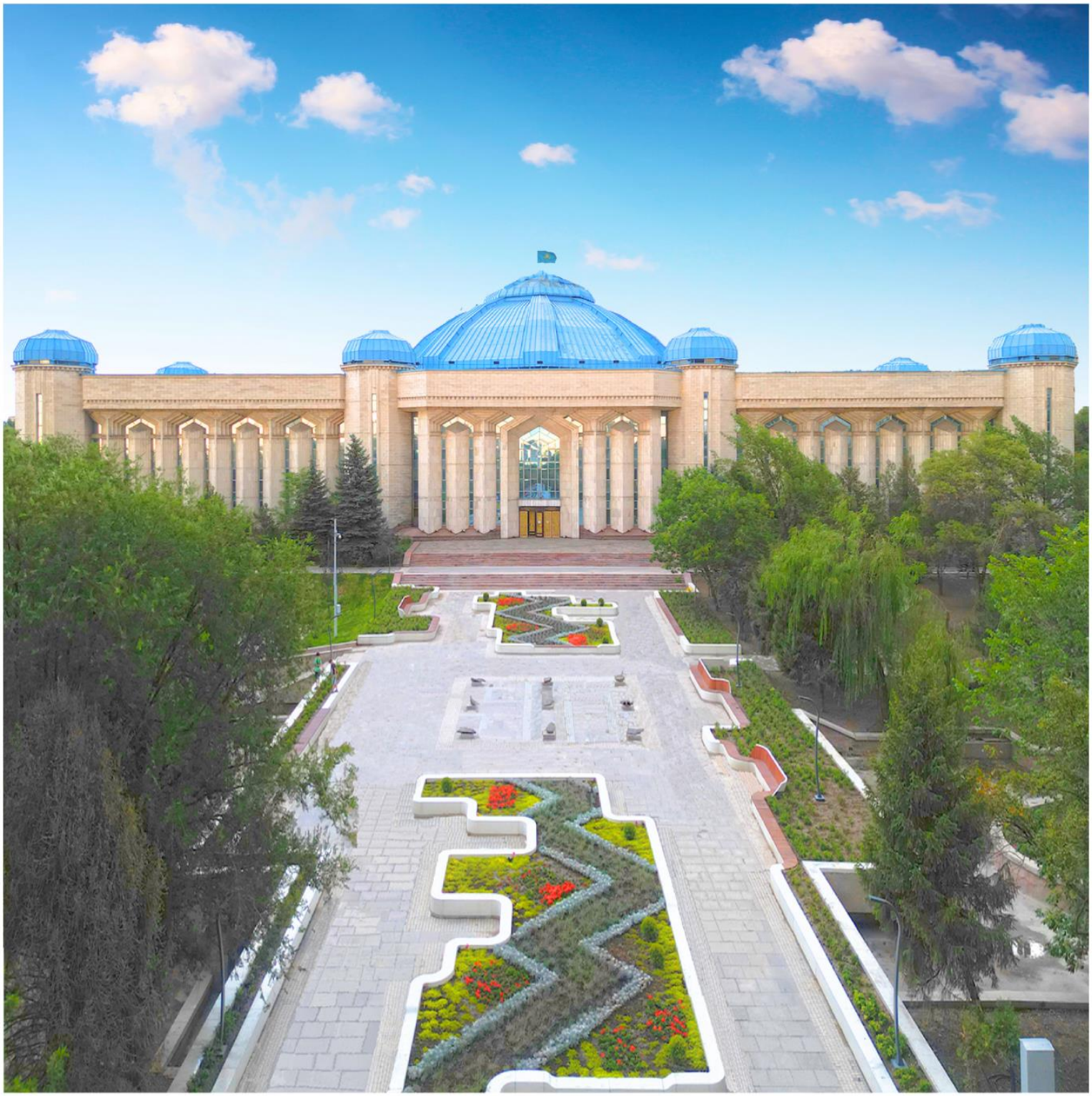
ISSN: 2958-5376
ISSN-L: 2958-5376

MUSEUM.KZ

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ • НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ • SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

1(9)2025

ISSN: 2960-0049
ISSN-L: 2958-5376

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ

МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ И ИНФОРМАЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ МУЗЕЙ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

MINISTRY OF CULTURE AND INFORMATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
CENTRAL STATE MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

MUSEUM.KZ

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ • НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ • SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

Алматы, 2025

MUSEUM.KZ
Ғылыми-практикалық журналы

«MUSEUM.KZ» – музейтану, музей ісі, мәдени мұра нысандарын қорғау, тарих, деректану, археология, нумизматика, этнология, өнертану, мәдениеттану және мәдениет тарихының өзекті мәселелеріне арналған рецензияланатын ғылыми-практикалық журнал.

Журнал қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде бұрын жарияланбаған ғылыми еңбектерді жариялайды.

Редакцияға жариялауға жіберілген ғылыми жұмыстар плагиатқа тексеріледі. Плагиат анықталса, жұмыс қосымша қарауға қабылданбайды.

Журналда келіп түскен жұмыстарды рецензиялаудың тәуелсіз институты жұмыс істейді.

Журналдың редакциясы өз қызметінде Committee on Publication Ethics – COPE халықаралық жариялау этикасы комитеті әзірлеген принциптерді, сондай-ақ Scopus (Elsevier) журналдарын жариялаудың этикалық принциптерін басшылыққа алады. «MUSEUM.KZ» журнал саясатының негізгі ұстанымы басылымның авторлар мен оқырмандар үшін ашықтық принципі.

Журнал материалдары «MUSEUM.KZ» Creative Commons «Attribution» («Атрибуция») 4.0 Дүниежүзілік (CC BY 4.0, лицензия «Авторлықпен») лицензиясы бойынша қол жетімді.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Журнал редакциясы мақаланың жарияланғандығынан келуі мүмкін зиян үшін авторлар немесе өзге тұлғалар мен мекемелер алдында өзіне ешқандай жауапкершілік алмайды.

Журналды тіркеген мекеме атауы	Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі 24 ақпан 2023 жыл, Куәлік №KZ62VPY00065358
Құрылған жылы	30 қазан 2022 ж.
ISSN	ISSN: 2960-0049, ISSN-L: 2958-5376
Мерзімділігі	Жылына 4 рет
Құрылтайшысы	Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Мәдениет комитетінің Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі РМҚК
Сайт	https://journal-museum.kz
E-mail	museum.kz@mail.ru
Байланыс телефоны	8 (727) 264 08 44
Редакциясы	museum.kz

MUSEUM.KZ
Научно-практический журнал

«MUSEUM.KZ» – рецензируемый научно-практический журнал, посвященный актуальным проблемам музеологии, музейного дела, охраны объектов культурного наследия, истории, источниковедения, археологии, нумизматики, этнологии, искусствоведения, культурологии и истории культуры.

В журнале публикуются оригинальные, ранее не опубликованные работы исследователей на казахском, русском, английском языках.

Научные работы, присланные для публикации в редакцию, проверяются на плагиат. В случае обнаружения плагиата работа к дополнительному рассмотрению не принимается.

В журнале функционирует независимый институт рецензирования поступающих работ.

Редакция журнала в своей деятельности руководствуется принципами, разработанными Международным Комитетом по публикационной этике Committee on Publication Ethics – COPE, а также Этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier).

Основой политики журнала «MUSEUM.KZ» является принцип открытости издания для авторов и читателей.

Материалы журнала «MUSEUM.KZ» доступны по лицензии Creative Commons «Attribution» («Атрибуция») 4.0 Всемирная (CC BY 4.0, лицензия «С указанием авторства»).

При повторной публикации статей, съемке на микрофильмах и других копиях необходима обязательная ссылка на журнал.

Редакция журнала не несет ответственности перед авторами и/или третьими лицами и организациями за возможный ущерб, вызванный публикацией статьи.

Наименование органа, зарегистрировавшего издание	Министерство информации и общественного развития Республики Казахстан 24 февраля 2023 г. Свидетельство №KZ62VPY00065358
Журнал основан	30 октября 2022 г.
ISSN	ISSN: 2960-0049, ISSN-L: 2958-5376
Периодичность	4 раза в год
Учредитель	РГКП Центральный государственный музей Республики Казахстан Комитета культуры Министерства культуры и информации Республики Казахстан
Сайт	https://journal-museum.kz
E-mail	museum.kz@mail.ru
Телефон	8 (727) 264 08 44
Редакция	museum.kz

«MUSEUM.KZ»
Scientific and practical journal

«MUSEUM.KZ» – A peer-reviewed scientific and practical journal dedicated to current issues in museology, museum studies, heritage protection, history, source studies, archaeology, numismatics, ethnology, art history, culturology and cultural history.

The journal publishes original, previously unpublished papers by researchers in Kazakh, Russian and English languages.

Research papers sent for publication to the editorial board are checked for plagiarism. If plagiarism is detected, the work will not be accepted for further consideration.

The journal has an independent review institution for incoming papers.

The editorial board of the journal in its activities guided by the principles developed by the Committee on Publication Ethics – COPE, as well as by the Scopus (Elsevier) Journal Publication Ethics Guidelines.

«MUSEUM.KZ» policy is based on the principle of openness to authors and readers.

«MUSEUM.KZ» journal materials are available under the Creative Commons "Attribution" 4.0 Worldwide (CC BY 4.0, licence "With attribution").

For republishing articles, microfilm and other copies, a link to the journal is required.

The editorial board is not liable to the authors and/or third parties and organizations for possible damages caused by the publication of the article.

Name of the authority that registered the publication	Ministry of Information and Social Development (Kazakhstan) February 24, 2023 Certificate №KZ62VPY00065358
The journal was founded	October 30, 2022.
ISSN	ISSN: 2960-0049, ISSN-L: 2958-5376
Frequency	4 times a year
Founder	Republican State Budget-Supported Enterprise The Central State Museum of the Republic of Kazakhstan Committee of Culture of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan
Site	https://journal-museum.kz
E-mail	museum.kz@mail.ru
Tel.	8 (727) 264 08 44
Editorial board	museum.kz

УДК 902.64

ШЕНГЕЛЬДИНСКИЕ ШЕЛКА: ФРАГМЕНТЫ УТРАЧЕННОГО ТЕКСТА

З.В. Доде
Научно-исследовательский институт археологии и древней истории Северного Кавказа
(Ставрополь, Россия)

Аннотация. До недавнего времени находки тканей из Чагатайского улуса оставались практически неизвестными специалистам в области археологического текстиля. В данной статье представлены результаты исследования шелковых тканей из фонда Центрального государственного музея Республики Казахстан (ЦГМ РК), датируемых концом XIII – началом XIV века, с тканым рисунком и полихромной вышивкой, определены их место и значение в контексте исторических источников.

Ткани были обнаружены в 1982 году в захоронении знатного кочевника, расположенном вблизи поселка Шенгельды в Алматинской области. На основании технологических, морфологических и семантических анализов, а также исторических параллелей, были выявлены особенности производства различных видов шелковых тканей, художественные особенности вышивки, организация декоративного оформления и места производства шенгельдинских шелков. Эти находки представляют собой значительный ресурс для исследования ткацких традиций XIII-XIV веков, а также международных связей эпохи монголов и применения panni tartarici в религиозной практике средневековой Европы. Они открывают новые горизонты для понимания культурных обменов и влияний, что делает их важным объектом для научного анализа.

Сравнительный анализ тканей и изобразительных источников показал, что композиции, вышитые на шенгельдинских шелках, имеют сходство с художественными образами, характерными для центральноазиатской родины монголов, и органично вписываются в контекст искусства Монгольской империи. Все текстильные фрагменты из шенгельдинского захоронения являются остатками одежды погребенного человека. Исследованные фрагменты шелковой одежды, в сочетании с изобразительными источниками, дают представление о разнообразии форм, декора и манеры ношения одежды среди монгольской элиты, что позволило, с использованием аналогий, реконструировать костюм чагатайского воина.

Материалы и методы исследования: в качестве материала для исследования использовались текстильные фрагменты одежды, найденные в погребении знатного кочевника конца XIII – начала XIV века из фондов ЦГМ РК. При анализе коллекции были применены различные методы: технологический, структурно-семиотический, сравнительно-типологический, историко-культурный, а также метод ретроспективных этнологических аналогий. В методологической основе работы лежит принцип историзма и концепция проведения археологических и этнографических параллелей, основанных на технологических и художественных особенностях исследуемого текстиля.

Ключевые слова: археологический текстиль, Чагатайский улус, Монгольская империя, средневековые кочевники, panni tartarici, христианская вышивка, шелковый дамаск, текстильные коллекции, костюм, Шенгельды, Эскилстуна.

Для цитирования: Доде З.В. Шенгельдинские шелка: фрагменты утраченного текста // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), с. 5-25. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.01

ШЕҢГЕЛДІ ЖІБЕКТЕРІ: ЖОҒАЛҒАН МӘТІН ІЗДЕРІ

З.В. Доде
Солтүстік Кавказдың Археология және ежелгі тарих ғылыми-зерттеу институты
(Ставрополь, Ресей)

Аңдатпа. Соңғы уақытқа дейін Шағатай ұлысынан табылған маталар археологиялық тоқыма саласындағы мамандарға іс жүзінде белгісіз болып келді. Бұл мақалада XIII ғасырдың соңы – XIV ғасырдың басындағы Қазақстан Республикасы мемлекеттік орталық музейінің (ҚР Орталық музейі) жинақтарындағы жібек маталардың тоқылған өрнегі және полихромды кестелері бар зерттеу нәтижелері беріліп, тарихи дереккөздер контекстінде олардың орны мен маңызы айқындалған.

Маталар 1982 жылы Алматы облысындағы Шеңгелді ауылының маңында орналасқан атақты көшпенді жерленген жерден табылған.

Технологиялық, морфологиялық және мағыналық талдаулар, сондай-ақ тарихи параллельдер негізінде әртүрлі жібек мата түрлерін өндіру ерекшеліктері, кестелеудің көркемдік ерекшеліктері, сәндік безендіруді ұйымдастыру және шеңгелді жібектерін өндіру орындары анықталды. Бұл тұжырымдар XIII-XIV ғасырлардағы тоқымашылық дәстүрлерін, сондай-ақ моңғол дәуіріндегі халықаралық байланыстарды және ортағасырлық Еуропадағы діни тәжірибеде «панни тартаричиді» қолдануды зерттеу үшін маңызды ресурс болып табылады. Олар мәдени алмасулар мен әсерлерді түсінудің жаңа көкжиектерін ашып, оларды ғылыми талдаудың маңызды объектісіне айналдырады.

Маталар мен суретті дереккөздерді салыстырмалы талдау Шеңгелдин жібектеріне тігілген композициялар моңғолдардың орта азиялық атамекеніне тән көркем бейнелерге ұқсас және Моңғол империясының өнер контексіне органикалық түрде сәйкес келетінін көрсетті. Шеңгелді қорымындағы барлық тоқыма бұйымдар жерленген адамның киімінің қалдықтары болып табылады. Зерттелген жібек киімнің фрагменттері суреттік дереккөздермен үйлесімде моңғол элитасының киімдерінің әр түрлілігі, безендірілуі және кию тәсілі туралы түсінік береді, бұл аналогияларды пайдалана отырып, шағатай жауынгерінің киімін қайта құруға мүмкіндік берді.

Зерттеу материалдары мен әдістері: Зерттеуге материал ретінде Қазақстан Республикасы мемлекеттік орталық музейінің жинақтарынан XIII ғасырдың соңы – XIV ғасырдың басындағы атақты көшпенді жерленген қабірден табылған киімдердің тоқыма фрагменттері пайдаланылды. Жинақты талдау барысында әртүрлі әдістер қолданылды: технологиялық, құрылымдық-семиотикалық, салыстырмалы-типологиялық, тарихи-мәдени, сонымен қатар ретроспективті этнологиялық ұқсастықтар әдісі. Жұмыстың әдістемелік негізін тарихшылдық принципі және зерттелетін тоқыма бұйымдарының технологиялық және көркемдік ерекшеліктеріне сүйене отырып, археологиялық-этнографиялық параллельдер сызу тұжырымдамасы құрайды.

Тірек сөздер: археологиялық тоқыма бұйымдары, Шағатай ұлысы, Моңғол империясы, ортағасырлық көшпенділер, panni tartarici, христиандық кесте, жібек дамаск, тоқыма жинақтары, костюм, Шеңгелді, Эскилстуна.

Сілтеме жасау үшін: Доде З.В. Шеңгелді жібектері: жоғалған мәтін іздері // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), 5-25 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.01

SHENGELD SILKS: FRAGMENTS OF A LOST TEXT

Z.V. Dode
Research Institute of Archaeology and Ancient History of the North Caucasus
(Stavropol, Russia)

Abstract: Until recently, textile finds from the Chagatai Ulus remained largely unknown to specialists in archaeological textiles. This article presents the results of a study of silk fabrics from

the collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (CSM RK), dated to the late 13th – early 14th century, featuring woven patterns and polychrome embroidery, and defines their place and significance within the context of historical sources.

The fabrics were discovered in the burial of a noble nomad located near the village of Shengeldy in Almaty Region in 1982. Based on technological, morphological, and semantic analyses, as well as historical parallels, the study revealed the characteristics of the production of various types of silk fabrics, artistic features of embroidery, organization of decorative designs, and the places of production of Shengeldy silks. These findings represent a significant resource for the study of weaving traditions of the 13th-14th centuries, as well as the international connections of the Mongol era and the use of *panni tartarici* in the religious practices of medieval Europe. They open new horizons for understanding cultural exchanges and influences, which makes them an important subject for scholarly analysis.

A comparative analysis of the fabrics and visual sources demonstrated that the compositions embroidered on Shengeldy silks bear similarities to artistic motifs characteristic of the Central Asian homeland of the Mongols and fit organically into the context of the art of the Mongol Empire. All textile fragments from the Shengeldy burial are remnants of the clothing of the buried individual. The studied fragments of silk clothing, in conjunction with visual sources, provide insight into the variety of forms, decoration, and styles of dress among the Mongolian elite, allowing for the reconstruction of the attire of a Chagatai warrior using analogies.

Materials and Methods: The study material consisted of textile fragments from clothing found in the burial of a noble nomad from the late 13th – early 14th century from the collections of CSM RK. Various methods were employed in the analysis of the collection: technological, structural-semiotic, comparative-typological, historical-cultural, as well as the method of retrospective ethnological analogies. The methodological foundation of the work is based on the principle of historicism and the concept of conducting archaeological and ethnographic parallels grounded in the technological and artistic features of the studied textiles.

Keywords: archaeological textile, Chagatai ulus, Mongol Empire, medieval nomads, panni tartarici, Christian embroidery, silk damask, textile collections, costume, Shengeldy, Eskilstuna.

For citation: Dode Z.V. Shengeld silks: fragments of a lost text // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), pp. 5-25. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.01

Введение. Достаточно хорошо известные сегодня костюмы и шелковые ткани монгольского времени относительно недавно стали предметом научного интереса. Обширные коллекции текстиля, когда-то вытканного в мастерских Ильханата и династии Юань, широко представлены в крупнейших музейных собраниях и освещены в научных публикациях. Восточные шелка, приобретенные представителями европейского нобилетета на средневековых рынках или полученные первыми лицами европейских государств и лидерами католической церкви от монгольских ханов, долгое время находились в сокровищницах католических соборов, что способствовало сохранению их оригинального цвета и блеска золотых нитей. Шелковые узорные ткани из погребальных памятников монгольской элиты династии Юань и Золотой Орды уступают этим шелкам по своей привлекательности и сохранности, но по информативности превосходят ткани с утерянным провенансом.

Однако до недавнего времени находки из Чагатайского улуса не были известны специалистам по текстилю. В этом отношении, несмотря на фрагментарную сохранность, чрезвычайный интерес представляет комплекс из погребения у поселка Шенгельды в Казахстане.

В 1980 году это средневековое погребение оказалось разрушенным в результате земляных работ. Археологам, прибывшим на место, удалось собрать только часть находившихся в нем вещей [Акишев, 1983: 31], в том числе фрагменты текстильных изделий. Первые исследователи шенгельдинского комплекса К. Акишев и А. Акишев по предметам торевтики (электровая чаша и золотые ажурные бляхи поясного набора)

датировали находки второй половиной XIII-XIV вв. и рассматривали их в контексте искусства поздних кочевников [Акишев, 1983: 32-32]. В 2008 году А.К. Акишев опубликовал графические реконструкции вышитых композиций, сохранившихся на шенгельдинских тканях, предположив, что вышивки украшали халат знатного монгольского правителя [Большой Атлас, 2008: 278]. Детально ткани из этого разрушенного комплекса не изучались. В настоящий момент коллекция хранится в Центральном государственном музее Республики Казахстан (НВФ 5796 /1-71), по инициативе и финансовой поддержке которого в 2013 году был проведен полный анализ текстильной части коллекции, включающей 69 фрагментов. Материалы исследования изложены в экспертном заключении и будут опубликованы в готовящейся автором статьи монографии «Шелковая Орда: текстиль и костюмы кочевников Монгольской империи».

Данная работа знакомит с результатами исследования шенгельдинских тканей и определением места этих тканей в контексте исторических источников.

Результаты и обсуждение

Классификация фрагментов шелка

На отдельных кусках шенгельдинских тканей сохранились швы, проколы иглой, а также четко обозначенные подгибы, указывающие на принадлежность этих фрагментов к текстильным изделиям. Классификация текстильных фрагментов основана на идентичности их цвета, орнаментации, структуры (ткацкая техника, плотность, характер основных и уточных нитей) и дополнительного декора. В шенгельдинских находках выделяются группы тканей полотняного переплетения и группы узорных тканей. Из узорных шелков были изготовлены предметы одежды, три из которых декорированы вышивкой, а еще один, вероятно, был стеганым, без вышивки. Ткани полотняного переплетения использованы в качестве подкладки.

Текстильная техника

Все ткани из шенгельдинского захоронения были вытканы простыми переплетениями с одним набором основы и утков.

В тканях полотняного переплетения использованы нити без видимой крутки, с разной плотностью по основе и утку: 40/26, 30/22, 42/28 н/см.

Все узорные шелка вытканы в технике дамаск саржевым переплетением; нити основы скручены Z, уток – без видимой крутки. Большинство рассматриваемых образцов было получено в результате чередования основной и уточной саржи разных направлений (S и Z), с раппортом 3/1: 1/3. Прием изменения направления переплетения (S – Z) при одинаковом ткацком раппорте (3:1) известен в Китае со времен династии Тан и зафиксирован в текстиле династии Ляо [Zhao, 2004: 69]. В период династии Юань этот прием становится менее популярным, чем в более раннее время, но его все еще продолжают использовать [Chinese Silk, 2012: 344]. В это время был популярен дамаск, вытканный в сочетании разного направления саржи в соотношении 2/1: 1/2 [Zhao, 2004: 344; Chinese Silk, 2012: 45]. В рассматриваемой коллекции тканей, вытканных таким способом, нет. В одной ткани установлено сочетание двух различных ткацких раппортов с разным направлением переплетения: саржа 3/1/1/1(S):1/5(Z) (Рис. 1). Всего несколько образцов тканей, вытканных с использованием этого технического приема, известны среди текстильной продукции династии Ляо [Zhao, 2004: 71]. Аналогий им в материалах династии Юань не выявлено. Этот образец шелка отличается также редким видом саржевого переплетения, не зафиксированном в известных находках других шелков монгольского времени.

Красители и протравы

Рассматриваемые ткани в настоящий момент имеют красно-коричневый, желто-коричневый и коричневый цвет. Эти цвета не отражают первоначальную цветовую гамму тканей. Выцветание или утрата пигмента связаны с нахождением тканей в погребении, где они подвергались влиянию, в первую очередь, меняющихся температур, влажности, кислотности почвы. Однако определение красящего вещества и протравы позволяет

предположительно реконструировать первоначальную окраску тканей. Гипотетичность таких реконструкций обусловливается тем, что оригинальная окраска тканей, помимо красящего вещества, зависела от многих других факторов. Условия промывки, температура воды и ее качество, вещества, используемые для выварки шелка, способы отбелки ткани, многослойность окраски (количество операций по замачиванию и вываривaнию ткани в красящем веществе), материал, из которого была изготовлена посуда, используемая для крашения, характер протравы, – все это влияло на получение желаемого цвета.

В шелковых тканях из исследуемой коллекции были выявлены красители синего, красного и желтого цвета, а также их сочетания. Установлены красящие вещества и определены растения, в которых эти вещества доминируют.

Источником синего цвета могли быть растения индиго (Indigofera tinctoria) или вайда (Isatis tinctoria). К сожалению, малое количество исследуемых образцов не дало возможность установить наличие или отсутствие индигорубина, характерного для индиго и полностью отсутствующего в вайде. Это обстоятельство не позволяет однозначно определить растительное сырье, использовавшееся в качестве синего красителя шенгельдинских текстильных материалов.

Ализарин и пурпурин, окрашивающие ткани в красный цвет, в большом количестве содержатся в марене красильной (Rubia tinctium L.); наиболее вероятным источником кверцетина – красящего вещества желтого цвета, может быть дуб монгольский (Quercus mongolica); доминанта другого красителя желтого цвета – лютеолина – характерна для серпухи (Serratula tinctiria) [Judith, 2004: 228]. Следует подчеркнуть, что на сегодня, несмотря на существование письменных свидетельств об использовании серпухи, этот краситель еще не выявлен ни в одной исторической ткани [Cardon, Dominique, 2007: 179]. Поэтому, допуская с осторожностью наличие серпухи среди красильных растений шенгельднинских тканей, отмечу, что для подтверждения этого предположения необходимо повторное исследование бóльшего количества материала на соответствующем аналитическом оборудовании.

В древности и средневековье для закрепления красителя на волокне использовали протравы из солей различных металлов. Выбор той или иной протравы влиял на получаемый цвет ткани. В исследуемых тканях, окрашенных мареной, в 2 случаях в качестве протравы применялись соли железа и в одном – алюминиевые квасцы. Окрашивание мареной по алюминиевой протраве придавало цвету кирпичный оттенок, а использование железа – фиолетовый [Judith, 2004: 98]. При окрашивании тканей кверцетином в результате использования алюминиевых глиноземов получался яркий желтый цвет, а железо придавало тканям зеленовато-оливковый оттенок [Judith, 2004: 191].

Цветовая гамма тканей, установленная в результате определения красителей и протрав, использована в гипотетической реконструкции одежды шенгельдинского воина.

Дизайн

Дизайн древних и средневековых тканей связан с эстетическими нормами культуры. Наполненный символическими существами и предметами, текстильный декор отражает особенность бестиариев – наделение определенного животного или растения сакральным, этическим и дидактическим значениями в контексте заданной мифологической системы. Поэтому определение художественной доминанты текстильного дизайна основано на соответствии изображения устойчивой иконографической традиции, стилистическим нормам, принятой символике образов, связанной с определенной мифологической системой, наличии деталей орнамента, которые в изображении не несут основной нагрузки, но для носителя культурной традиции имеют важный семантический смысл [Доде, 2007: 100-101].

На шенгельдинских монохромных тканях рисунки вытканы переплетением контрастным фоновому, в результате орнамент и грунт ткани имеют разную фактуру. Игра света позволяет стороннему наблюдателю отчетливо видеть на поверхности одних тканей птиц, крупные растительные формы, а на других – небольшие медальоны, с вписанными в

них, но едва различимыми с большого расстояния, изображениями цветов или фантастических существ.

Драконы

На ткани красного цвета просматривается вытканный образ трехпалого дракона. Размер фигуры – 3 х 3 см. Изображение животного подчинено форме медальона и размещается в шахматном порядке по всей поверхности ткани (Рис. 1).

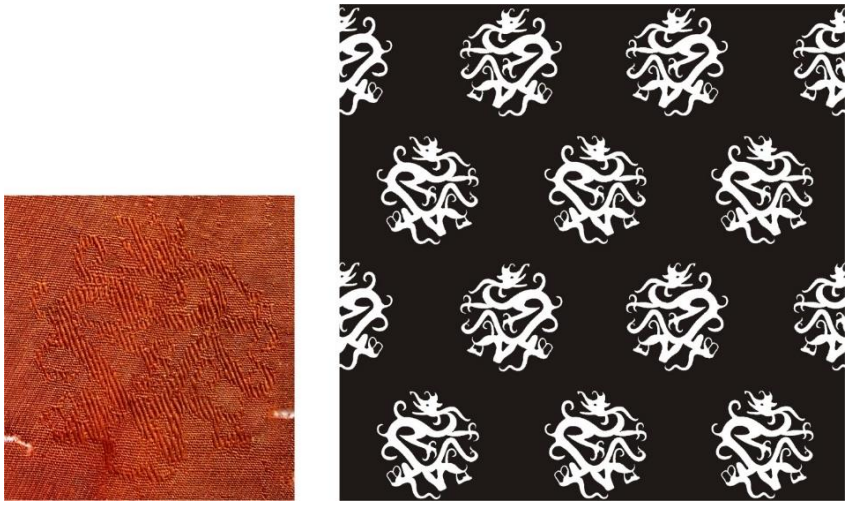

Рис. 1. Дамаск с изображением драконов; саржа 3:1:1:1S / 1:5 Z; ализарин, пурпурин по железной протраве; кромка – кверцетин, индиго. Фото З. Доде

Дракон на этом шелке выткан в редкой для юаньской эпохи геометрической манере и напоминает стилизованные изображения животных на древних китайских шелках [Chinese Silks, 2012: 94]. В результате основные черты дракона – рог оленя, голова верблюда, уши коровы, чешуя карпа и другие мотивы едва угадываются. Почти до неузнаваемости доведено изображение обязательного атрибута дракона в китайском искусстве – “пламенеющей жемчужины” или “шаровой молнии”. Так же, как и “облачный мотив” – символ неба, места постоянного обитания дракона, жемчужина сливается с телом животного так, что все изображение превращается в декоративный орнамент.

Фениксы

Аналогичным образом решен декор шелка с изображением фениксов (Рис. 2).

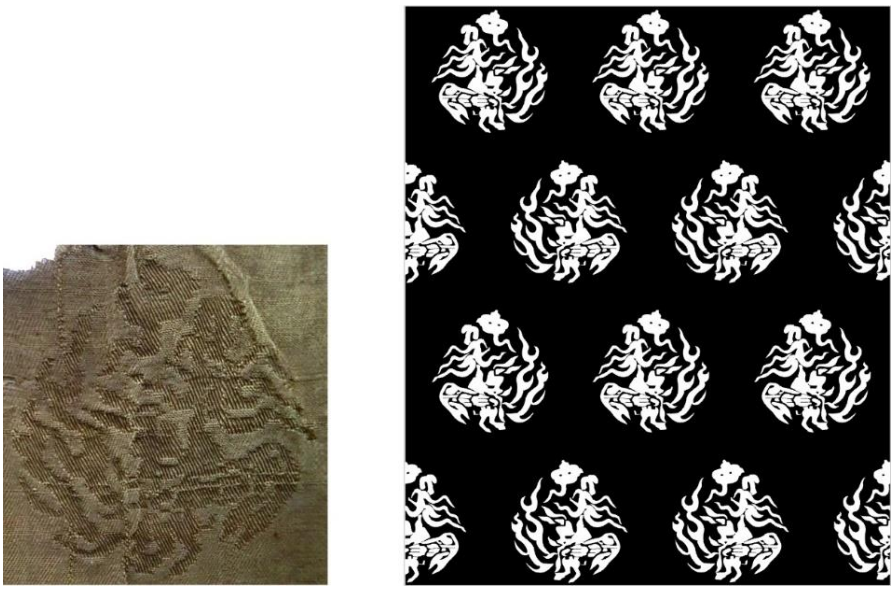

Рис. 2. Дамаск с изображением фениксов; саржа 3:1S / 1:3 Z; кверцетин по железной протраве. Фото З. Доде

Небольшой размер медальона 3,5 х 3,3 см не позволяет стороннему наблюдателю рассмотреть детали вытканного изображения птицы. В данном случае феникс, скорее, адресовался обладателю ткани как благопожелательный символ.

Поскольку оба персонажа фантастического китайского бестиария – дракон и феникс – символизируют небо, их изображение подчинено форме круглого медальона. Круг же является эмблемой неба и очерчивается единой бесконечной линией [Сычев, 1977: 124].

Пионы

На другом шелке из шенгельдинской коллекции выткан цветок пиона небольшого размера – 4,8 х 4,5 см (Рис. 3).

Пион изображен с листьями и побегами, в характерной манере, которая имеет глубокие корни в китайском декоративном искусстве, где пион рассматривается как символ любви, жизни и плодоношения. Эти символические значения пиона способствовали широкому распространению его образа не только в тематике декоративно-прикладного, но даже драматического искусства [Самосюк, 2000: 231]. Расположение основных мотивов, вписанных в округлую форму, в шахматном порядке, сохраняется и в более позднем китайском текстиле.

Принадлежность образов драконов, фениксов и пионов на шенгельдинских тканях китайской изобразительной и мифологической традициям не вызывает сомнения. Интересно другое: размеры декора на этих тканях соответствуют регламентации орнаментики одежды чиновников, прописанной в «Юань-ши». Небольшие диаметры окружностей, в которые вписаны изображения фантастических животных и цветка близки китайским мерам длины – 1 цуню [寸] (3,33 см) и 1 цуню и 5 фэням [分] (5,08 см), что по сведениям «Юань-ши» соответствовало размерам орнаментов на одежде чиновников 4-5 и 6 -7 рангов [Yuanshi Xian zhi, 1976: 1939 (35)] .

На первый взгляд, информационный параллелизм археологических и письменных данных очевиден. Однако в источнике указывается, что у представителей 6-7 рангов орнамент должен состоять из маленьких узоров с цветами, поэтому нельзя исключать случайность совпадения размеров орнамента на тканях с драконами и фениксами с данными «Юань-ши». Узор же на ткани с пионом действительно отражает государственную регламентацию династии Юань, в соответствии с которой одежду чиновников четвертого и пятого рангов шили из шелка с разными цветами в узорах диаметром 1 цунь и 5 фэней.

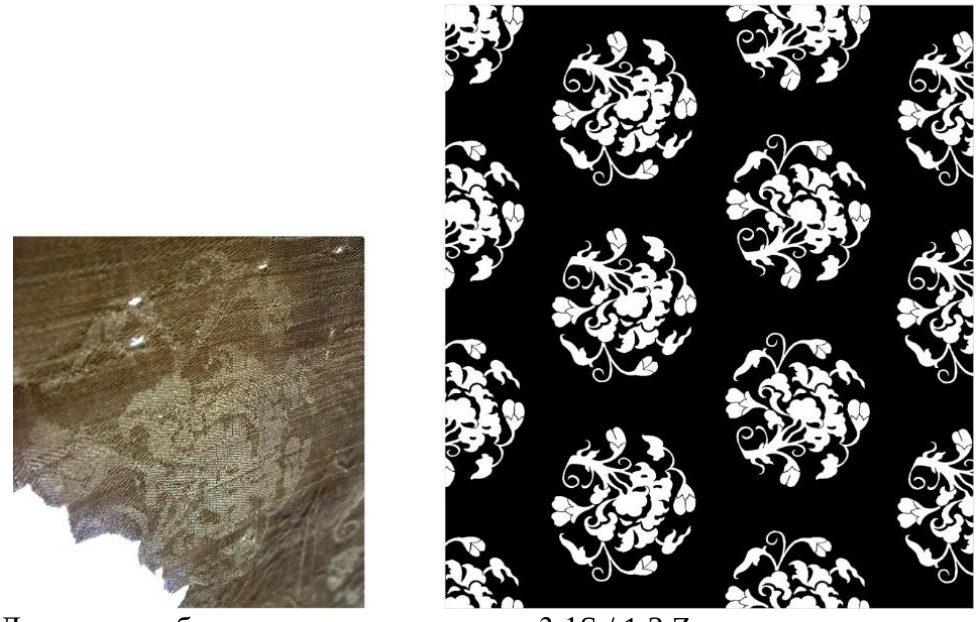

Рис. 3. Дамаск с изображением пионов; саржа 3:1S / 1:3 Z; кверцетин по алюминиевой протраве. Фото З. Доде

Такое соответствие археологических текстильных находок письменной информации является поводом для размышлений. Шенгельдинские ткани с изображениями драконов, фениксов и пионов были созданы китайскими ткачами в государственных мастерских, находящихся под монгольским управлением. Независимо от способа их попадания к последнему владельцу, эти ткани отражают сохраняющийся имперский масштаб производства и использования текстиля в межгосударственных торговых и дипломатических контактах, и вовлеченность Чагатайского улуса в этот процесс.

Вместе с тем эти ткани не маркируют социальный статус шенгельдинского воина, поскольку в одном его платье сочетались узоры, характерные для одежды чиновников разных рангов, что скорее, следует расценивать как отсутствие особых ограничений в одежде подданных Чагатайского улуса.

Птицы

В другой стилистической манере выполнен дизайн шелковой ткани с изображением птиц в окружении растительных мотивов (Рис. 4).

Относительно крупные фигуры птиц (7-8 х 2 см) темного цвета четко просматриваются на светлом фоне ткани.

«Птичья» тематика продолжается и в мотивах вышитой композиции шелковыми и металлическими нитями на шенгельдинском дамаске с изображением драконов.

Рис. 4. Дамаск с изображением птиц; саржа 3:1S / 1:3 Z; нити основы – кверцетин по железной протраве, нити утка – ализарин, пурпурин, лютеолин. Фото З. Доде

Лотосы

На шелковой ткани красно-оранжевого цвета выткан растительный орнамент, наиболее сложно поддающийся культурной атрибуции. Стилизованные растительные формы с выразительной сердцевиной, окруженной длинными лепестками, вызывают ассоциацию с цветком лотоса с семенной коробочкой (Рис. 5).

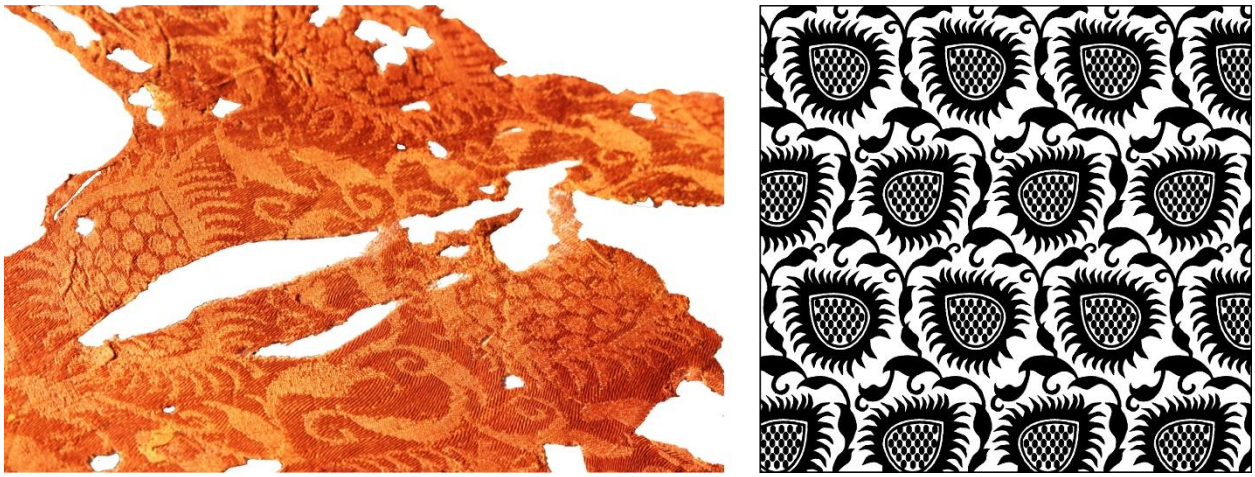

Рис. 5. Дамаск с изображением лотосов; саржа 3:1S / 1:3 Z; ализарин, пурпурин, кверцетин по железной протраве. Фото З. Доде

В текстильном узоре сложная форма реального цветка упрощена, а размеры сердцевины преувеличены; соцветие передано узкими длинными лепестками, окружающими плод с отверстиями, превратившимися на рисунке в шахматный мотив; сохранено расположение лепестков вокруг сердцевины, но их количество избыточно, а их внешний абрис изменен. В итоге объемный цветок трансформировался в плоский каплеобразный элемент орнамента, который представляется нераскрытым бутоном лотоса. Таким образом, основной мотив орнамента видится одновременным изображением трех ипостасей лотоса: бутона, цветка и плода.

Аналогичная ткань хранится в Шведском историческом музее в Стокгольме (SHM 33259). Этот шелковый дамаск кармазинно-красного цвета служил фоном для вышитого антапендиума со сценой коронования Девы Марии из церкви Форс в Эскилстуне (Рис. 6).

Рис. 6. Антапендиум со сценой коронования Девы Марии из церкви Форс в Эскилстуне, Швеция. Шведский исторический музей, Стокгольм (SHM 33259). Основа вышивки – шелковый дамаск с изображением лотосов; саржа 3:1S / 1:3 Z. Фото З. Доде

Обе ткани из Шенгельды и Эскилстуны по основным техническим показателям идентичны (техника переплетения: дамаск, где грунт – саржа 3:1 S и орнамент – саржа 1:3 Z; плотность нитей по утку – 30 н/см; ширина и переплетение кромки – 0,5-0,6 см; саржа 3:1 S.); близки также растительный орнамент и размер раппорта (11,7 х 6,9 см / 12 х 6 см). Незначительные отличия прослеживаются в тоне окраски, плотности нитей основы, цвете кромки и деталях рисунка.

Антапендиум был введен в научный оборот в первой половине XX века Аньес Брэнтинг (Agnes Branting) и Андреасом Линбломом (Andreas Lindblom) [Branting, Agnes and Lindblom, Andreas, 1928: 99, fig. 153; Pl. 136–137]. В 1951 году А. Гейер опубликовала результаты своего исследования антепендиума. Текстильная основа вышивки была атрибутирована А. Гейер как красный шелковый дамаск, изготовленный в Китае в 1300 году [Geijer, 1951: 97].

До недавнего времени не было зафиксировано ни одного случая, когда в разных памятниках были бы найдены фрагменты одной и той же ткани. Поэтому ткань из Шенгельды и аналогичная ей ткань из церкви Эскилстуна в Швеции, вытканные в одинаковой технике с очень близкими технологическими параметрами и в одном дизайне, являются важным историческим источником.

Лотос, как возможная основа для предполагаемой стилизации в орнаменте обеих тканей, имеет довольно широкое географическое и мифологическое распространение в евразийском пространстве.

Похожие растительные формы, как и сама идея построения орнамента, но более сложного по содержанию, сочетающего анималистические изображения с исламской каллиграфией, прослеживаются на синхронных мамлюкских тканях. Например, на шелковом атласном дамаске, изготовленном в Египте, в центре растительного мотива в виде веерообразного цветка вытканы фигуры зайцев и птиц в обрамлении надписей, содержащих имя мамлюкского султана Мухамада Калауна, (правившего с перерывами в период между 1293-1341 гг.) [Macki, 2015: 260, fig. 7.17], или на другой ткани с именем этого же султана, вписанным в аналогичную растительную форму [Macki, 2015: 259, fig. 7.16].

Поскольку адаптация узоров идет по пути упрощения, а не усложнения элементов, орнаментика шелковых дамасков, вытканных в мамлюкских мастерских первой половины XIV века, вполне могла послужить первоисточником для орнамента на шенгельдинской и эскилстунской тканях, которые, судя по технике, скорее всего были вытканы в китайских мастерских. В Китае вплоть до 1320 года дамаск ткали только саржевым переплетением, а мамлюкский дамаск ткали и саржевым, и атласным переплетением [Macki, 2015: 259-260, fig. 7.16].

Хронологическая атрибуция

Возраст ткани из Эсклитуны А. Гейер определила на основе искусствоведческого и сравнительно-типологического анализа, который, в большинстве случаев используется до настоящего времени.

Время шенгельдинского погребения, как укзывалось выше, на основе предметов торевтики первоначально было определено в/п XIII-XIV вв.

Радиоуглеродное тестирование тканей позволило сузить этот период. В 2013 году текстиль из шенгельдинского захоронения был датирован в Центре прикладных изотопных исследований Университета Джорджии (США, UGAMS # 15460). В результате для обсуждаемой ткани с растительным орнаментом с вероятностью 56,3% были установлены 1310–1360 годы, и с вероятностью 39,1% – период между 1380 и 1420 годом. Даты двух других тканей из этого погребения располагаются в этом же хронологическом промежутке: текстиль с изображением пионов – 1310–1360 (48%) / 1380-1430 (47,4 %); дамаск с вытканными драконами – 1310-1360 (28,9 %) / 1380 – 1440 (58,9 %). Для шелка с птицами установлены другие, но довольно близкие периоды, коррелирующие с остальными датами в рамках калибровки: 1270-1310 (66,5 %) / 1360-1390 (28,9 %). Пересечение хронологических отрезков в точке, соответствующей 1310 г. позволяет предположить наиболее вероятное время производства шенгельдинских шелков в первом десятилетии XIV века. Это время соответствует предполагаемому периоду бытования дамаска из Эскилстуны.

Даты, полученные для шенгельдинских тканей, выходящие за пределы XIV века, имеют более низкий процент вероятности, поскольку отрицают датировку чаши и бляшек поясного набора, присущих кочевническим комплексам конца XIII-XIV веков, и сохраняющих связь с имперскими традициями всаднической культуры; их принятие ставит

под сомнение время создания вышивки на шведском антапендиуме, демонстрирующей сильное влияние французского готического искусства, что послужило для А. Гейер основанием относить вышивку к началу XIV в. [Geijer, 1951: 35-36].

Вышивки

В рассматриваемой коллекции три разные ткани были украшены вышитыми композициями. На дамаске с драконами вышиты изображения птиц, сидящих в ветвях цветущих кустарников (Рис. 7).

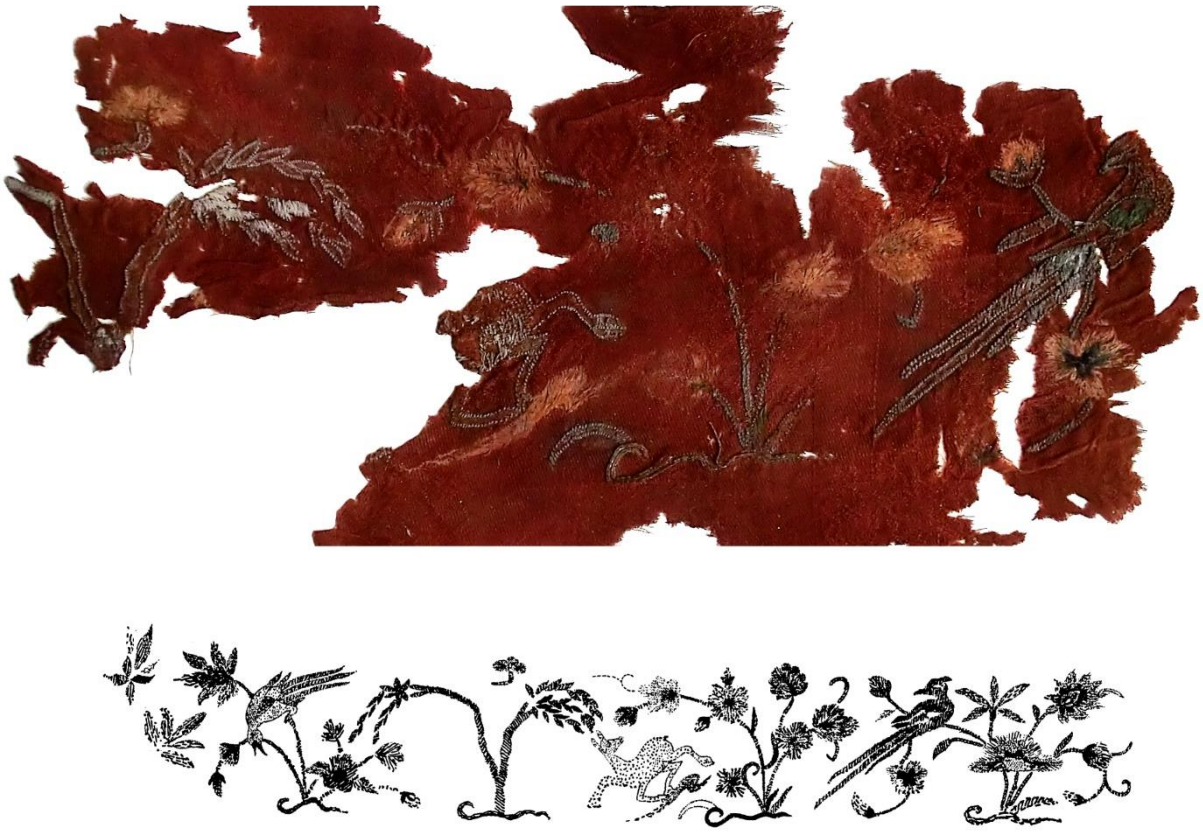

Рис. 7. Вышивка с изображением птиц, сидящих в ветвях цветущих кустарников (фрагмент); реконструкция фризовой композиции. Фото З. Доде

Изделие, сшитое из тканей с изображением фениксов и пионов, орнаментировано образами существ из фантастического китайского бестиария, драконов и цилиня (Рис. 8).

На шелке с растительным орнаментом от первоначальной вышитой композиции сохранились только изображения цветов и листьев.

Не касаясь в данной работе техники вышивки и анализа сюжетов, остановлюсь на художественных параллелях. Многие элементы вышитого декора имеют прямые аналогии в рисунках тушью из графической коллекции Генриха Фридриха фон Дица. По мнению М. Ипсироглу большинство работ в альбоме Дица было создано в XIV столетии и связано с дальневосточным искусством. К ним исследователь относит рисунки с мотивами феникса, дракона, цилиня, а также с декоративными ландшафтными элементами, такими как скалы и деревья, облака и вода, которые, по его словам, в своем большинстве происходят из центральноазиатской родины монголов и прешли в искусство Ближнего Востока, повторясь в бесконечных вариациях [İpşiroğlu, 1964: 69]. В настоящее время культурно-хронологическая атрибуция этих рисунков, предложенная М. Ипсироглу, исследователями пересмотрена. Часть изображений теперь считается иранскими, и в отдельных случаях дата их создания отодвинута к началу XV в. [Roxburgh, 1995: 118,119, fig.2; 17, p. 190, fig. 225, 226].

Рис. 8. Вышивка с изображением существ китайского бестиария (фрагмент); Реконструкция композиции “облачного воротника”. Фото З. Доде

Конечно, изображения на эскизах и вышивках не имеют полного тождества, что обусловлено разными материалами и техникой исполнения. Однако, если принимается дата изготовления шенгельдинских тканей XIV веком, сходство между элементами графического дизайна и вышитых узоров на шенгельдинских шелках подкрепляет такой результат, как и предполагал М. Ипсироглу.

Например, в изображениях вышитых птиц на шенгельдинской ткани видно определенное сходство с птицами на рисунке, приписываемом художнику XIV в., мастеру Самс-ад-Дину [İpşiroğlu, 1964: 102, XXXVIII, 52; Roxburgh, David T. Heinrich Fredrich, 1995: 50, Fol. 73, #4], и прослеживается композиционная и стилистическая аналогия с другим рисунком [Roxburgh, David T. Heinrich Fredrich, 1995: 71, Fol. 73, #3], на котором, птицы, сидящие на дереве, показаны в манере, сходной с изображениями вышитых птиц: одна из них, с открытым клювом, наклонилась вперед, другая повернула голову в ее сторону. «Диалогичная» композиция в изображении птиц характерна для китайского декоративно-прикладного искусства. Ее применяли в живописи [Piao, 2005, p. 238, fig. 9] и вышивках периода Ляо [Zhao Feng 2004: p. 161, fig. 192]. Птицы с длинными хвостами на рисунке со сценой терзания из альбома Дица [Roxburgh, David T. Heinrich Fredrich, 1995: 71**,** Fol. 73, #4] тоже подобны вышитым птицам на шенгельдинской ткани. Графические и вышитые изображения в данном случае похожи так, что чувствуется одинаковая натура или единый образец, использованный художниками (Рис. 9).

Рис. 9. Изображение птиц на фрагменте вышивки и на рисунке в альбоме Дица (Diez A., Fol.73, S. 71, # 4). Фото З. Доде

Художественные параллели прослеживаются и между растительными мотивами. Так, изображение ивы (Рис. 10), которая однозначно определяется на вышивке по характерным гибким ветвям и длинным острым листьям, перекликается с изображением дерева на графическом наброске 14 в. [İpşiroğlu, 1964: XL, 54; Roxburgh, David T. Heinrich Fredrich, 1995: 46, Fol. 73, #3].

Рис. 10. Изображение ивы на фрагментах вышивки на рисунке в альбоме Дица (Diez A. Fol. 73, S. 46, #3). Фото З. Доде

Аналогия вышитым мотивам прослеживается в другом рисунке XIV в., на котором воспроизведены две лани, лежащие под ветвями ивы [İpşiroğlu, 1964: XXXI, 39; Roxburgh, David T. Heinrich Fredrich, 1995: 58, Fol. 73, #3]. Здесь ветви дерева изображены в плавном изгибе, передающем движение. Лани показаны зеркально, с поднятыми и повернутыми назад головами (Рис. 11).

Рис. 11. Эскиз с ланями, отдыхающими в ветвях ивового дерева (Diez A. Fol. 73, S. 58, #3). Фото З. Доде

Сохранившиеся на шенгельдинских шелковых обрывках с вышивкой изображения длинных ивовых ветвей с остроконечными листьями, тела и головы лани видятся фрагментами подобной композиции, воспроизводящей животное под ветвями дерева.

Примеры стилистического и композиционного сходства изображений в собрании Дица и на вышивках шенгельдинских тканей можно продолжить. В условиях фрагментарной сохранности вышивок близость их орнаментальных элементов графическим изображениям дает основание для реконструкции.

Таким образом, рисунки из альбома Дица представляются эскизами вышитых на шенгельдинских шелках композиций, хотя точное место создания тех и других остается неизвестным. Однако совпадение графических и вышитых изображений было возможно только в едином культурно-хронологическом пространстве. Таким континуумом, в котором образы, связанные, по справедливому замечанию М. Испироглу, с центральноазиатской родиной монголов и дальневосточным искусством, органично встраивались в искусство Ближнего Востока, была Монгольская империя.

Одежда

Научно-просветительская и экспозиционная работа Центрального государственного музея Республики Казахстан предполагает демонстрацию текстильных находок в постоянной экспозиции. Средневековые шелковые ткани и великолепные вышивки уже сами по себе привлекают внимание. Но для наглядной, эффектной подачи археологического материала необходима реконструкция костюмного комплекса. Этой задачей и обусловлена необходимость воссоздания предполагаемого костюма представителя Чагатайского улуса.

Как указывалось выше, все текстильные фрагменты из шенгельдинского захоронения являлись остатками одежды погребенного человека. Золотой пояс и чаша, как статусные вещи, являются знаками принадлежности погребенного к властным структурам монгольского государства. Шенгельдинский комплекс, при его целостности, мог бы в значительной степени дополнить картину костюма монгольской элиты во всех четырех улусах империи, придав ей определенную завершенность, поскольку до недавнего времени одежда кочевников Чагатайского улуса практически была неизвестна. К сожалению, в руки исследователей попали только отдельные фрагменты тканей.

Тем не менее, в настоящее время накоплен достаточно обширный археологический материал, который в совокупности с изобразительными источниками дает представление о разнообразии форм, декоре и манере ношения одежды монгольской элиты в трех из четырех

частей империи (династия Юань, Ильханат и Золотая Орда). Это позволяет, с привлечением аналогий, реконструировать костюм чагатайского воина.

Не касаясь здесь подробностей методики и обоснования реконструкции одежды из шенгельдинского захоронения, остановлюсь на основном концепте.

Предлагаемая гипотетическая реконструкция основывается на предположении, что конструкция одежды знатных кочевников Чагатайского улуса, являвшегося одной из четырех частей Монгольской империи, не отличалось от платья монгольской элиты династии Юань, Ильханата и Золотой Орды.

Судя по археологическим данным и изобразительным источникам, в основу мужского костюма представителей монгольской элиты, независимо от их этнической принадлежности, входили две основные формы верхней плечевой одежды. Это были цельнокроеный халат с боковыми бантовыми складками, срывающими высокие разрезы в боковых швах (Рис.12) и отрезной халат, в котором верхний край юбки закладывали в частые в мелкие складки, а лиф отделывали плотными рядами шнуров или лент (Рис.13).

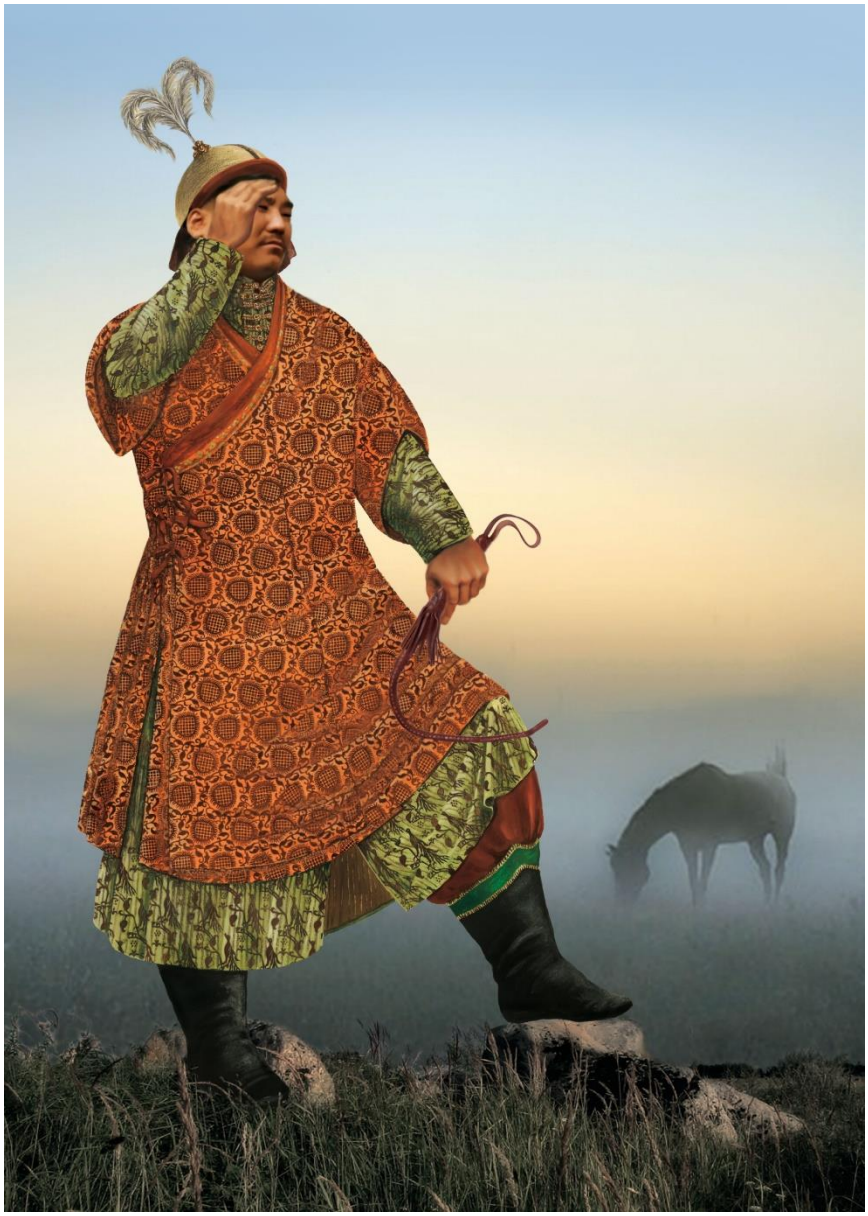

Рис. 12. Реконструкция цельнокроеного халата с боковыми разрезами. Фото З. Доде

Рис. 13. Реконструкция отрезного халата с юбкой, заложенной в мелкие складки по верхнему краю и отделкой лифа тонкими шнурами. Фото З. Доде

Многочисленные вариации деталей и их комбинации в монгольской мужской одежде являются производными от этих основных форм. Общей особенностью цельнокроеных и отрезных халатов со складками является глухой запах, при котором верхняя пола полностью перекрывала нижнюю, и фиксировалась на правом (в некоторых случаях на левом) боку завязками или матерчатыми пуговицами и петлями.

Сравнительно реже, чем халаты с запахом, встречается и третий вариант – одежда с застежкой по центру переда, что известно по изобразительным и археологическим данным.

Эти три базовые формы использованы в качестве основы для графической реконструкции возможных вариантов одежды чагатайского воина. Ее цветовая гамма и орнаментика соответствуют исследованному текстилю. Местоположение вышивок на реконструкции шенгельдинской одежды определялось по изобразительным источникам.

Так, например, в шенгельдинских тканях с фрагментами одежды, имевшей центрально-осевой разрез, ассоциируются куски шелкового дамаска с сохранившейся вышивкой, изображающей драконов и цилиней (Рис.14).

Рис. 14. Реконструкция одежды с центральным разрезом, сшитой из двух разных тканей, украшенной изображениями драконов и цилиня. Фото З. Доде

Такая связь возникает в результате сопоставления этой вышивки с декором одежды знатного человека на миниатюре из альбома Дица [Roxburgh, David T. Heinrich Fredrich, 1995: 9, Fol. 73, #1] (Рис.15).

Представитель элитарных слоев иранского или центральноазиатского общества изображен в богато украшенной одежде. Рисунок явно не закончен, но верхняя часть полочек и рукавов его кафтана украшены изображениями смотрящих друг на друга драконов, окруженных облачными мотивами. Разноцветие красок и отсутствие строгой симметрии более свойственны вышитому декору, хотя нельзя исключить вытканный орнамент с крупным раппортом, характерный, например, для монгольских халатов, сшитых из тканей кэсы. Исследователи справедливо отмечали, что изобразительные источники не дают полного понимания характера материала и техники декора [Полосьмак, Баркова, 2005: 22]. Но в данном случае задача состоит не в атрибуции технологии украшения на одежде человека, изображенного на миниатюре, а в поисках места шенгельдинской вышивки в декоре костюма чагатайского воина. В данном случае использование аналогии по композиционному сходству декора на миниатюре и реальной вышивке представляется уместным.

Рис. 15. Представитель персидской или центральноазиатской знати. Рисунок из альбома Дица (Diez A. Fol. 73, S. 9, #1). Фото З. Доде

Заключение. Технология ткачества и вышивки, текстильный и вышитый дизайн рассмотренных тканей, имеющий аналогии в предметах китайского декоративно-прикладного искусства, позволяют рассматривать их как произведения, выполненные китайскими мастерами. Несмотря на то, что в руки археологов попали лишь небольшие фрагменты некогда полного текста, каким являлся костюм шенгельдинского воина, в этом материале сохранилась информация о редких технологических приемах ткачества и вышивки, красителях, упоминающихся в письменных источниках, но не встречавшихся в исторических тканях. Новые данные в значительной степени расширяют сведения о средневековом китайском текстильном искусстве и дополняют банк данных о монгольской шелковой индустрии.

Декор шенгельдинских тканей, соответствующий государственной регламентации костюма чиновников династии Юань, прописанной в «Юаньши», а также стилистическое и композиционное сходство изображений на вышивках шенгельдинских тканей с рисунками в собрании Дица, отражают имперский масштаб культурно-исторической ситуации, сохранявшейся в Чагатайском улусе.

Установленное методом радиокарбонной диагностики время изготовления шенгельдинских шелков подтверждает хронологию источников, содержащих художественные параллели, ранее датированных исследователями методом искусствоведческого и сравнительно-типологического анализа.

Шелковый дамаск с лотосами из Шенгельды и аналогичная ему ткань, служившая фоном для вышитого антапендиума из церкви Форс в шведском городе Эскилстуна, сохранившиеся в различной историко-культурной среде, открывают новые перспективы для определения места средневекового текстиля в связях между Востоком и Западом.

ЛИТЕРАТУРА

Большой атлас истории и культуры Казахстана. Алматы: Avd, 2008. 880 с.

Қазақстанның көне алтыны, Древнее золото Казахстана, Ancient gold of Kazakhstan. Алматы: Өнер, 1983. 264 б.

Zhao, Feng. Liao Textile and Costumes. Hong Kong, 2004. 269 pp.

Chinese Silks/edited by Dieter Kuhn; Chinese edition edited by Zhao Feng; foreword by James C.Y. Watt. New Haven: Yale University Press, 2012. XIX, 571 pp.

Style from the Steppes. Silk Costumes and Textiles from the Liao and Yuan Periods 10th to 13th Century/Ed. by Donald Dinwiddie. London, 2004. 71 p.

Hofenk de Graaff, Judith H. The Colourful Past. Origins, Chemistry and Identification of Natural Dyestuffs. London: Archetype Publications, 2004. 396 p.

Cardon Dominique. Nateral Dyes: Sources, Tradition, Technology and Science. London: Archetype Publication LTD, 2007. 500 p.

Доде З.В. Бестиарий на «монгольских» шелках. Стиль и семантика дизайна / З.В. Доде // Археология, этнография и антропология Евразии. 2007. № 2 (30). С. 100-113.

Сычев Л.П. Китайский декор как часть единой системы космологических символов / Л.П. Сычев // Гос. Музей народов Востока: научн. Сообщ. М.: Гос. Музей народов Востока. 1977. Вып. IX. С.123-132.

Самосюк К.Ф. Красавицы и воины в китайских театральных гравюрах XIII–XIV вв. (Сюжет и функция) / К. Ф. Самосюк // Эрмитажные чтения 1995–1999 годов памяти В.Г. Луконина. СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2000. С. 228-240.

Yuanshi Xian zhi: Hebei Sheng/ Li linkui, Wang Zizun zuan xiu // Series: zhongguo fang zhi cong shu. Hua bei di fang; di 507 hao. Taibei: cheng wen chu ban she, Minguo 65. 1976. 3 V. 880 p.

Branting, Agnes and Lindblom, Andreas. Medeltida Vavnader Och Broderier i Sverige. I. Uppsala och Stockholm: Almqvist and Wiksells Forlag, 1928.

Oriental Textiles in Sweden by Agnes Geijer. Copenhagen. Rosenkilde and Bagger, 1951.

Macki, Louise. Symbols of Power, Luxury Textiles from Islamic Lands, 7th – 21th Century. The Cleveland Museum of Art. Yale University Press. New Haven, 2015.

İpşiroğlu M.Ş. Saray-Alben. Diez'sche Klebebände aus den Berliner Sammlungen Beschreibung und stilkritische /Anmerkungen von M.Ş. İpşiroğlu. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1964. 135 p.

Roxburgh, David T. Heinrich Fredrich Von Diez and His Eponymous Albums: Mss. Diez a. Fols. 70-74. / David T Roxburgh // Muqarnas, Vol. 12 (1995). 112-136 pp.

The Legacy of Genghis Khan. Courtly Art and Culture in Western Asia, 1256-1353. Metropolitan Museum of Art. 2002. 336 p.

Piao, Wenying. A Study on Yuan Kesi / Ed. Zhao Feng and Shang Gang // Silk Road and Mongol-Yuan Art. Hangzhou, 2005. 234-242 pp.

Полосьмак Н.В., Баркова Л.Л. Костюм и текстиль пазарыкцев Алтая (IV-III вв. до н. э.). Новосибирск: ИНФОЛИО, 2005. 232 с.

REFERENCES

Bol'shoj atlas istorii i kul'tury Kazahstana. Almaty: Avd, 2008. 880 pp. (In Kazakhstan)

Қazaқstannyң kөne altyny, Drevnee zoloto Kazahstana, Ancient gold of Kazakhstan. Almaty: Өner, 1983. P. 264. (In Kazakhstan)

Zhao, Feng. Liao Textile and Costumes. Hong Kong, 2004. P. 269. (In China)

Chinese Silks/edited by Dieter Kuhn; Chinese edition edited by Zhao Feng; foreword by James C.Y. Watt. New Haven: Yale University Press, 2012. XIX, P. 571. (In English)

Style from the Steppes. Silk Costumes and Textiles from the Liao and Yuan Periods 10th to 13th Century/Ed. by Donald Dinwiddie. London, 2004. P. 71. (In English)

Hofenk de Graaff, Judith H. The Colourful Past. Origins, Chemistry and Identification of Natural Dyestuffs. London: Archetype Publications, 2004. P. 396. (In English)

Cardon Dominique. Nateral Dyes: Sources, Tradition, Technology and Science. London: Archetype Publication LTD, 2007. P. 500. (In English)

Dode Z.V. Bestiarij na «mongol'skih» shelkah. Stil' i semantika dizajna / Z.V. Dode // Arheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii. 2007. № 2 (30). Pp. 100-113. (In Russian)

Sychev L.P. Kitajskij dekor kak chast' edinoj sistemy kosmologicheskih simvolov / L.P. Sychev // Gos. Muzej narodov Vostoka: nauchn. Soobshch. M.: Gos. Muzej narodov Vostoka. 1977. Vyp. IX. Pp. 123-132. (In Russian)

Samosyuk K.F. Krasavicy i voiny v kitajskih teatral'nyh gravyurah XIII–XIV vv. (Syuzhet i funkciya) / K. F. Samosyuk // Ermitazhnye chteniya 1995–1999 godov pamyati V.G. Lukonina. SPb.: Izd-vo Gos. Ermitazha, 2000. pp. 228-240. (In Russian)

Yuanshi Xian zhi: Hebei Sheng/ Li linkui, Wang Zizun zuan xiu // Series: zhongguo fang zhi cong shu. Hua bei di fang; di 507 hao. Taibei: cheng wen chu ban she, Minguo 65. 1976. 3 V. P. 880. (In China)

Branting, Agnes and Lindblom, Andreas. Medeltida Vavnader Och Broderier i Sverige. I. Uppsala och Stockholm: Almqvist and Wiksells Forlag, 1928. (In English)

Oriental Textiles in Sweden by Agnes Geijer. Copenhagen. Rosenkilde and Bagger, 1951. (In English)

Macki, Louise. Symbols of Power, Luxury Textiles from Islamic Lands, 7th – 21th Century. The Cleveland Museum of Art. Yale University Press. New Haven, 2015. (In English)

İpşiroğlu M.Ş. Saray-Alben. Diez᾽sche Klebebände aus den Berliner Sammlungen Beschreibung und stilkritische /Anmerkungen von M.Ş. İpşiroğlu. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1964. P. 135. (In English)

Roxburgh, David T. Heinrich Fredrich Von Diez and His Eponymous Albums: Mss. Diez a. Fols. 70-74. / David T Roxburgh // Muqarnas, Vol. 12 (1995). pp. 112-136. (In English)

The Legacy of Genghis Khan. Courtly Art and Culture in Western Asia, 1256-1353. Metropolitan Museum of Art. 2002. P. 336. (In English)

Piao, Wenying. A Study on Yuan Kesi / Ed. Zhao Feng and Shang Gang // Silk Road and Mongol-Yuan Art. Hangzhou, 2005. pp. 234-242. (In China)

Polos'mak N.V., Barkova L.L. Kostyum i tekstil' pazarykcev Altaya (IV-III vv. do n. e.). Novosibirsk: INFOLIO, 2005. P. 232. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Доде Звездана Владимировна – т.ғ.д., Солтүстік Кавказдың Археология және ежелгі тарих ғылыми-зерттеу институтының бас ғылыми қызметкері (Ставрополь, Ресей). https://orcid.org/0009-0005-0267-0918. E-mail: zvezdana.dode@gmail.com

Сведения об авторе: Доде Звездана Владимировна – д.и.н., главный научный сотрудник Научно-исследовательского института Археологии и древней истории Северного Кавказа (Ставрополь, Российская Федерация). https://orcid.org/0009-0005-0267-0918. E-mail: zvezdana.dode@gmail.com

Information about the author: Zvezdana V. Dode – Doctor of Historical Sciences, Chief Researcher at the Scientific Research Institute of Archeology and Ancient History of the North Caucasus (Stavropol, Russian Federation). https://orcid.org/0009-0005-0267-0918. E-mail: zvezdana.dode@gmail.com

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 28.02.2025.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 03.03.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 19.03.2025.

FROM THE BOTTOM UP – A SMALL-SCALE COMMUNITY ARCHAEOLOGY PROJECT IN HUNGARY

Vera Majerik, Dr. Borbála Nyíri
National Institute of Archaeology, Hungarian National Museum Public Collection Centre, Budapest (Hungary)

Abstract. Could public archaeology provide a common platform and amalgamate a fragmented local community? The Erdőbénye Community Archaeology Project aims to achive exactly that, bringing divergent social groups together under the egis of archaeology and local history. The programme is developed from the bottom-up, primarily to pique the interest of children, and – by engaging the younger generation - intends to reach adults as well. The project devised a series of experiential, participatory activities for a broad audience to explore the archaeological and cultural traditions of the Zemplén microregion and by this, to protect the fast disappearing archaeological heritage of NE Hungary.

After the regime change in 1989, the Borkombinát was dismantled and the reliable income it provided to local winemakers disappeared. Most of the family vineyards went bankrupt their land bough up by large wine companies. However, many of them are now owned by non-locals, city dwellers who do not get involved in the routine of village life. Even today, the main income of the local people of Erdőbénye derives from viticulture, agriculture and forestry, as do many small rural communities in the area. This situation prompted us - the descendants of Erdőbénye - to somehow find a common ground on which the two segments of the community could start a conversation. We are hoping that our enthusiasm for archaeology could provide suitable means to achieve this, using methodologies commonly known as community or public archaeology.

Materials and methods of research: The discipline serving as the theoretical backdrop to the project is commonly termed as public archaeology; particularly suited to our objectives of community-building and science education. The programme's protocol and educational materials were developed entirely by the team, while the equipment used in running the archaeology themed-events is provided by the National Institute of Archaeology. The archaeological material collected during the field surveys – and in the course of future excavations – is inventoried and documented by members of the team. The conservation costs are shouldered by the National Institute of Archaeology, along with the adequate storage of the material collected.

Keywords: community archaeology, public archaeology, outreach, education, Hungary

For citation: Vera Majerik, Dr. Borbála Nyíri. From the bottom up – a small-scale community archaeology project in Hungary // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), pp. 26-33. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.02

ТӨМЕННЕН ЖОҒАРЫҒА – ВЕНГРИЯДАҒЫ КІШІ ҚОҒАМДЫҚ АРХЕОЛОГИЯ ЖОБАСЫ

Вера Майерик, Борбала Нири
Ұлттық археология институты, Венгрия ұлттық музейінің қоғамдық коллекциялар орталығы, Будапешт (Венгрия)

Аңдатпа. Қауымдастық археологиясы ортақ платформаға айналып, бытыраңқы жергілікті қауымдастықты біріктіре ала ма? Эрдёбенье қауымдастығының археологиялық жобасы археология және өлкетану демеушілігімен әртүрлі әлеуметтік топтарды біріктіруді мақсат етеді. Бағдарлама төменнен жоғарыға, ең алдымен, балаларды қызықтыруға арналған және жас ұрпақты тарту арқылы ересектерді де тартуы керек. Жоба аясында кең аудиторияға арналған Земплен шағын аймағының археологиялық, мәдени дәстүрлерін зерттеуге және солтүстік-шығыс Венгрияның жедел жоғалып бара жатқан археологиялық мұрасын қорғауға бағытталған бірқатар іс-шаралар әзірленді.

1989 жылы тәртіп өзгергеннен кейін Боркомбинат күйреп, оның жергілікті шарапшыларға беретін сенімді кірісі тоқтатылды. Отбасылық жүзімдіктердің көпшілігі банкротқа ұшырады, олардың жерлерін ірі шарап компаниялары сатып алды. Алайда олардың көпшілігі қазір жергілікті емес тұрғындардың, ауыл тіршілігіне үңілмейтін қала тұрғындарының иелігінде. Бүгінгі күні Эрдёбеньенің жергілікті халқының негізгі табысы аудандағы көптеген шағын ауылдық қауымдастықтар сияқты жүзім шаруашылығынан, егіншіліктен және орман шаруашылығынан келеді. Бұл жағдай бізді, «Эрдёбенье-3» ұрпақтарын қауымдастықтың екі сегменті әңгіме бастайтын ортақ алаң табуға итермеледі. Біздің археологияға деген ынта-жігеріміз қоғамдастық немесе қоғамдық археология деп аталатын әдістемелерді пайдалана отырып, бұған қол жеткізу үшін қолайлы құрал бола алады деп үміттенеміз.

Зерттеу материалдары мен әдістері: Жобаның теориялық негізі ретінде қызмет ететін пән әдетте қоғамдық археология деп аталады; ол әсіресе біздің қауымдастық құру және ғылыми оқу мақсаттарымызға сәйкес келеді. Бағдарлама хаттамасы мен оқу материалдарын толығымен жобалық топ әзірледі, ал тақырыптық археологиялық іс-шараларды жүргізу үшін пайдаланылатын жабдықты Ұлттық археология институты қамтамасыз етті. Дала жұмыстары кезінде жиналған археологиялық материалдар – және болашақ қазбалар – жоба қызметкерлері түгендеп, құжаттайды. Ұлттық археология институты консервация шығындарын өтейді, сонымен қатар жиналған материалдардың дұрыс сақталуын қамтамасыз етеді.

Тірек сөздер: қоғамдық археология, ашық археология, ғылымды танымал ету, оқыту, Венгрия.

Сілтеме жасау үшін: Вера Майерик, Борбала Нири. Төменнен жоғарыға – Венгриядағы кіші қоғамдық археология жобасы // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), 26-33 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.02

СНИЗУ ВВЕРХ – МАЛОМАСШТАБНЫЙ ПРОЕКТ ОБЩЕСТВЕННОЙ АРХЕОЛОГИИ В ВЕНГРИИ

Вера Майерик, Борбала Ньири

Национальный институт археологии, Центр публичных коллекций Венгерского национального музея, Будапешт (Венгрия)

Аннотация. Может ли общественная археология стать общей платформой и объединить раздробленное местное сообщество? Проект Общественной Археологии в деревне Эрдёбенье направлен именно на объединение различных социальных групп под эгидой археологии и местной истории. Программа разработана по принципу «снизу вверх», в первую очередь с целью заинтересовать детей, и привлекая молодое поколение она должна привлечь и взрослых. В рамках проекта была разработана серия мероприятий для широкой аудитории, направленных на изучение археологических и культурных традиций микрорегиона Земплен и на защиту стремительно исчезающего археологического наследия северо-восточной Венгрии.

После смены режима в 1989 году Боркомбинат распался, и надежный доход, который он давал местным виноделам прекратился. Большинство семейных виноградников обанкротились, их земли скупили крупные винодельческие компании. Тем не менее, многие из них теперь принадлежат не местным жителям, горожанам, которые не вникают в рутину деревенской жизни. Даже сегодня основной доход местных жителей Эрдёбенье поступает от виноградарства, сельского и лесного хозяйства, как и многие небольшие сельские общины в этом районе. Эта ситуация побудила нас - потомков Эрдёбенье - 3 каким-то образом найти общую платформу, на которой два сегмента общины могли бы начать разговор. Мы надеемся, что наш энтузиазм к археологии может стать подходящим средством для

достижения этого, с применением методологий, широко известных как общественная или публичная археология.

Материалы и методы исследования: Дисциплина, служащая теоретической основой проекта, обычно называется общественной археологией; она особенно подходит для наших целей по созданию сообщества и по научному обучению. Протокол программы и образовательные материалы были полностью разработаны командой проекта, а оборудование, используемое для проведения тематических археологических мероприятий, предоставлено Национальным Институтом Археологии. Археологические материалы, собранные в ходе полевых исследований - и будущих раскопок - инвентаризируются и документируются сотрудниками проекта. Расходы по консервации берет на себя Национальный Институт Археологии, а также обеспечивает надлежащее хранение собранных материалов.

Ключевые слова: общественная археология, открытая археология, популяризация науки, обучение, Венгрия

Для цитирования: Вера Майерик, Борбала Ньири. Снизу вверх – маломасштабный проект общественной археологии в Венгрии // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), с. 26-33. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.02

Introduction. In May 2024 a small community archaeology project was launched by the National Institute of Archaeology, under the auspices of the Hungarian National Museum and Public Collection Centre coordinated by Vera Majerik and Borbála Nyíri. The primary aim of the project was to identify, assess and protect archaeological sites across the SW Zemplén region with the active involvement of local communities.

Results and discussion. The Zemplén microregion represents a unique environmental zone within NE Hungary, both in terms of its climate and its cultivation practices. The Zemplén landscape is dominated by clusters of vulcanic hills covered with deciduous forests, with small villages nestled in the valleys (Fig. 1).

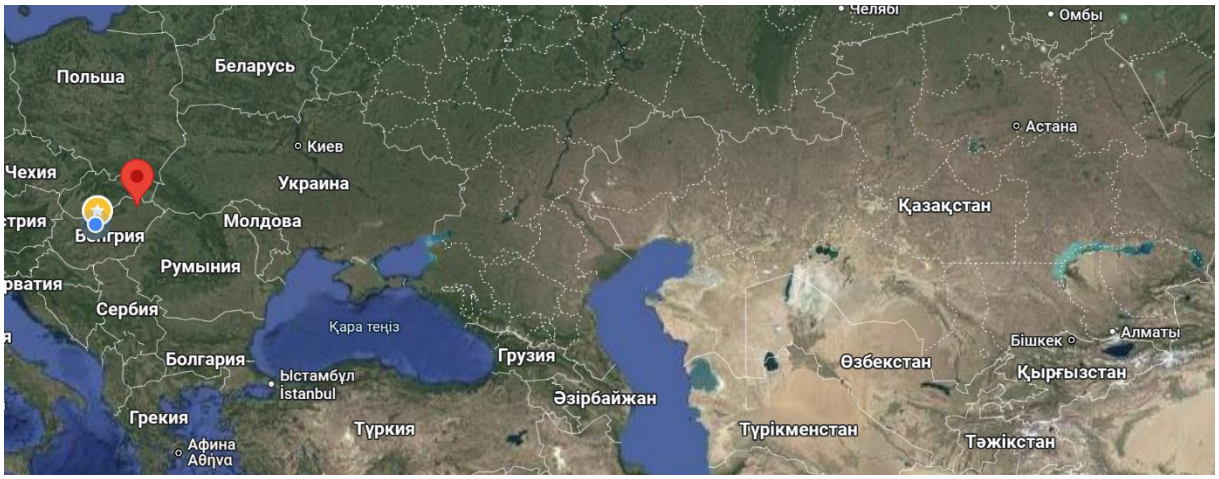

Figure 1. Location of the Zemplén, Hungary in relation to the Kazakh Steppe region (Google Maps – Vera Majerik)

The area where the floodplain of the Bodrog River meets the Zemplén foothills is generally referred to as “Tokaj-Hegyalja”. Tokaj-Hegyalja is widely known for its excellent wines owing to the region’s special micro-climate: warm during the summer months and humid in the autumn. September-October tends to be quite mild still and as the morning mist from the Bodrog drifts across to Hegyalja, dew settles on the surface of the grapevines grown on south-facing slopes. This humid environment encourages the proliferation of a microscopic fungus called *Botrytis cinerea* which causes the berries to shrivel and their sugar content to concentrate – similarly to a raisin. *Botrytis* is also referred to as “noble rot”, the affected berries are then handpicked and used – in a

controlled environment – for the production of an exceptionally sweet wine essence called "*aszú*". The invention of the *aszú* is accredited to Máté Szepsi Laczkó, the steward of Zsuzsanna Lorántffy (1602-1660), a local noblewoman. Legend has it that due to the continuous threat by the Ottoman army that year, the grape harvest was delayed until November, resulting in a wine sweeter and stronger than average. Recognising this Máté Szepsi Laczkó destilled the aszú juice and turned it into a tincture. In the Late Medieval period aszú mixed with herbs was used as medicine, while aszú added to wine fetched a tremendous amount of money at the time when sweet foods were not readily available. Apart from the unique taste, Tokaj wines were also sought after since their high sugar content preserved them for longer, therefore could be transported over larger distances. From the 17th century onwards, sweet Tokaj wines were sold all over Europe, utilised often as diplomatic gifts between the royal courts of France, Russia, Prussia, Sweden etc. Tokaj wines retained their popularity even during the communist era, when small wine producers were gathered under the umbrella of the "Borkombinát", a region-wide wine cooperative. During the decades of the communist regime quantity over quality characterised the production of Tokaj wines, traded widely to the countries of the Comecon, including Kazakhstan.

After the regime change in 1989, the Borkombinát was dismantled, and the reliable income it provided to local wine producers dissappeared. The majority of small family wineyards went bankrupt, their land bought up by large wine companies. Moreover, the 1990s ushered in new cultivation methods: wine growers moved away from the traditional, bush-based method employed since the Late Medieval period, towards training grapewines onto frames assembled into a series of long rows, leaving enough room in between for machinery. This intensive cultivation method has been putting extra pressure on the thin, vulcanic soils, increasing the rate of erosion significantly, and by this, threathening the preservation of archaeological sites.

Erdőbénye, the village where our community archaeology project is based (Fig. 2), represents somewhat an exception within the close region, since here small-scale, family holdings still dominate.

Figure 2. View of Erdőbénye village. (Photograph by József Hlavács)

Nevertheless many of these are now owned by non-local, town-folk who do not get involved with the nitty-gritty of village life. Even today, the primary income of Erdőbénye locals derives from viniculture, agriculture and forestry, while, similarly to many small rural communities in the area, it faces numerous challenges from emmigration, to low birthrates, the lack of jobs and

services. Currently, the daily activities and interests of the locals and the recent arrivals occupy very different social and ecomonic spheres. This situation prompted us – Erdőbénye descendants ourselves – to somehow find a common platform on which the two segments of the community can start a conversation. We figured that our enthusiasm for archaeology and local history could be a suitable vehicle to achieve this with the application of the methodologies known widely as public or community archaeology.

Public archaeology and the Erdőbénye Community Archaeology Project

The are many divergent definitions of the term public archaeology in circulation depending on where in the world the project is taking place [Moshenska, 2017; Skeats, McDavid and Carman, 2012]. The inclusive definition of public archaeology refers to both the practice and the scholarship of archaeology, and its interaction with the public sphere [Moshenska, 2017: 5]. According to the narrower definition, public archaeology is practically synonymous with a wide range of public outreach activities conducted by professional archaeologists [Moshenska, 2017: 5]. Recognising the challenging nature of the subject, Gabriel Moshenska developed a useful eight-part typology (Fig. 3).

Figure 3. Some common types of public archaeology (source: Gabriel Moshenska 2017: 6)

Nevertheless the Erdőbénye Community Archaeology Project (ECAP) illustrates well the complexities involved in running such a programme. Moshenska's first category "archaeologists working with the public" describes best what ECAP is set out to achieve, however the project also includes aspects of "archaeology by the public" [Thomas, 2012] and "archaeological education" [Corbishley, 2014; Galanidou and Dommasnes, 2007].

When the idea of ECAP was first concieved, we were faced with the task of how to get the project off the ground and how to keep the local community interested. Therefore we devised a plan of building a community archaeology programme from the bottom-up, to start small and approach the public through entertaining educational activities. In April, 2024 with the help of our colleagues from the National Institute of Archaeology we organised an archaeology-themed day at the local primary school, which included an indoor presentation and a series of outdoor activities, such as a mini-excavation of a 3D printed skeleton, a metal-detecting activity, a find-replica touchy-feely

session and a drone demonstration. The activities were conducted in three “sittings” aimed at three different audiences: primary early years, primary later years and an adult assembly (Fig. 4-5).

Figure 4-5. Archaeology day at the local primary school in April, 2024. (Photograph by Vera Majerik)

Our objective here was to achieve the transfer of knowledge outside the normal educational setting, moving away from classroom-based top-down learning methods towards experiential and cooperative activities.

Building upon this, our team of archaeologists took part in the annual wine festival called “Bor, mámor, Bénye” in August, 2024, where – besides representing the Institute of Archaeology with infotainment sessions and roleplays for children – we also ran a series of popular science demonstrations for adult audiences.

Figure 6-7. Archaeology-themed activities and demonstrations at the Bor, mámor, Bénye festival in August, 2024. (Photograph by Vera Majerik, Dr. Borbála Nyíri)

The idea was that if we could make children interested in archaeology by getting them to participate in our themed-activities, it is likely that the younger generation convinces their parents and grandparents to attend similar occasions, and by this, perhaps in the future, they too may take part in public archaeology events. The activities spanned several days and could be attended free of charge, including our small-scale exhibition showcasing local archaeological discoveries (Fig. 6-7).

In a similar vein, in November 2024, we organised a one-day event; carrying out the detailed archaeological survey of the hilltop site called Erdőbénye-Nagy-Rakottyás. The survey team consisted of two groups: 1) enthusiastic locals ranging from 7-77 years of age, and 2) registered, volunteer metal-detectorists coordinated by our archaeologist colleague, Gábor Bakos.

Figure 8. Community archaeology event: fieldwalking and metal-detecting survey of Erdőbénye-Nagy-Rakottyás in November, 2024. (Photograph by Lindsay Lloyd-Smith)

Conclusion. With the help of Erdőbénye locals we were able to assess and document the remains of a mill-stone quarry, situated on the eastern slopes of the ridge. The quarry was most likely to have been utilised during the 18th-19th centuries, and although it fits with the Late Medieval-Early Modern remit of our project, more research needs to be done to explore the handicraft industry, trade networks, goods and services that existed in the period – along with practices of viniculture and forestry characteristic in the region. While the first team was conducting the survey of the quarry, the metal-detectorist group inspected the hilltop and the SW slopes of the Rakottyás. Here, they were able to identify a series of terraces and recovered an assemblage of Iron Age artefacts, including a scythe and a so-called Mötschwil-type brooch linking the hilltop with the early occupation period of Celtic tribes settling on the NE fringes of the Great Hungarian Plain (La Tène C period, Kruta et al. 1993).

Our plans for 2025 include the complete archaeological survey of the Nagy-Rakottyás Iron Age site, in order to identify its position and extent in detail. We are also planning on opening a couple of evaluation trenches to assess the archaeological material – with the active participation of our volunteers. In addition, our intention is to complete the LiDAR survey of the site along with a few other known prehistoric hilltop settlements in the vicinity. Apart from the prehistoric sites, the LiDAR survey will also target remnants of Late Medieval-Early Modern viniculture and forest-management still visible in the landscape. Furthermore, we are continuing with our involvement at the wine festival as well, with similar activities for the children, and theme-based infotainment demonstrations in the evenings for the grown-up audience.

REFERENCES

Corbishley, Mike. Pinning Down the Past: Archaeology, Heritage and Education Today. Heritage Matters Series: Volume 5. 2014. Boydell Press, Suffolk. (In English)

Galanidou, Nena and Dommasnes, Liv Helga (eds). Telling Children About the Past. An Interdisciplinary Perspective. International Monographs in Prehistory. Library of Congress, USA. 2007. https://doi.org/10.3167/9781879621404 (In English)

Kruta, Venceslas, Szabó, Miklós, Raftery, Barry, Frey, Otto Herman (eds). The Celts. Rizzoli International Publications, 1993. (In English)

Moshenska, Gabriel (ed.). Key Concepts in Public Archaeology. London, UCL Press, 2017. https://doi.org/10.14324/111.9781911576419 (In English)

Skeates, Robin, McDavid, Carol, Carman, John (eds). The Oxford Handbook of Public Archaeology. Oxford University Press, 2012. (In English)

Thomas, Suzie. Archaeologists and metal-detector users in England and Wales: Past, present and future. In: R. Skeates, C. McDavid and J. Carman (eds.) (In English)

The Oxford Handbook of Public Archaeology. 2012. Oxford: Oxford University Press, pp 60– 81. (In English)

Information about the authors: Vera Majerik – MA, archaeologist, project coordinator, National Institute of Archaeology, Hungarian National Museum Public Collection Centre (Budapest, Hungary). E-mail: majerik.vera@hnm.hu and vmajerik@hotmail.com

Borbála Nyíri – PhD, archaeologist, archives officer, National Institute of Archaeology, Hungarian National Museum Public Collection Centre (Budapest, Hungary). E-mail: nyiri.borbala@hnm.hu and borinyiri@gmail.com

Авторлар туралы мәліметтер: Вера Майерик – MA археологы, жоба үйлестірушісі, Ұлттық археология институты, Венгрия Ұлттық музейінің қоғамдық коллекциялар орталығы (Будапешт, Венгрия). E-mail: majerik.vera@hnm.hu; vmajerik@hotmail.com

Борбала Ньири – т.ғ.д., археолог, мұрағат қызметкері, Ұлттық археология институты, Венгрия Ұлттық музейінің қоғамдық коллекциялар орталығы (Будапешт, Венгрия). E-mail: nyiri.borbala@hnm.hu and borinyiri@gmail.com

Сведения об авторах: Вера Майерик – археолог MA, координатор проекта, Национальный институт Археологии, Центр Публичных Коллекций Венгерского национального Музея (Будапешт, Венгрия). E-mail: majerik.vera@hnm.hu; vmajerik@hotmail.com

Борбала Ньири – д.и.н., археолог, сотрудник архива, Национальный институт Археологии, Центр Публичных Коллекций Венгерского национального Музея (Будапешт, Венгрия). E-mail: nyiri.borbala@hnm.hu and borinyiri@gmail.com

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 28.02.2025.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 12.03.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.03.2025.

УДК 391.2

КОЛЛЕКЦИЯ ЖЕНСКОЙ ОДЕЖДЫ – ЧЕГЕДЕК В ФОНДАХ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ РЕСПУБЛИКИ АЛТАЙ ИМЕНИ А.В. АНОХИНА

В.Я. Кыдыева
Национальный музей Республики Алтай имени А.В. Анохина (Алтай)

Аннотация. Использование коллекции чегедеков в фондах Национального музея Республики Алтай для восстановления традиционной одежды алтайки. Чегедек – одежда-знак женщин кочевой части тюрко-монгольского мира. Легенда о происхождении чегедека от лебяжьего оперения. Современная одежда замужней алтайки в свадебном обряде. Способы украшения чегедека. Чегедек имеет специальный многослойный тяжелый подклад.

В советское время его вытеснили из повседневного обихода, но он остается символом ремесленной культуры кочевников. Исследователи связывают костюм чегедек с поклонением синему небу в бурятских генеалогических легендах, с прекрасной девой в киргизских устных преданиях. Национальные костюмы формировались на протяжении веков и стали важной частью национальной культуры. Сегодня чегедек можно встретить среди национальных костюмов Алтая, его можно заказать в мастерских, занимающихся пошивом национальных костюмов. В статье рассматривается значение чегедека не только как повседневной одежды, но и как изделия ремесла, которое развивалось в зависимости от образа жизни, климата и социального положения народа.

Материалы и методы исследования: для восстановления традиционной одежды алтайки чегедек использован полевой этнографический материал, собранный у информантов в Республике Алтай, привлечена коллекция чегедеков в фондах Национального музея Республики Алтай имени А.В. Анохина. Опубликованный материал исследователей о безрукавной, распашной одежде замужней женщины кочевой части тюрко-монгольского мира привлечён для выявления общих корней части народов тюрко-монгольского мира. Применение историко-сравнительного метода позволило проследить общее и особенное в чегедеках народов Тюрко-монгольского мира, выявить общие этнические корни.

Ключевые слова: чегедек алтайцев, хакасов, бурят, калмыков, монгол, фонды музея, легенда о лебеде, коллекция чегедеков в фондах Национального музея Республики Алтай, этнографические рисунки художников Г.И. Гуркина, И.В. Титкова.

Для цитирования: Кыдыева В.Я. Коллекция женской одежды – Чегедек в фондах Национального музея Республики Алтай имени А.В. Анохина // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), с. 33-40. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.03

А.В. АНОХИН АТЫНДАҒЫ АЛТАЙ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ МУЗЕЙ ҚОРЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ КИІМІ - ЧЕГЕДЕКТЕР КОЛЛЕКЦИЯСЫ

В.Я. Қыдыева

А.В. Анохин атындағы Алтай Республикасының ұлттық музейі (Алтай)

Аңдатпа. Алтай Республикасының Ұлттық музейінің қорындағы чегедектер коллекциясын пайдаланып, Алтай әйелінің дәстүрлі киімін қалпына келтіру. Чегедек – түркі-моңғол әлемінің көшпелі бөлігінен шыққан әйелдердің символикалық киімі. Чегедектің аққу жүнінен шыққаны туралы аңыз. Тұрмыстағы алтайлық әйелдің үйлену тойындағы заманауи киімі. Чегедекті безендіру тәсілдері. Чегедектің арнайы көп қабатты астары болғандықтан, ол ауыр, сондықтан ол күнделікті пайдаланудан шыққан. Бірақ ол көшпенділердің салт-дәстүрінде қолөнер мәдениетінің нышаны болып қала бермек. Чегедек киімін кейбір зерттеушілер ауыз әдебиеті жанрындағы бурят шежірелік аңызындағы көк тәңірге табынушылықпен байланыстырса, басқа зерттеушілер оны қырғыз халқының ауыз әдебиетіндегі сұлу арумен байланыстыра зерттеген. Ұлттық киімдер ғасырлар бойы қалыптасып ұлттық мәдениеттің маңызды бөлігіне айналды. Бүгінгі таңда чегедекті Алтайдың ұлттық киімдері қатарынан кездестіруге болады және ол жергілікті ұлттық киім тігетін шеберханаларға тапсырыс беру арқылы қолжетімді. Мақалада чегедек тек күнделікті киім үлгісі ғана емес, сонымен қатар халықтың өмір сүру салтына, ауа райына, әлеуметтік жағдайына байланысты қалыптасқан қолөнер туындысы екені тұрғысынан қарастырылған.

Зерттеу материалдары мен әдістері: Алтай әйелінің дәстүрлі чегедек киімін қалпына келтіру үшін Алтай Республикасының ақпарат берушілерінен жиналған далалық этнографиялық материал мен А.В. Анохин атындағы Ұлттық музей қорының чегедек коллекциясы пайдаланылды. Түркі-моңғол дүниесінің көшпелі бөлігінің тұрмысқа шыққан әйелінің жеңсіз, алды ашық киімі туралы зерттеушілердің жарияланған материалы түркі-моңғол әлеміндегі кейбір халықтардың ортақ тамырын анықтау үшін пайдаланылды. Тарихи-

салыстырмалы әдісті қолдану түркі-моңғол әлемі халықтарының чегедектеріндегі ортақ және ерекшелікті нақтылап, ортақ этникалық тамырларды анықтауға мүмкіндік берді.

Тірек сөздер: алтайлықтар чегедегі, хакастардың, буряттардың, қалмақтардың, моңғолдардың чегедектері, музей қорлары, аққу туралы аңыз, Алтай Республикасының Ұлттық музейінің қорларындағы чегедектер коллекциясы, суретшілер Г.И. Гуркин, И.В. Титковтың этнографиялық суреттері.

Сілтеме жасау үшін: Қыдыева В.Я. А.В. Анохин атындағы Алтай Республикасының Ұлттық музей қорындағы әйел киімі - чегедектер коллекциясы // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), 33-40 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.03

WOMEN'S CLOTHING COLLECTION – CHEGEDEK IN THE FUNDS OF THE ALTAI REPUBLIC NATIONAL MUSEUM NAMED AFTER A.V. ANOKHIN

V.Ya. Kydyeva
National Museum of the Altai Republic named after A.V. Anokhin (Altai)

Abstract. Using the Chegedek collection in the funds of the National Museum of the Altai Republic to restore traditional clothing of the Altai woman. Chegedek is a symbolic clothing of women of the nomadic part of the Turkic-Mongolian world. The legend about the origin of the Chegedek from swan plumage. Modern clothing of a married Altai woman in a wedding ceremony. Methods of decorating a Chegedek. Since the Chegedek has a special multi-layered lining, it is heavy, so it was ousted from everyday use. But it will remain a symbol of craft culture in the traditions of nomads. Some researchers associate the Chegedek costume with the worship of the blue god in Buryat genealogical legends, others - with a beautiful maiden in Kyrgyz oral literature. National costumes have been formed over the centuries and have become an important part of the national culture. Today, the Chegedek can be found among the national costumes of Altai, it can be ordered in local workshops that sew national costumes. The article examines the concept of chegedek not only as everyday clothing, but also as a craft product that developed depending on the lifestyle, climate and social status of the people.

Materials and methods of research: To reconstruct the traditional clothing of the Altai woman, the chegedek, field ethnographic material collected from informants in the Altai Republic was used, and a collection of chegedeks in the funds of the National Museum of the Altai Republic named after A.V. Anokhin was involved. The published material of researchers about the sleeveless, open-front clothing of a married woman of the nomadic part of the Turkic-Mongolian world was involved in identifying the common roots of some of the peoples of the Turkic-Mongolian world. The use of the historical-comparative method made it possible to trace the common and the special in the chegedeks of the peoples of the Yurko-Mongolian world, to identify common ethnic roots.

Keywords: chegedek of the Altai, Khakass, Buryat, Kalmyk, Mongolian, museum funds, legend of the swan, collection of chegedeks in the funds of the National Museum of the Altai Republic, ethnographic drawings by artists G.I. Gurkin, I.V. Titkov.

For citation: Kydyeva V.Ya. Women's clothing collection - Chegedek in the funds of the Altai Republic National museum named after A.V. Anokhin // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), pp. 33-40. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.03

Введение. В фондах Национального музея Республики Алтай имени А.В. Анохина хранится коллекция чегедеков и его деталей. В 2019 г. в музее была открыта выставка «*Чегедектиң кумран јолы* – Вечный путь чегедека». Выставка была посвящена году родного языка, на ней были выставлены все чегедеки, отреставрированные и нуждающиеся в реставрации, традиционные, новоделы, стилизованные, сценические. Выставка была дополнена картинами, рисунками Г.И. Гуркина (1870–1937), этнографическими зарисовками новосибирского художника И.В. Титкова (1905–1993). В рамках выставки был объявлен

конкурс «*Чегедек XXI чакта*» – (Чегедек в XXI веке) для алтайских женщин. Итоги конкурса были подведены и объявлены во время проведения «Ночи искусств – 2019». Все участники были отмечены ценными призами.

Чегедек – безрукавная, распашная одежда замужней женщины кочевой части тюрко-монгольского мира (Рис. 1). Он известен хакасам (*сигедек, сегедек, чегедек*), древние формы чегедека прослеживаются в одежде замужней якутской женщины *сангыйах*. У монголоязычных народов безрукавная длинополая одежда, надеваемая поверх другой одежды есть у калмыков (цегедек), урянхайцев (цэгдэг), бурят. У хонгодоров (*хубайси),* у верхоленских бурят (*дэгэлэй),* у хори-бурят (забайкалье) (*оджи, уужа, уджи*), монголов (*цэгдэк*).

Рис 1. Чегедек из фондов Национального музея Республики Алтай. Фото В. Кыдыевой

Результаты и обсуждение. Традиционная одежда алтайки, за исключением *чегедека,* широко бытовала, использовалась в советское время. Только чегедеку в XX в. пришлось пройти путь от забвения до возрождения. В начале 1930-х годов возникло движение за снятие чегедека, который был объявлен символом приниженного положения женщины в семье, обществе. Но больше всего он пострадал в годы Великой Отечественной войны, когда заброшенные чегедеки перешивались в другую одежду. Однако любовь к чегедеку не ослабевала у алтайских женщин, выросших в советское время. Старались запечатлеть себя на фотографиях с накосными украшениями на двух косах – атрибуте замужней женщины, и в чегедеке, который был в то время большой редкостью.

С 1980-х годов чегедек начинает вновь входить в жизнь алтайцев. Сначала его использовали фольклорные группы как сценический костюм, затем он становится свадебным нарядом невесты. В это время музейные фонды начинают активно использоваться для восстановления выкройки чегедека. В музей стали обращаться народные умельцы, мастера профессионалы, преподаватели профессионально-технического училища, Горно-Алтайского государственного политехнического колледжа (Рис. 2).

Рис. 2. Чегедек, сшитый в мастерской «Ай-Тана». 2010 г. Фото В. Кыдыевой

Традиционный чегедек у алтайцев имеет два вида, которые условно мы называем чуйским и центрально-алтайским. Чуйский изготавливается из ткани розовой, красной расцветки, центрально-алтайский – из тканей темных тонов. Последний по весу довольно тяжёлая одежда, так как лиф имеет специальный многослойный подклад. Если центрально-алтайский чегедек был вытеснен из быта в 1930–80-х годах, то чуйский чегедек в это время местами продолжал использоваться жителями Кош-Агачского района в свадебном обряде.

Вопрос о назначении чегедека интересовал исследователей давно. Наличие разреза сзади на подоле ставил вопрос о его назначении. Объясняя его наличие образом жизни женщин кочевого мира, тем, что разрез не давал ноге запутаться в подоле во время посадки в седло, ставил вопрос – почему же тогда шуба *тон*, как у женщин, так и мужчин не имеет разреза сзади?

Ответ на данный вопрос дает алтайский фольклор. Так, по одному из преданий алтайцев, жили три сестры. Одна из них родила необычного ребенка с золотым туловищем, но с конечностями собаки. Две её сестры, не сказав об этом матери, выбросили ребенка в озеро. Второй ребенок у той же женщины родился таким же. И его постигла та же участь. Однажды мать случайно узнала, что её дети живы и что они находятся в озере. Она пришла на берег и показала грудь младенцам. На зов матери, новорожденные выплыли из озера. Мать, схватив детей, стала убегать, но хозяин озера – *көлдин ээзи* разгневался и послал вслед беглецам свои волны. Одна из волн успела схватить женщину за подол и разорвала его. С тех пор разорванный подол символизирует материнскую преданность своим детям. Каким бы ни родился ребенок, он дорог матери.

Исследователь Д.С. Дугаров в статье «Лебедь в орнаменте женского костюма тюрко-монгольских народов» дает объяснение происхождению женской безрукавной одежды *уужа*, на примере бурятского генеологического предания о происхождении хори-бурят и хонгодоров от небесной девы-лебедя «Хун шубуун». Как повествует предание, однажды

молодой охотник забрел на берег озера и увидел, как прилетели три лебедя, сбросили с себя лебяжье оперение, превратились в необычайно красивых девушек. Одежду одной из них он спрятал. Когда девушки вышли из воды, одна из них не обнаружила свое одеяние и была вынуждена остаться на земле и выйти замуж за охотника. Прожив с ним много лет, родила ему одиннадцать сыновей. Однажды жена попросила мужа показать ей её лебяжью одежду. Старик, уверенный в том, что после стольких лет совместной жизни она уже не уйдет от него, принес то, что у него просила жена. Одежду женщина выстирала в родниковой воде, окурила дымом пихтовой коры и можжевельника. Затем начала примерять и превратившись в лебедя, вылетела через дымовое отверстие юрты. Старик, занятый делом, не обратил внимания на происходящее, а когда понял, что жена собирается покинуть его, было уже поздно. Он успел схватить её за ноги, но так как руки были в глине, то он не удержал ее [Дугаров, 1983: 111].

Сюжет выше приведенного предания был известен и алтайцам, о чём свидетельствуют карандашные рисунки Г.И. Чорос-Гуркина с надписью «Ӱч куу» – (Три лебедя), хранящиеся в фондах Национального музея Республики Алтай (Рис. 3). Сюжет на них тот же, что и в бурятском предании. Три девушки купаются, к ним подкрадывается охотник. На одном из рисунков изображён молодой охотник, стоящий на берегу, в руках с лебяжьим оперением.

Рис. 3. Г.И. Чорос-Гуркин Ӱч куу. Фото В. Кыдыевой

Чегедек – это одежда-знак, это «лебяжье оперение». Чегедек имеет высокие плечи *канат* – крылья. Алтайцы надевают его невесте в день свадьбы. Надев чегедек и пройдя обряд заплетения двух кос за ширмой – *көжөгө*, девушка приобретает статус жены, замужней женщины. «Лебяжье оперение –девичью одежду» она должна носить до конца жизни и не возвращаться в отчий дом. Если муж умирал преждевременно, то совершался обряд снятия чегедека «насильно» [Кыдыева, 2010: 12]. После этого вдова носила непочетную одежду чуба [Потапов, 1951: 30-31; Тощакова, 1958: 122-123, 137, 142].

Лебедь в тюрко-монгольском мире ассоциируется с Умай эне – покровительницей детей, особенно новорожденных, и женщин.

Чегедек орнаментируется выложенными нитками по соцветию радуги или орнаментом *чычранат* – облепиха, ягодами плодоносного куста. Пожелание плодовитости женщине. Радуга связывает срединный мир, мир людей с верхним миром, миром божеств. По радуге на землю спускается Умай эне.

Предание кыргызов о трёх девушках-птицах необычной красоты, спустившихся на землю, рассказала мне во время работы международной экспедиции «Большой Алтай: Россия – Кыргызстан – 2023» Назира Ишенбековна Султаналиева, к.и.н., доцент Кыргызского национального университета им. Ж. Баласагына. По легенде к одежде одной из них притронулся человек, осквернил её одежду, и эта девушка-птица осталась на земле. У кыргызов есть выражение *ак мөөр*, означающее длинную шею, необыкновенную красоту.

У алтайцев, начиная с 1990-х годов, одевание чегедека невесте стало обязательным условием алтайской свадьбы наряду с заплетением ей двух кос, который соблюдался и ранее алтайцами. Современный чегедек шьют с целью дальнейшего его использования как праздничного или выходного наряда.

На республиканском празднике «Эл Ойын» – (Народные игры), начиная с 1998 г., стали проводиться конкурсы национальной алтайской одежды, на которых искусство пошива чегедека остаётся на особом внимании у жюри и зрителей. После забвения в советские годы чегедек входит в жизнь алтайцев. В г. Горно-Алтайске, районах республики работают мастерские по пошиву национальной одежды, где можно заказать и чегедек.

Заключение. Рассматриваемый чегедек – национальный костюм, распространенный среди тюрко-монгольских народов. Сегодня актуальным является модернизация и изучение национальных костюмов, изучение истории их возникновения, выявление особенностей ремесел в обычаях и традициях кочевников. При рассмотрении с этой точки зрения было выявлено, что ряд исследований, посвященных национальному костюму Чегедек, систематизировались. Национальная одежда - это национальное лицо любого народа. Поэтому национальные костюмы остаются неотъемлемой частью культурного наследия. В ходе исследования были изучены несколько образцов национального костюма чегедек и установлено, что он играет важную роль в культуре алтайских женщин.

ЛИТЕРАТУРА

Дугаров Д.С. Лебедь в орнаменте женского костюма тюрко-монгольских народов // Советская этнография. 1983, № 5. С. 104-113.

Кыдыева В.Я. Чегедек – эпши кижинин кеби. Горно-Алтайск: АУ РА Литературно-издательский дом «Алтын-Туу», 2010. С. 20.

Кыдыева В.Я. Чегедек алтайки от забвения к возрождению // Народный костюм в Сибири. Новосибирск: ИАЭТ СО РАН, 2017. С. 102-104

Потапов Л.П. Одежда алтайцев // Сборник музея антропологии и этнографии. Ленинград, 1951. Т.13. С. 5-59.

Тощакова Е.М. Алтайская женщина в дореволюционном прошлом // Ученые записки Горно-Алтайского научно-исследовательского института истории, языка и литературы. Горно-Алтайск: Горно-Алтайское книжное издательство, 1958, вып. 2. С. 108-150

Женщины Алтая в искусстве Г.И. Чорос-Гуркина. Томск, 2009

Этнографические рисунки Г.И. Чорос-Гуркина. Горно-Алтайск, 2013

REFERENCES

Dugarov D.S. Olor in ornatu mulierum ornatu populorum Turkico-Mongolicarum // Soviet Ethnographiam. 1983, N. 5, pp. 104-113. (In Russian)

Kydyeva V.Ya. Chegedek est epicenter kizhinin kebi. Gorno-Altaysk: AU RA Literary Publishing House "Altyn-Tuu", 2010. P. 20. (In Russian)

Kydyeva V.Ya. Chegedek Altaika ab oblivione recro // Folk costume in Sibiria. Novosibirscum: IAET SB RAS, 2017, pp. 102–104. (In Russian)

Potapov L.P. Vestimenta populorum Altai// Collection of the Museum of Anthropology and Ethnography. Leningrad, 1951. Vol.13, pp. 5-59. (In Russian)

Toshakova E.M. Altai mulier in praerevolutione praeteriti // Scientific notas of the Gorno-Altai Research Institute of History, Language and Literature. Gorno-Altaisk: Gorno-Altaisk, Liber Publishing Domus, 1958, exitus. 2, pp. 108-150. (In Russian)

Mulieres Altai in arte G.I. Choros-Gurkina. Tomsk, 2009. (In Russian)
Delineationes ethnographicae a G.I. Choros-Gurkina. Gorno-Altaisk, 2013. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Кыдыева Вера Якшиновна – тарих ғылымдарының кандидаты, Алтай Республикасы А.В. Анохина атындағы мемлекеттік бюджеттік мекемесі, Горно-Алтайск қ., Чорос-Гуркина көш., 46 үй. E-mail: vera.kydyeva@yandex.ru

Сведения об авторе: Кыдыева Вера Якшиновна – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела истории БУ РА «Национальный музей Республики Алтай имени А.В. Анохина». г. Горно-Алтайск, ул. Чорос-Гуркина, д. 46. E-mail: vera.kydyeva@yandex.ru

Information about the author: Vera Y. Kydyeva – Candidate of Historical Sciences, senior researcher at the Department of History of the BU RA «National Museum of the Altai Republic named after A.V. Anokhin». Gorno-Altaisk, st. Choros-Gurkina, 46. E-mail: vera.kydyeva@yandex.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 14.02.2025.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 04.03.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 17.03.2025.

НАУРЫЗ – ЖЫЛДЫҢ ҰЛЫ МЕЙРАМЫ

Р.Н. Шойбеков
Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі
(Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада наурыз мейрамының шығу негізі қазақ халқының тіршілік қамы мен шаруашылығын ұйымдастыру жағдайымен байланысты қарастырылады, наурызға қатысты салт-дәстүрлерге сипаттама беріледі. Наурыз мейрамының күн мен түнің теңелуіне негізделгені баяндалады. *Наурыз* атауының қазақ танымындағы ұғым-түсінігі ашылады.

Наурыз мейрамына қатысты салт-дәстүрлердің, ырым-жоралғылардың, наным-сенімдердің жергілікті ерекшеліктері, олардың бәрі тұтас келгенде бүкіл табиғатқа құрметпен қарау, онымен бірлікте өмір сүру, жаңару, өсіп-өркендеу идеясымен байланысты пайда болғандығы айқындалады.

Наурыз мейрамының адамдар арасындағы қарым-қатынасты реттеуде, этикалық нормаларды нығайтуда ғасырлар сынынан өткен ата-баба жолын ұстануда, елдің тұтастығы мен ынтымақ-бірлігін сақтауда атқарған қызметі ашып көрсетілгені. Зерттеу жұмысы Наурыз – жылдың ұлы мейрамын талдауға бағытталған. Осы тақырыпты зерттеу барысында қазақ ақын-жазушыларының еңбектеріндегі Наурыз мейрамы туралы берілген мәліметтер бір жүйеге келтіріліп, талданды. Бұл-қазақ халқы үшін де, өзге көшпелі өмір сүрген түркі халықтары үшін де ортақ мейрам. Бұл зерттеу, әсіресе, бүгінгі жас ұрпақтың бойында ұлттық құндылықтарды сақтауға, дамытуға септігін тигізері сөзсіз.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Автор мақалада Наурыз мейрамының көшпелілер тарихында орын алатын маңыздылығын талдай келіп, төрт түлік малдың төлдеуіне қатысты берілген мәліметтерді жүйелеу, ұқсастығына қарай топтастыру және саралау сияқты әдістерді қолданды. Нәтижесінде қойылған мақсатқа жету үшін Наурыз мейрамына қатысты материалдарды жан-жақты зерделеу мақаланың мазмұнын ашуға мүмкіндік берді.

Тірек сөздер: экологиялық тепе-теңдік, Ұлыстың ұлы күні, жыл басы, антропоцентристік таным, символ, Наурыздама, ел жақсылары.

Сілтеме үшін: Шойбеков Р.Н. Наурыз – жылдың ұлы мейрамы // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), 40-50 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.04

НАУРЫЗ – ВЕЛИКИЙ ПРАЗДНИК ГОДА

Р.Н. Шойбеков
Центральный государственный музей Республики Казахстан (Казахстан)

Аннотация. В статье рассматриваются истоки праздника Наурыз в связи с организацией жизнедеятельности и хозяйства казахского народа, описываются обычаи и традиции, связанные с Наурызом. Объясняется, что праздник Наурыз основан на равноденствии. Раскрывается понятие и значение названия Наурыз в казахском фольклоре.

Выявлены локальные особенности традиций, обрядов и верований, связанных с праздником Наурыз, которые в целом возникли в связи с идеей уважения всей природы, жизни в единстве с ней, обновления и роста.

Подчеркивается роль праздника Наурыз в регулировании взаимоотношений между людьми, укреплении этических норм, следовании многовековому укладу наших предков, сохранении целостности и единства страны. Целью исследования является анализ великого праздника года – Наурыз. В ходе исследования данной темы были обобщены и проанализированы сведения, представленные о празднике Наурыз в произведениях казахских поэтов-писателей. Это общий праздник как казахского, так и других кочевых тюркских народов. Данное исследование, несомненно, поможет сохранить и развить национальные ценности, особенно среди современного молодого поколения.

Материалы и методы исследования. В статье автор проанализировал значение праздника Наурыз в истории кочевников, используя такие методы, как систематизация, группировка и классификация предоставленных сведений об отелах скота. В результате комплексного изучения материалов, связанных с праздником Наурыз, удалось раскрыть содержание статьи для достижения поставленной цели.

Ключевые слова: экологическое равновесие, великий день нации, начало года, антропоцентрические понятие, символ, Наурыздама, знантные люди.

Для цитирования: Шойбеков Р.Н. Наурыз – великий праздник года // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), с. 40-50. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.04

NAURYZ IS THE GREAT HOLIDAY OF THE YEAR

R.N. Shoibekov
Senior employee of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abstract. The article examines the origins of the Nauryz holiday in connection with the organization of life and economy of the Kazakh people, describes the customs and traditions associated with Nauryz. It explains that the Nauryz holiday is based on the equinox. The concept and meaning of the name Nauryz in Kazakh folklore are revealed.

The local features of traditions, rituals and beliefs associated with the Nauryz holiday are revealed, which in general arose in connection with the idea of respect for all nature, life in unity with it, renewal and growth.

The role of the Nauryz holiday in regulating relationships between people, strengthening ethical standards, following the centuries-old way of life of our ancestors, preserving the integrity and unity of the country is emphasized. The purpose of the study is to analyze the great holiday of the year - Nauryz. In the course of studying this topic, information presented about the Nauryz holiday in the works of Kazakh poets and writers was summarized and analyzed. This is a common holiday for both Kazakh and other nomadic Turkic peoples. This study will undoubtedly help preserve and develop national values, especially among today's young generation.

Materials and methods of research. In the article, the author analyzed the significance of the Nauryz holiday in the history of nomads, using such methods as systematization, grouping and classification of the provided information on cattle calving. As a result of a comprehensive study of

materials related to the Nauryz holiday, it was possible to reveal the content of the article to achieve the stated goal.

Keywords: ecological balance, great day of the nation, beginning of the year, anthropocentric concept, symbol, Nauryzdam, noble people.

For citation: Shoibekov R.N. Nauryz is the great holiday of the year // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), pp. 40-50. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.04

Кіріспе. Наурыз мейрамы уақыт пен кеңістіктегі ұлы табиғи өзгеріспен, күн мен түннің жазғытұрымғы (көктемгі) теңесумен, жаңғырып-жаңарумен байланысты қалыптасқан.

Ол қазіргі күнтізбе бойынша 22 наурызға, ал Батыс Қазақстан мен Түркіменстан қазақтарында 14 наурызға сәйкес келеді.

Наурыз мейрамының шығу негізі уақыт пен кеңістік аясында өмір сүретін халықтың тіршілікқамы, күнделікті тұрмыс жағдайы, маусымдық шаруашылықты ұйымдастыру жағдайымен байланысты.

«Жалпы алғанда, оның шығуы табиғатта болып жататын көптеген тепе-теңдік орнаған жағдайлармен байланысты. Бұл жағынан алғанда, «наурыз» ұғымы қазіргі кездегі жаратылыстану ғылымында көбірек айтылатын табиғи тепе-теңдік (кейде оны экологиялық тепе-теңдік деп те атайды) деген ұғымдармен сабақтасып жатады. Наурыз күні жақсылық пен жамандықтың, күн мен түннің, суық пен жылылық, қайрымдылық пен қатыгездіктің, қыс пен жаздың бір-бірімен тартылысының күні деп есептелінген, алдағы уақыт табиғатқа да және адам баласының өзіне де құт-береке, ырыс-қазына, яғни жалпы жақсылық атаулының кеңінен орын ала бастаған күні деп ұйғарылады. Сондықтан бұл күнді халқымыз көбіне Ұлыстың ұлы күні деп атайды» [Сәтімбекұлы, Ережепова, Унасбаева, 2002].

Нәтижелер мен таалқылау. Наурыз, біріншіден, қазақ танымында жаңа жылдың, 3 ай көктемнің бірінші айының, қазіргі қолданыстағы күнтізбеде үшінші айдың (март) атауы. Тілімізде бір тектес заттардың, құбылыстың алғашқысын (біріншісін) «басы» деп атайтыны тәрізді 22 наурызды *жыл басы* деп атайды.

Екіншіден, наурыз – жаңа жыл; жаңа жылдың тойланатын алғашқы күні. «Наурыз – қазақ халқының ежелгі заманан бері наурыздың 22-сін (ескіше 9-ын) жыл басы деп тойлап келе жатқан айтулы мейрамы. Жылдың бас айындағы бұл мейрам күн мен түннің теңелуіне негізделген. Қыс қаһары қайтып, көктемнің келуі, табиғатың тіріліп, жаңаруымен шендестіріліп, малдың төлдеуі және тіршілік науқанының басталуын баяғы заманнан *Ұлыстың ұлы күні* деп те атаған.

Ұлыстың ұлы күні – Наурыз мерекесімен байланысты іргелі ұғымдардың бірі. *Ұлыстың ұлы күні* деген сөз орамындағы *Ұлы күн* – жылдың бас күні (бірінші күні - ред.). Ең абзал, ең мәртебелі болып танылғандықтан қазақтар *Ұлы күн* деп атаған. Ал, ұлыс сөзі – «жұрт», «ел», «халық» деген ұғымдардың жиынтық атауы. *Ұлыс оң болсын* дегендегі *ұлыс* осы айтылған мағынаны білдіреді. Қысқасы, сөз бір-бірімен байланысып, тіркесіп барып «Наурыз мейрамы» дегенге саяады. Ал иран жұртынан наурыз («жаңа күн») атауы кіргенге дейін байырғы баба тілінде бұл мейрам *Ұлыс күн* деп аталған» [Уәли, 2023].

Табиғаттың жаңғыруы.

Ескі түркі жазба ескерткіштерінде наурызға қатысы «Жаңа жылды наурыз білдіреді» (Ә. Науаи) деген сөз сақталған [Құрышжанов, 2001: 189].

Наурыз – көктемнің алғашқы айы. Көктем үш айдан (наурыз, сәуір,мамыр) тұрады. Үш айды жинақтап тоқсан дейді. Бір жылда 4 тоқсан болады: олар *көктем, жаз, күз, қыс* деп маусым атымен аталады және олардың *қыс тоқсан, жас тоқсан, жаз тоқсан, күз тоқсан* дейді. *Тоқсан* дейтіні: әрбір маусымда немесе тоқсанда 3 ай болады, оны тәулікпен есептегенде 90 күн болады. *Тоқсан* сөзі осыдан шыққан. Ертеде көктемді *жазғытұры, жазғытұрым, жас тоқсан* деп атаған. Қысты ертеде *желді тоқсан деген*. Қазір ол өзгеріске ұшырап *желтоқсан* түрінде қыс айларының бір атауы ретінде қолданылып жүр.

Қазақ халқының ұлы ақыны Абайдың бір топ өлеңдері табиғат лирикасына арналған. Солардың бірі – «Жазғытұры қалмайды қыстың сызы» деп басталатын өлеңінде жазғытұры (көктемде) жердің сызы (суық) кеткен соң:

- қара жерге жан бітетіні,
- гүл – бәйшешек шығып, жер бетінің құлпыратыны,
- жыл құстары келіп, қырда торғай, сайда бұлбұл сайрайтыны,
- диқандардың жер жыртып егін егетіні,
- мал төлдеп, шаруаның бір малы екеу болатыны,
- ағарғанның көбейіп, адамдардың көңілі өсетіні,
- қара тастан басқасының бәрінің жадырайтыны,
- күннің тіке түскен сәулесінен, лебінен жер толықсып бусанып, тотықұстай түрленетіні тәрізді жаңғырып, жаңарулар шынайы суреттеледі.

Көк пен жер арасындағы әр жылы қайталанатын бұндай ғажайып құбылыстар «Күн – күйеу, жер – қалыңдық сағынысты» деп күн мен жер антропоцентристік таным бойынша адам түрінде кейіпteліп, Күн (көк) тәңірі - «ер адам», Жер Тәңірі – «әйел» бейнесінде алынып екеуі қауышады. Көк Тәңірі Жер тәңірін оятып, тіршілік нәрін дарытқанда жер толықсып, түрленеді [Құнанбаев, 1968: 143]. «Көктен жаудырсын, жерден өндірсін» тәрізді бата-тілек осындай көне танымен байланысты қалыптасқан.

Көктемнің бірінші айы наурыздың белгілерін таратып айтқанда қар кеттіп, жер жібірген соң бәйшешек (ерте көктемде, қар толық кетпей жатып-ақ гүлдейді) шығады. *Бәйшешек* атауы «жаңа жылдың белгісіндей болып көрінетін «бірінші, алғашқы гүл» деген мағынаны білдіреді. Бұндай гүлді жергілікті тұрғындар *наурызшешек, наурызгүл, наурызек* дейді.

Қазақ даласын мекендейтін кейбір құстар күз түсіп, күн суыта бастағанда жылы жаққа ұшып кетіп, көктем шыға қайтып оралады. Жыл сайын наурызда жылы жақтан ұшып келіп, жұмыртқалап балапан өргізіп, күзге қарай келген жеріне қайтып кететін қосмекенді құстарды *жыл құстары* деп атайды.

Қараторғай, жылқышы, қарлығаш, ұзақ, тырна, көкек, ләйлек, дегелек, аққу тәрізді жыл құстарының ішінде біреуі наурызек, нәурізек деп аталады. Ел ішінде оны *наурыз торғай, наурызкөк, наурыз құс, көккұс* деп атай береді. Кішкене ғана бұл құс өзге құстардан бұрын қар ери бастағанда-ақ ұшып келеді. Наурызек келген соң-ақ күн суығы қайта бастайды. Ел-жұрт оның келуін жаздың белгісіне санап, күтіп жүреді. Адамдар наурызекті алғаш көргенде: «Наурызкөгім, келдің бе?» деп шақырып, жем шашады. «Наурызек, қайтып келдің бе, анаңның көзі жазылды ма?» деп сұраған. Қазақтар оны бақыт құсына жатқызады [Әлімбай, Уәли, 2017: 505].

Қазақтың мұзбалақ ақыны Мұқағали Мақатаевтың өлеңдерінде жыл құсына байланысты көпшілікке таныс емес *нау құс* деген сөз кездеседі:

Қарлығашым, келдің бе, қаршығадан саумысың,
Аман-есен жеттің бе, айыр құйрық нау құсым.
Оралдың ба тағы да өзің өскен ұяға.
Оралдың ба, сүйіктім, екеуің де бармысың.
Қарлығашым, бұл қалай, қайда кеткен серігің?

Зияны жоқ зиялым, өкпелетті сені кім? – деп сынарын жоғалтқан қарлығаш туралы айтқанда, *нау құсым* деген атауды «жыл құсы» деген мағынада қолданған [Раушанов, 2007: 32].

Ертеде адамдар жыл құсының келуін түнде ұшқан қанатының суылын естігенде, күндіз өзін көргенде жаңа жылдың белгісі, жаңалық деп қабылдаған. Жыл құсын көргенде онымен адамша тілдесіп, аман-саулық сұрасқан. Амандасу «Самалық! Самалық! деп басталып, яғни «Самалық! Самалық! Көккұс көзін ашты ма, Аяғын жерге басты ма? Самалық! Самалық! Самарқанның көк тасы Жібіді ме, көрдің бе? Қап тауының көккісі Жүгірді ме, көрдің бе? Самалық! Самалық!» дейді.

Жаңа жыл – Наурызда келетін кішкене ғана торғайдың *наурызек, наурызкөк* тәрізді жаңалықпен (*нау*-жаңа; *руз*-күн) байланысты аталатыны тәрізді ертеде жыл құсының жалпылама атауы ретінде самалық деген сөз қолданылған, ол бүрінде ұмыт болған «жаңалық» мағынасындағы көне атау болған тәрізді. Қырғыз тілінде *самалық* «жаңа», «жаңалық», «алғашқы», «бірінші», «бастама» мағыналарында қолданылады.

Осы күнге дейін оңтүстікте жергілікті диқандар енді піскен әңгелекті, қауынды *жаңалық* деп атайды. Олай болса, *самалық* қазіргі қолданылып жүрген *жаңалық* сөзінің байырғы нұсқасы болуы мүмкін. Бұл құбылыс жақсы хабар, жаңалықты жеткізгенде сөзін алыстан айқайлап: «Сүйінші! Сүйінші!» – деп бастайтыны тәрізді қалыптасқан сөз үлгісі болса керек.

Самалыққа байланысты деректер көп кездеспейді. Қазақтың ескі сөздерін жадында жақсы сақтаған ғалым Сейітбек Нұханов *самалық* туралы мынадай этномәдени дерек берген.

«Біздің бала кезімізде, көктем қарсаңында жыл құсы келе бастағанда үлкендер балаларға далаға шығып, жыл құсынан Самалық! Самалық! Көзі жоқ көкала құстың дені сау ма?, - деп сұраңдар,» — деуші еді... Ертеде сол құс біздің Торғай өңіріне жылы жақтан ұшып келіп жұмыртқалап, балапанын өсіріп, өргізіп, күзде өзі келген жылы жағына қайтадан ұшып кетеді екен. Кейінгі замандарда көкала құс қартайып, көзінен айырылып, ұша алмайтын халге жетеді. Күзде егін жинайтын кезде құстар жылы жаққа қайтқанда ауыл үстінен түні бойы тізбек-тізбек болып қанаттары сусылдап, әдемі бір сыңғырлаған әуенмен үздіксіз ұшып өтіп жатады. Осы кезде балалар далаға шығып, «Көзі жоқ көкала құсқа сәлем айт» деп айқайлауға тиіс болатын. Өйткені елден оралаған құстардан көзі жоқ көкала құс: «Ел-жұртым мені сұрады ма?, - деп сұрайтын көрінеді. Егер олар: «Ел-жұртыңыз сізді сұрап жатыр», - десе, көзі жоқ көкала құс күр-дүр сілкініп, марқайып, бір жасап қалады екен»... Бұл құнды деректі кезінде жазып алған қазақтың белгілі тілші-ғалымы Ербол Жанпейісов: «... қазақ тіліндегі, яғни Мағжан өлеңіндегі, «Алпамыс» жырындағы самалық сөзі жалпы жанды-жансыз табиғат жаратындыларының жаңаруымен, жаңғыртуымен, түлеуімен, өсіп-өңделуімен, өркен жаюымен, жаңарумен, жаңалықпен байланысты мағына білдіреді деуге болады» деп тұжырымдайды [Жанпейісов, 2018: 275-276, 279].

Наурызда ара-тұра жауған қарды *ақша қар* дейді. Ол көп жатпайды, тез еріп кетеді.

Бұндай қарды жыл құстарымен байланыстырып *құс қанаты, наурызек қары, тырна қары, дегелек қары, көккарғаның қары, көккарғаның суығы* деп атайды. Ал көккарғаның қары немесе суығы жазғытұрымдағы ең соңғы суық деп саналады. Ол суық сәуір айының екінші жартысында болады. Оңтүстік аймақта көккарғаның суығы өтпей қой қырымы басталмайды [Өмірәлиев, 1977: 634-635].

«Қардың басын қар алар» деген мақал наурыз бен одан кейінгі айда анда-санда жауған қармен байланысты қалыптасса керек.

Құсқанаты наурыздың соңғы аптасына (26-28 наурызға) сәйкес келеді. Атау «құстың қанатымен ілесіп келген қар» деген ұғымды білдіреді.

Жыл құстарының келуі – көктемнің басталғанының символы. Наурыз айын, көктемді, одан кейінгі жаз маусымын жыл құстарына қарап анықтау арқасында «қарлығаш – көктем нышаны», «Дегелек келді, жаз келді», «Дегелек келді, кемпір шешем қыз болды», «Қарға қарқылдаса қысты шақырады, қаз қаңқылдаса жазды шақырады», «Шағала келмей жаз болмас», «Қаз келсе, жаз келер; Қарға келсе қатқақ болар», «Дегелек келсе жаз болар, бала-шаға мәз болар», «Шағала келмей жаз болмас, шаңқан келмей боз болмас» тәрізді мақал мәтелдер қалыптасқан.

Қоғамның жаңғыруы.

Жыл құстары келіп жатқан көктемнің алғашқы айы – наурызда малшы қауым мен диқандардың қарбалас шағы басталады. Наурыздың ортасынан мал жаппай төлдей бастайды. Оны *төл төгіні* деп атайды «Түйе боздап, қой қоздап, қорада шу» (Абай) болып, қой қоздату науқаны - сақпан басталады. Сақпан науқанында топырлап туып жатқан қозыларды күтуге келген сақпаншылар жаңа туған қозылардың аузын үрлеп, аяғын сырып, шаранасынан ажыратып, жылы орынға орналастырады, енесіне табыстырып ауыздандырады, қорадан

алыстау жерде өріске, жаңа туған қозыларды суықтан аман алып қалу үшін кереғапқа салып, ауылға, үйге әкеледі. Төрт түліктің наурыз айында туған төлін *төлбасы* деп қастерлеп, оны басқаға сыйламаған, сатпаған. Төл төгіні кезінде қонаққа мал соймаған, сыйламаған. Өйткені осындай науқан кезінде пышақ қандап қан шығару өсіп-өркендеу идеясына қайшы келеді.

«Төлсіз тұяқ өспейді», «Түлік төлден өседі» тәрізді мақалдар осындай кезде шаруаның мал басына ерекше күтім жасайтынына байланысты туған.

Ұлан-байтақ қазақ жерінің әртүрлі өңір-аймақтарына көктем әр кезде келеді. Оңтүстік аудандарда «Киіз үйге күн сәулесі түсті – егіншіден тыныштық кетті» деген сөз де, Сырдария бойындағы қазақтар «Үйге үт кірді, егіншіге құт кірді» дегенде жер жыртудың, дән себудің басталатынын айтқан. Үт деп 19 ақпан – 20 наурыз айларына сәйкес келетін, балық шоқжұлдызында орналасқан Үт айы мезгілін айтқан [Кармышева, 2005: 102].

Оңтүстік өңірдің біраз аудандарында жер жырту жаңа жыл – Наурыз күндерімен сәйкес келіп отырғандықтан, жер айдауға диқандар Наурыз мейрамын өткізіп барып кіріскен. Ал, кейбір жылдары көктем ерте келгендіктен егіншілер наурыз мейрамына дейін жерді жыртып болып, арықтарды тазартуға кіріскен, «бұндай жағдайда наурыз көжені жұмыс басына әкеліп жұмыскерлерге ерекше бір ілтипатпен ұсынған» [Кармышева, 2005: 101а].

Наурыз мейрамына дейінгі немесе одан кейінгі күндерде жер жырту күнін ақсақалдар белгілеп, сәтті күндердің бірін (сәрсенбі, сенбі, жексенбі) таңдаған.

Ол үшін жұмыс басталатын күні қадірлі ақсақалдардың бірінің үйінде үлкен тайқазанда жеті түрлі дәмнен *қоскөже* деп аталатын тамақ пісіріліп, оған бүкіл ауыл адамдары шақырылып, дәм татқан. Көженің *қоскөже* деген атауы соқаға қос өгіздің жегілуіне байланысты қалыптасқан. Кейде қоскөжені жұмыс басына әкеліп, сол жерде таратып берген. Наурыз айының ішінде жер жырту науқанына орай дайындалған көжені ішіп болған соң Диқан бабаның аруағына арнап құран оқып, « Диқан баба, қолдай гөр» деп жалбарынған. Қысқасы, *қос көже* – Диқан бабаның аруағына арнап дайындалатын көже, сондықтан оны *құдайы көже* деп атаған. Ауқаттылар бұндай кезде, деректер бойынша, құрбандыққа еркек мал (аталығы) шалған. Ет асылып, құрбандық малдың басы құрметті ақсақалға тартылған. Көженің наурыз айының бойында және 7 түрлі дәмнен дайындалуына байланысты егіншілер оны *наурызкөже* деп атаған. Алайда ол – жаңа жыл, жаңа күн құрметіне, ұлыстың ең қастерлі ұлы күніне емес, егіншілік кәсібіне байланысты қалыптасқан дәстүрлі тағам [Кармышева, 2005: 100-103ә].

Наурыз көже – Наурыз мейрамына, ұлыстың ұлы күніне арналып, жылына бір рет әрбір отбасында дайындалатын көже. Ұлыстың ұлы күнін тойлауға наурыз айындағы күн мен түннің теңелуі негіз етіп алынған, яғни халық астрономдары – есепшілердің есебі бойынша осы жазғытұрымғы теңелу табиғи белгі болып орныққан. Бұл теңелу, табиғаттағы тепе-теңдік кең байтақ қазақ жерінің тропикалық тұсында 22 наурызға тура келеді [Кармышева, 2005: 165б].

Наурыз айының 22-сінде «күн мен түн теңеледі, жұлдыздар теңеседі, яғни Сүмбіле, Үшарқар-Таразы, Үркер және Сұлусары бір түзудің бойында батыс көкжиекке қатар тізіле сап түзеді. Есепшілер аталмыш жұлдыздардың қатар түзуімен күн мен түннің теңелуін байқаған. Жаңа күннің жарығы мен жылуы қытымыр қысты ығыстырып, жер бетін жылылық жайлап көк қаулайды. Күн өткен сайын Күн белдеуі (күннің жүретін жолы) көкжиектен жоғарылай түседі» [Уәли, 2023: 126а].

Орта Азия мен қазақ халқында Жаңа жылдың бірінші күнін жазғытұрымғы (көктемгі) күн мен түннің теңелуіне қарап алатын себебі күн мен түннің күзгі теңелуінде (22-24 қыркүйек) табиғаттың түлеп жаңғыру, өсіп-өркендеу нышаны болмайды.

Наурыз көже.

Наурыз мейрамы жақындап, бірер күн қалғанда әрбір отбасы үйінің іші-сыртын , қора-жайын тазалап, ескі-құсқы заттарды, яғни обаданды жинастырып, үйден аулақтау жерге қазылған моғал ошаққа салып өртеп, бетін жауып тастайды. 21 наурыздың кешіне қарай 7 түрлі дәмнің басын қосып, ертеңгі мейрамға қазан толтырылып наурызкөже әзірлейді. Көжені қазанды толтыра дайындау молшылықтың, берекенің символы болып саналады.

Наурыз көжені 7 түрлі дәмнен жасау себебін кейбір зертеушілер халық санасында ежелден келе жатқан 7 әулиені пір тұтумен байланыстырады. Көжеге қосылатын дәннің саны жетіден көп болуы мүмкін, бірақ тек тақ санмен (мысалы 9, 11 сияқты) өлшенеді. Байырғы ұғым бойынша тақ сан тең бөлінбейді, сондықтан ол бүтіндікті білдіреді. Яғни наурызкөженің құрылымын тақ санмен алып, оларды молынан салып пісіру - алдағы алты ай жазда молшылық болсын дегеннің және елдің ынтымағы артып, ауызбірлік, тұтастық болсын дегеннің жоралғысы.

Наурыз көженің бір ерекшелігі – азық пен түліктен қосып пісірілетіндігі. Ертеде *түлік* деп мал және малдан алынатын өнімдерді, атап айтқанда ет, шұжық, қазы, сүт, сүттен дайындалатын айран, құрт, ірімшік тәрізді тағамдарды, ал *азық* деп дәнді дақылдарды астықты (бидай, тары, арпа, сұлы және т.б.) айтса керек. Бүгінде *азық* пен *түлік* жеке қолданылмай, *азық-түлік* деген түрде қосарланып айтылып, ішіп-жейтін тағамдардың жалпы атауы ретінде қолданылып жүр.

Дәм-тағамның екі бөлек түрінің басын біріктіріп пісіру қазақтың тамақтану мәдениетінде маусымдық өзгеріс болатынын, ел-жұрттың ағарғанды жастоқсан мен жазтоқсанда молынан пайдаланылатынын аңғартады. Сондықтан наурызкөже өтпелі кезеңді тұспалайды. Наурызкөжеге үй басы сайын мал сойылмай, соғымнан сақталған етті күннен-күнге көбейіп келе жатқан ағарғанға, былтырғы дәнге қосып, пайдалану осыны аңғартады.

Наурыздың 22-сіне қараған түні жер бетін адамзат пен жер бетіне құт-береке дарытатын Қыдыр Ата аралайды деген наным бойынша ыдыстардың бәрін дәнге, ағарғанға, суға толтырып қояды. Үйткені соларға толы ыдысқа Қыдыр Атаның көзі түссе, мал төлді болып, ақ мол болады, егін бітік шығады деп түсінген. Бұл түнді Қыдыр түні деп атайды. *Қыдыр түні* ұйықтамай Жаңа күнді қарсы алуға тырысады. Ұйықтап қалмау үшін қыздар уыздан *ұйқыашар* деген дәм дайындап жігіттерге ұсынады, жігіттер де қарап қалмай *селт еткізер* деп аталып кеткен әшекей бұйымдар ұсынады.

Наурыз көжеге байланысты аймақтық ерекшеліктер орын алған. Мәселен, кей жерде наурызкөжені Наурыз мейрамынан бастап екі апта бойы тек тақ күндері әрбір отбасы кезектесіп берген [Қазақ совет энциклопедиясы, 1976: 288].

Кейбір аймақта 22 наурыз күні арық-атыздар, алқаптар тазарып, көпір жөнделіп, бұлақ көзі ашылып, ағаштар егіліп жататындықтан үйде дайындалған наурызкөжегі жұмыс басына әкеліп береді. Бұл жағынан Наурыз мейрамы еңбек мерекесі деп саналады [Тоқтабай, 2005: 16].

Қайсыбір аудандарда әр үйден әкелінген көже үлкен бір қазанға (тайқазан) құйылады. Осы тайқазандағы көп үй әкелген наурызкөже үлкен-кішінің бәріне таратылады. Осындай бір қазанға құйылған немесе көп отбасының әйелдері жұмыс басына немесе ауыл жанындағы төбеге алып шыққан көжелер *көпкөже* деп те аталады.

Моңғолия қазақтары наурызкөжені *тілеукөже* деп те қолданады. Бұның да өзіндік себебі бар. Наурызда көпке жаңа тілектер, бата-тілектер айтылады. Онда наурыз тойы күні 40 немесе 41 үйден дәм татып шығу шығу парыз деп саналады [Камалашұлы, Ошанов, 2005: 241].

Ертеректе дәулетті адамдар Ұлыстың Ұлы күніне арнап бүкіл ауыл-аймақ, ат жетер жердегі елді шақырып той өткізген. Бірнеше күнге сөзылатын бұл тойды *Наурыздама* деп атаған. Наурызкөже әр шаңырақта дайындалатын тағам болса, наурыздамада ол аста-төк той тамағына айналған. Бұл туралы деректерді Мәшһр Жүсіп Көпеевтің, Абайдың шығармаларынан кездестіруге болады.

Наурыз мейрамындағы амандасу – көрісу салты.

Ұлыстың ұлы күні – 22 наурызда таңертеңнен үлкен-кішінің бәрі бір-бірімен амандасып, Наурыз мейрамымен құттықтайды. Ертеректе Наурыз мейрамында амандасудың қалыптасқан дәстүрі болған. Оны *көрісу* деп атайды. Бүгінде көрісу салты Қазақстанның көп жерінде ұмыт болып, тек батыс аймақтар мен Түрікменстан, Ресей қазақтарының арасында сақталып, осы уақытқа дейін келе жатыр.

Көрісу деген сөз қазақ тілінде кең ұғымда қолданылады. Атап айтқанда, *көрісу* «амандасу», «кездесу», «қауышу», «табысу», «беттесу», «құшақтау», «құшу», «сыңсу», «жылау», «жоқтау» тәрізді ұғымдарды қамтиды. *Көрісудің* ең басты ерекшелігі – төс түйістіру [Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005].

Ал, *төс түйістіру* – сирек болатын жағдай. Байырғы дәстүр бойынша екі адам анттасып дос болғанда, құда болғанда, ұзатылатын қыздың ағайын-туыстарын аралап қоштасқан кезінде, ұзатылған қыздың артынан іздеп барған ата-ана, бауырларымен сағынышын айтып жылап қауышқанында, кісісі қайтыс болған үйдің ет жақын адамдарына көңіл айтып барғанда төс түйістіріп құшақтасады.

Төс түйістіру адам өміріндегі өтпелі кезеңдерді білдіретін нышан (символ) болған. Атап айтқанда, достасқан адамдардың, құда болғандардың, ұзатылған қыздың әлеуметтік мәртебесінің өзгеруі мен адамның о дүниелік болуы.

Ал, Ұлыстың ұлы күніндегі көрісу ескі жылдың аяқталып, жаңа жылдың басталуын, табиғаттағы ұлы өзгерісті, өзін табиғаттың бір бөлшегі деп санайтын адамдардың өкпе-реніш кешіріп, көңілдерін тазартып, ақжүрегімен жаңа өмірге жаңа тілекпен қадам басуын тұспалдайды.

Наурыз күні (22 наурыз, батыста 14 наурыз) көрісу салты бойынша үлкен-кіші ер адамдар қос қолмен амандасып, құшақтарын ашып барып бір оңға, бір солға кеуделерін тигізіп, одан соң сәл артқа шегінісіп, қос қолдап амандасқан алақандарын айырмастан тағы бір төс соғыстырады. Бұны *қауышу, қауышып амандасу* дейді. «Қауышып амандасу ер-азаматтар үшін ұлттық амандасудың ең құрметті түріне жатады» [Қалиев, Оразаев, Смайылова, 1994: 34].

Төс қағыстырып амандасу – ер адамдар арасында қалыптасқан дәстүр. Әйелдер жағы құшақ жайып амандасады. Төс тигізіп амандасудың тек ер адамдарға қатысты болғандығын зерттеуші Дж. Кармышеваның мынандай этнографиялық дерегінен байқауға болады: «Ойын-сауық түрлері кейде үлкен адамдарды да қамтыған және де олар еркін сипатта ұйымдастырылған. Осындай бір жаңа жылдық ойын туралы біз Сырдариянық орта ағысынан естідік. Информатордың қысқа әңгімесіне қарағанда, бұрындары Наурыз күні әр жерде ойын-сауықтар өткізілетін болған (азырақ, ойын-тамашалар болатұғын). Онда үлкен қайнағалары мен қайынаталарын келіндерімен кездестіріп, әрі құшақтастыру үшін (бұл екі жақтың бір-бірімен беттесіп қалмау салтының қатаң сақталатын кезінде) оларды бір-біріне қарама-қарсы қуатын болған; олар керісінше жаққа қашқан; оларды қуып ұстап, қуып әкеліп, бір-біріне соқтығыстыратын болған («күлкіге қарық болғанбыз» деп бітірді әңгімесін информатор)» [Кармышева, 2005: 98в].

Ұлыс күні кәрі – жас,
Құшақтасып көріскен.
Жаңа ағытқан қозыдай,
Жамырасып өрістен.
Шалдар бата беріскен,
Сақтай гөр деп терістен.
Кел, таза бақ, кел десіп,
Ием, тілек бер десіп,
«Көш, қайрақан, көш» десіп,

Көз көрмеске көш деген Наурыз жырында көріскенде ақсақалдың Тәңірінің жаманшылықтан сақтауын, бақ қонуын тілейтіні, жаманшылық атаулы аласталатыны айтылады.

Көрісуден басталатын бұл күні адамдар кездескенде ең алдымен *Наурыз құтты болсын! Ұлыс оң болсын!* тәрізді құттықтаулармен бірге «Наурыз – шыр айналған жылдың басы, Адамның өлшенеді өмір жасы» дегендей (халық өлеңі) *Жасың құтты болсын!* деп атап тұрып құттықтайды (өйткені жыл айналып келгенде наурыз әр жасқа өсетін баспалдақ болып саналған) да, ары қарай ары қарай жақсы тілектер жалғаса түседі:

Наурыз құтты болсын!
Жасың құтты болсын!
Өмір жасың ұзақ болсын!
Ұлыс бақты болсын,
Төр түлік ақты болсын!
Ұлыс береке берсін!
Пәле-жала жерге енсін!- дейді...

Қорытынды. Наурызға байланысты атқарылатын салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар аз емес. Ел ішінде осыған байланысты наным-сенім, ырым-жоралғылар, өлеңдер, бата тілектер, мақал-мәтелдер көп сақталған. Бұл тәрізді тілдік және тілдік емес деректердің халық тұрмысында молынан кездесуі қазақ үшін Наурыз мейрамының әлеуметтік-мәдени маңызы зор болғанын көрсетеді.

Ұлттық ойындар ойналатын, айтыс ұйымдастырылатын кезде міндетті түрде *жыл өлеңі, жыл айтысы* деген айтыс түрі де өткізіледі.

Наурыз мейрамында, Наурыздамада ел жақсыларының бастары қосылады. Олар жиналған жерде қоғамдық-әлеуметтік мәселелер, ел мен жер туралы әңгімелер қозғалып, олардың оң шешімін табуға тырысады. Бастары қосылған орайлы кезде «құл құтылар құрықтан, күң құтылар сырықтан» деп қана қоймай, кейбір дәулеттілер жалшы-құлдарын есіктен шығарады, яғни «үш атадан кейін құлдық жоқ» деп, басына бостандық береді. Осындай жағдайға байланысты *құл билігі* деген сөз қалған. Ол: «Басында өз билігі бар ма?» - дегенді білдіреді. Қазақта «құда болмай тұрып, құл билігін сұра, құда болған соң құл да болса сыйла» деген сөз осыған байланысты қалыптасса керек.

ӘДЕБИЕТ

Әлімбай Н., Уәли Н. Наурызек // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстұрлі жүйесі. Энциклопедия. 4-том. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017. 816 б.

Жанпейісов Е. Қазақ ескіліктері. Алматы: Қазақ тілі баспасы, 2018. 352 б.

Камалашұлы Б., Ошанов О. Моңғолия қазақтарының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары // Қазақ халқыныңдәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том: біртұтастығы және ерекшелігі / Құраст. С. Әжіғали. Алматы: Арыс баспасы, 2005. 226-242 бб.

Кармышева Дж. Қазақтардың егіншілікке байланысты әдет-ғұрыптары // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том: біртұтастығы және ерекшелігі/ Құрасты. *С. Әжіғали*. Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. 94-115 бб.

Құрышжанов Ә. Ескі түркі жазба ескерткіштері. Алматы: 2001. 471 б.

Құнанбаев Абай. Шығармалары. Екі томдық. 1-том. Алматы: «Жазушы» баспасы, 1968. 319 б.

Қыдырәлин Ү. Батыс Қазақстан қазақтарының ғұрыптарындағы ерекшеліктер // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том: біртұтастығы және ерекшелігі / Құраст. *С. Әжіғали*. Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. 150-174 бб.

Қазақ совет энциклопедиясы. 8-том. Алматы: Қазақ совет энциклопедиясының Бас редакциясы, 1976. 664 б.

Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. 824 б.

Қазақ тілінің синонимдер сөздігі / Құраст. Т.С. *Бизақов, Ә. Болғанбаев, Ш. Дәулетқұлов.* Алматы. «Арыс» баспасы, 2005. 720 б.

Бұралқиев М. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Мектеп, 2007. Б. 680.

Қалиев С., Оразаев М., Смайылова М. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Алматы: Рауан, 1994. 222 б.

Өмірәлиев Қ. Ай санау дәстүрлері туралы // Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1977. 712 б.

Раушанов Е. Құстар – біздің досымыз. Алматы: Жазушы, 2007. 256 б.

Тәрбие тағлымдары Табиғатты аялауға арналған тәрбие сағаттарының үлгі-нұсқаулары // *Сәтімбекұлы Р., Ережепова Ғ., Унасбаева Б.* Алматы: «Нұрлы жол» баспасы, 2002. 109 б.

Тоқтабай А. Наурыз // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том: біртұтастығы және ерекшелігі / Құраст. *С. Әжіғали*. Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. 11-22 бб.

Күйеу келтір, қыз ұзат, тойынды қыл: әдеби-этнографиялық таным. Құраст. Б. *Әлімқұлов, Е. Әбдіраманов*. Алматы: Санат, 1994. 240 б.

Уәли Н. Ұлыстың ұлы күні – Наурыз // museum.kz. 2023, №1. 124-130 бб.

REFERENCES

Alimbay N., Uali N. Nauryzek // Traditional Kazakh systema ethnographicorum praedicamentorum, notionum et nominum. Encyclopaedia. Volume 4. Almaty: LLP "Alem Damu Integration", 2017, 816 p. (In Kazakh)

Zhanpeisov E. Kazakh Antiquitatum. Almaty: Kazakh Language Publishing House, 2018, 352 p. (In Kazakh)

Kamalashvili B., Oshanov O. Consuetudines et traditiones Kazakhorum Mongoliae // Consuetudines et traditiones populi Kazakh. Volume 1: De unitate et distinctione / Compilata a. S. Azhigali. Almaty: Arys Publishing House, 2005, pp. 226-242. (In Kazakh)

Karmysheva J. Consuetudines et traditiones Kazakhs ad agriculturam pertinentes // Traditiones et consuetudines populi Kazakh. Volume I: Unitas et Distinctio / Compiled. S. *Azhigali.* Almaty: "Arys" Publishing House, 2005, pp. 94-115. (In Kazakh)

Kuryshzhanov A. Monumenta antiquae scripturae Turkic. Almaty: 2001, 471 p. (In Kazakh)

Kunanbayev Abai. Opera omnia. Duo volumina. Volume 1. Almaty: "Zhazushy" editae domus, 1968, 319 p. (In Kazakh)

Kydyralin U. Peculiarities in consuetudinibus Kazakhorum occidentalium Kazakhstanorum // Traditiones et consuetudines populi Kazakh. Volume 1: De unitate et distinctione / Compilata a. *S. Azhigali.* Almaty: "Arys" Publishing House, 2005, pp. 150-174. (In Kazakh)

Kazakh Soviet Encyclopedia. Volume 8. Almaty: Main Editorial Office of Kazakh Soviet Encyclopedia, 1976, 664 p. (In Kazakh)

Dictionarium regionale linguae Kazakh. Almaty: "Arys" editae domus, 2005, 824 p. (In Kazakh)

Dictionarium synonymorum linguae Kazakh / Compositum a. *T.S. Bizakov, A. Bolganbayev, Sh. Dauletkulov.* Almaty. "Arys" editae domus, 2005, 720 p. (In Kazakh)

Buralkiev M. Dictionarium explanatorium linguae Kazakh. Almaty: School, 2007, 680 p. (In Kazakh)

Kaliev S., Orazaev M., Smayilova M. Consuetudines et traditiones populi Kazakh. Almaty: Rauan, 1994, 222 p. (In Kazakh)

Omiraliyev K. De traditionibus mensium numerandi // *Kenesbayev I.* Dictionarium Phraseologicum linguae Kazakh. Almaty: Science, 1977, 712 p. (In Kazakh)

Raushanov E. Aves amici nostri sunt. Almaty: Scriptor, 2007, 256 p. (In Kazakh)

Lectiones scholasticae. Sample instructiones ad instructiones scholasticas de curanda natura // *Satimbekuly R., Erezhepova G., Unasbayeva B.* Almaty: "Nurly Zhol" editae domus, 2002, 109 p. (In Kazakh)

Toktabai A. Nauryz // Traditiones et consuetudines populi Kazakh. Volume 1: De unitate et distinctione / Compilata a. *S. Azhigali*. Almaty: "Arys" editae domus, 2005, pp. 11-22. (In Kazakh)

Afferte sponsum, virginem nube, habete nuptias: litterariam et ethnographicam scientiam. Compositio. *B. Alimkulov, E. Abdiramanov.* Almaty: Sanat, 1994, 240 p. (In Kazakh)

Wali X. Magna gentis dies - Nauryz// museum.kz. No 1. 2023, pp. 124-130. (In Kazakh)

Автор туралы мәлімет: Шойбеков Рүстембек Нұсқабекұлы – филология ғылымдарының докторы, ҚР Мемлекеттік орталық музейінің бас ғылыми қызметкері (050051 Алматы қаласы, Самал-1, 44, Қазақстан).

Сведения об авторе: Шойбеков Рустембек Нускабекулы – доктор филологических наук, главный специалист Центрального государственного музея Республики Казахстан (050051 г. Алматы, Самал-1, 44, Казахстан).

Information about the author: Rustembek N. Shoibekov – Doctor of Philology, chief specialist of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (050051 Almaty, Samal-1, 44, Kazakhstan).

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 29.11.2024.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 07.02.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 03.03.2025.

УДК 7.06

ВИЗУАЛЬНЫЕ СТРАТЕГИИ СОВРЕМЕННЫХ МУЗЕЕВ И ИХ РОЛЬ В РЕПРЕЗЕНТАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Ж. Шайгозова[1], Г. Темиртон[2]

[1]Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан)
[2]Центральный государственный музей Республики Казахстан (Казахстан)

Аннотация. Музей сегодня – это не просто хранилище артефактов, а целостное динамично развивающееся и постоянно меняющееся культурное пространство. В организации этого культурного пространства значимое место занимают визуальные стратегии (в частности, дизайн музейного пространства), которые на наш взгляд должны играть существенную роль в вопросах репрезентации национальной идентичности.

В настоящей статье авторы стремились раскрыть современные тенденции визуализации музейного пространства на примере ряда известных музеев и обосновать их роль в формировании культурной идентичности у многочисленных музейных посетителей.

Выяснено, что во многих музеях мира применяется ряд принципов проектирования дизайн-пространства, которые направлены на решение разнохарактерных задач. В первую очередь, эти задачи предполагают тщательное планирование музейного пространства с учетом потребностей аудитории, сочетающие захватывающие визуальные эффекты и глубокий, погружающий в атмосферу контент. Значимое место здесь занимает и такое понятие как «психология пространства», предполагающая не только создание комфортной среды, но и стремление организовать инклюзивные визуальные интерпретации контента, в данном случае репрезентирующие и разные стороны национальной идентичности. Кураторы и дизайнеры разных музеев мира стремятся разрабатывать мета- и микронарративы, которые делают контент глубоко содержательным и способствуют укреплению определенной национально-государственной парадигмы той или иной страны.

Материалы и методы исследования: материалами исследования предстают дизайн-пространство некоторых музеев Казахстана, Тувы, Монголии и других стран, а также научные публикации по исследуемой теме. В статье использован междисциплинарный подход, который позволяет рассмотреть современные визуальные стратегии в контексте теорий метанарратива и визуальных исследований. Метанарратив здесь рассматривается в контексте идей Дж. Брунера об элементах, которые позволяют интерпретировать развитие сюжета. В свою очередь, визуальные исследования для нас являются ключевым ресурсом для многих научных дисциплин, связанных с изображениями, обществом и культурой.

Ключевые слова: музей, визуальные стратегии, современные технологии, идентичность, метанарратив, визуальные исследования, национально-государственная парадигма.

Для цитирования: Шайгозова Ж., Темиртон Г. Визуальные стратегии современных музеев и их роль в репрезентации национальной идентичности // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), с. 50-58. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.05

ЗАМАНУИ МУЗЕЙЛЕРДІҢ ВИЗУАЛДЫ СТРАТЕГИЯЛАРЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛЕНУДЕГІ РЕПРЕЗЕНТАТИВТІК РӨЛІ

Ж. Шайгозова[1], Ғ. Темиртон[2]

[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Қазақстан)

[2]ҚР Мемлекеттік орталық музейі (Қазақстан)

Аңдатпа. Бүгінгі күні музей жәдігерлер қоймасы ғана емес, тұтас, қарқынды дамып, үнемі өзгеріп отыратын мәдени кеңістік. Бұл мәдени кеңістікті ұйымдастыруда көрнекі стратегиялар (музей кеңістігін жобалау) маңызды орын алады, бұл біздің ойымызша, ұлттық бірегейлікті бейнелеу әселелерінде маңызды рөл атқаруы тиіс.

Бұл мақалада автор бірқатар белгілі музейлерді мысалға ала отырып, музей кеңістігін визуализациялаудың заманауи тенденцияларын ашып көрсетуге және олардың көптеген келушілер арасында мәдени бірегейлікті қалыптастырудағы рөлін негіздеуге тырысады.

Дүние жүзіндегі көптеген музейлер әртүрлі мәселелерді шешуге бағытталған кеңістікті жобалаудың бірқатар принциптерін қолданатыны анықталды. Ең алдымен, қызықты көрнекі әсерлер мен терең мазмұнды үйлестіре аудиторияның қажеттіліктерін ескере отырып, музей кеңістігін мұқият жоспарлауды қамтиды. Мұнда маңызды орынды «кеңістік психологиясы» сияқты концепция алады, ол жайлы ортаны құруды ғана емес, сонымен қатар ұлттық бірегейліктің әртүрлі аспектілерін білдіретін мазмұнның инклюзивті визуалды интерпретациясын ұйымдастыруға ұмтылуды білдіреді. Әлемнің түкпір-түкпірінен келген кураторлар мен дизайнерлер мазмұнды терең мағыналы ететін және белгілі бір елдің белгілі ұлттық-мемлекеттік парадигмасын нығайтуға ықпал ететін мета және микронарративті әзірлеуге ұмтылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері: зерттеу материалдары Қазақстан, Тува, Моңғолия және басқа елдердегі кейбір музейлердің дизайн-кеңістігі, сонымен қатар зерттелетін тақырып бойынша ғылыми басылымдар болып табылады. Мақалада метанарративті теориялар мен визуалды зерттеулер контекстінде заманауи визуалды стратегияларды қарастыруға мүмкіндік беретін пәнаралық тәсіл қолданылады. Метанарратив Дж.Брунердің сюжеттің дамуын түсіндіруге мүмкіндік беретін элементтер туралы ойлары аясында қарастырылады. Өз кезегінде, визуалды зерттеулер біз үшін бейнелерге, қоғамға және мәдениетке қатысты барлық ғылыми пәндер үшін негізгі ресурс болып табылады.

Тірек сөздер: музей, көрнекі стратегиялар, заманауи технологиялар, сәйкестілік, метанарратив, көрнекі зерттеу, ұлттық-мемлекеттік парадигма.

Сілтеме жасау үшін: Шайгозова Ж., Темиртон Ғ. Заманауи музейлердің визуалды стратегиялары және ұлттық бірегейленудегі репрезентативтік рөлі // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), 50-58 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.05

VISUAL STRATEGIES OF MODERN MUSEUMS AND THEIR ROLE IN THE REPRESENTATION OF NATIONAL IDENTITY

Zh. Shaygozova,[1] G. Temirton[2]
[1]Abai Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan)
[2]Central State Museum of the Republic Kazakhstan (Kazakhstan)

Abstract. Museum today is not just a repository of artefacts, but an integral dynamically developing and constantly changing cultural space. In the organisation of this cultural space visual strategies (museum space design) occupy a significant place, which, in our opinion, should play an essential role in the representation of national identity.

In this article, the author seeks to reveal modern trends in the visualisation of museum space on the example of a number of famous museums and to substantiate their role in the formation of cultural identity among their numerous visitors.

It has been found out that many museums around the world apply a number of principles of design space planning, which are aimed at solving different tasks. First of all, the museum space is supposed to be carefully planned taking into account the needs of the audience, combining exciting visual effects and deep, immersive content. A significant place here is taken by such a concept as "psychology of space", which implies not only the creation of a comfortable environment, but also the desire to organise inclusive visual interpretations of content, in this case representing different aspects of national identity. Curators and designers of different museums around the world strive to develop meta- and micro-narratives that make the content deeply meaningful and contribute to the strengthening of a certain national-state paradigm of this or that country.

Materials and methods of research: the materials of the study are the design space of some museums in Kazakhstan, Tuva, Mongolia and other countries, as well as scientific publications on the topic under study. The article uses an interdisciplinary approach, which allows us to consider contemporary visual strategies in the context of theories of metanarrative and visual studies. Metanarrative is considered here in the context of J. Bruner's ideas about the elements that allow interpreting the development of a story. In turn, visual studies for us is a key resource for all scientific disciplines related to images, society and culture.

Keywords: museum, visual strategies, modern technologies, identity, metanarrative, visual studies, nation-state paradigm.

For citation: Shaygozova Zh., Temirton G. Visual strategies of modern museums and their role in the representation of national identity // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), pp. 50-58. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.05

Введение. Музеи многих стран мира уже давно кардинально отличаются от традиционных музеев с артефактами за стеклом. То есть «старая схема коммуникации, когда посетитель музея читает описания «немых» экспонатов, находящихся под стеклом витрин, пребывая во внедиалоговом состоянии с объектом, во многом уже давно устарела» [Гиниятова, Ройз, 2013: 297]. Современный музей должен идти в ногу со временем, быть интерактивным, предоставлять возможность взаимодействовать со всем окружением, отличаться многообразием применяемых технологий и, разумеется, отражать интересный и содержательный контент.

По мнению итальянских специалистов, «музеи все чаще превращаются в гибридные пространства, где виртуальная (цифровая) информация сосуществует с материальными артефактами» [Dal Falco, Federica & Vassos, Stavros, 2017:3975]. То есть музей XXI века – это пространство, гармонично сочетающее материальные артефакты и цифровой формат предоставления информации с опорой на потенциал и силу визуального.

Влияние визуальных факторов на человека неоспоримо. О силе интерпретации визуальных данных написано много научных трудов в области физиологии, психологии и др. наук. В них часто подчеркивается, что визуализация (наглядное представление) способствует мгновенному пониманию информации, облегчает процесс коммуникации и повышает

вовлеченность аудитории в тот или иной контекст. Думается, что одной из важных задач дизайна и современного музейного пространства должна заключаться в «разворачивании» мета- и микронарративов, скрытых внутри артефактов и, связанных с ними явлений, понятий и концепций. Ведь, сам артефакт сегодня уже может восприниматься не только как самостоятельная единица, но может быть включен и в более широкий музейный визуальный контекст, как один из возможных форм репрезентации историко-культурных знаний.

Целью настоящей статьи является стремление раскрыть современные визуальные стратегии музейного пространства на примере ряда известных музеев и обосновать их роль в формировании культурной идентичности всех категорий посетителей.

Результаты и обсуждение. Нарративы, разработанные Дж. Брунером [Брунер, 1991] представлены в Схеме 1. Нарративный дизайн современного музейного пространства по П. Ариеза должен основываться с использованием брунеровских элементов, среди которых важнейшими по его мнению представляются: 1) кривые напряжения; 2) маршрут; 3) множественность перспектив; 4) глубокое погружение; 5) взаимодействие; 6) использование метафор; 7) многослойность и, наконец 8) поиски баланса [Ариез, 2017: 5]. Графически, что понимает П. Ариеза под каждым компонентом нарративного дизайна представлено в Таблице 1.

При разработке нарративного дизайна, разумеется, главной должна выступать «функция объединения духовного опыта, исторического наследия, поиска идентичности, восстановления роли и функции подлинных традиционных национальных ценностей» [Кудайбергенов, Темиртон, Карабаева, Исмагамбетова, 2023: 93].

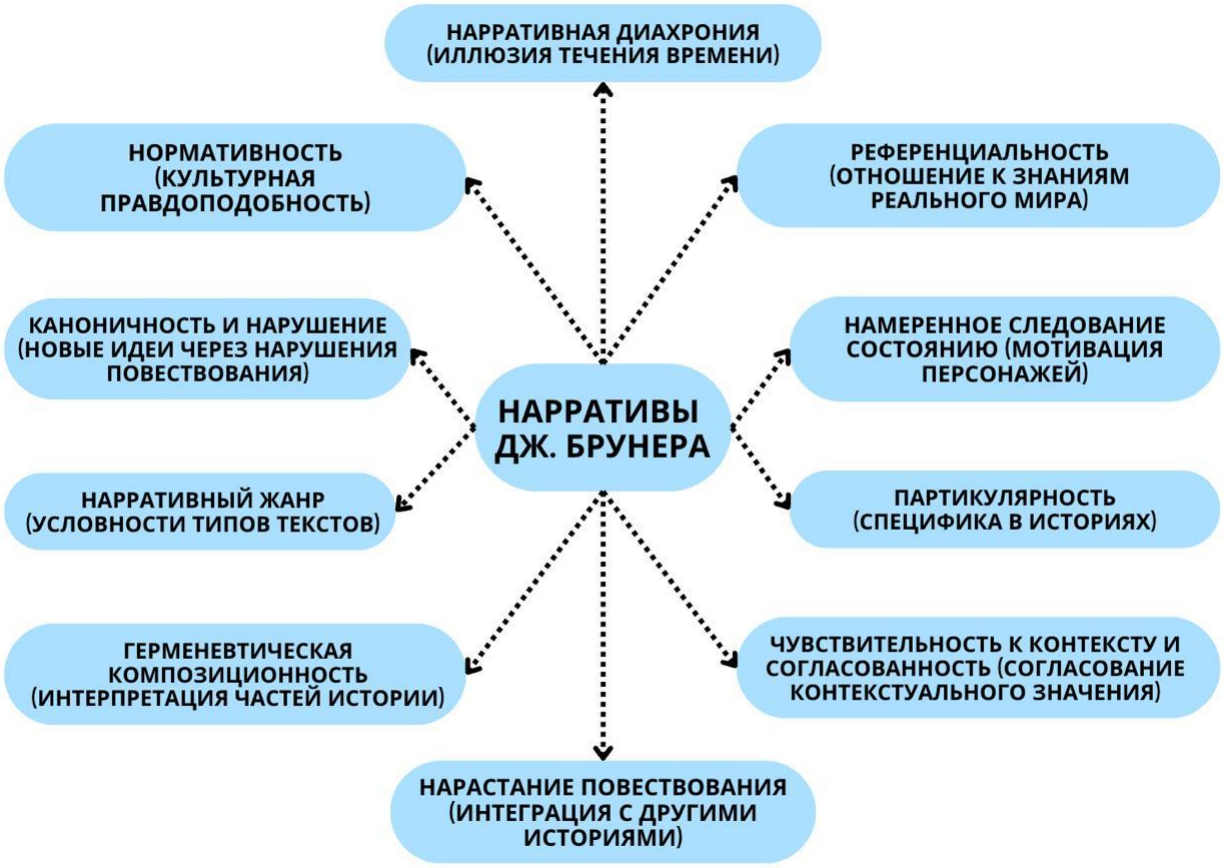

Схема 1. Нарративы по Дж. Брунеру

Таблица 1. Нарративный дизайн по П. Ариеза

Компоненты дизайна	**Содержание**
Кривые напряжения	Наращивание напряжения, достижение крещендо (движение по нарастающей, достижение пиковой стадии). Максимально эффективное использование пространственных ограничений выставочного зала.
Маршрут	Маршрут выставочного зала должен быть направлен на стимулирование продвижения посетителей дальше по залу. Наличие «сюрприза» в каждом углу экспозиции, включая оборудование зон, где могут останавливаться посетители.
Множественность перспектив	Принцип множественности перспектив предполагает демонстрацию разных точек зрения, что делает экспозицию интересной и для экспертов, и для новичков.
Глубокое погружение	Максимальное погружение в контент предполагает размывание «границ» между посетителем и экспонатом, послание должно превратиться во взаимодействие.
Взаимодействие	Эффект взаимодействия с экспозицией, а также важно предусмотреть возможность взаимодействия посетителей друг с другом.
Использование метафор	Метафоры позволяют запечатлеть образ в сознании воспринимающего. При этом, необходимо оставлять пространство для работы воображения посетителя. Метафоры должны давать новые смыслы, подталкивать к новым вопросам. Необходимо стремится учитывать и особенности культурного кода.
Многослойность	Стремление показать больше «слоев» контекста, побуждение в посетителях более активно воспринимать экспозицию.
Поиски баланса	Стремление к произведению долгосрочного эффекта, стимулирование мышление и воображение посетителей.

Одним из впечатляющих примеров музея, сочетающего многие компоненты нарративного дизайна является Центр «Битва при Бэннокберне» в Шотландии, который рассказывает об одном из важных исторических сражений в ходе англо-шотландских войн XIII-XVI вв. Битва имеет решающее значение для национального самосознания шотландцев, в которой отстаивалась их независимость. Создатели Центра отмечали, что основной проблемой стало полное отсутствие артефактов, потому как было “только поле, на котором состоялась битва, - и больше ничего, что не помешало им собрать очень интересный виртуальный материал, по-научному убедительный» [Ариез, 2017: 84]. Экспозиция организована с помощью 3D-дисплеев, оживляющих атмосферу битвы. Особо привлекательна 3D-версия «кукольного представления», в которой верный друг короля Роберта, сэр Джеймс Дуглас, рассказывает о событиях, предшествовавших битве, с точки зрения шотландцев, тогда как леди Изабелла, супруга Эдуарда II, английского короля, возглавлявший оппозицию в битве при Бэннокберне, рассказывает о битве с точки зрения английской стороны. В «коридорах» экспозиции создатели поместили людей – участников битвы из разных слоев общества. Каждый персонаж сопровождается краткой биографией и описанием роли в битве, что предоставляет возможность посетителям узнать о войне с

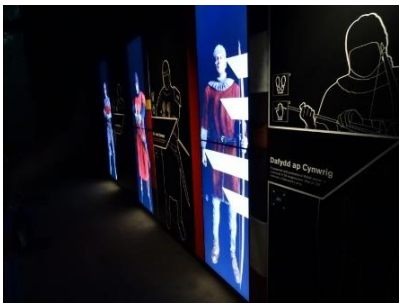
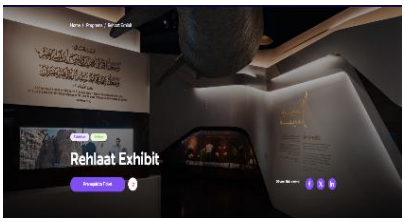
разных точек зрения. Все это, ничто иное как стремление отразить множественность перспектив. Некоторые примеры удачного сочетания представления визуального в контексте нарративного дизайна в разных музеях представлены в Таблице 2.

Грандиозным и впечатляющим выступает проект, реализованный норвежской студией Snøhetta (Снехетта) – Музей Центра мировой культуры короля Абдул-Азиза (Саудовская Аравия). Сама архитектурная форма здания напоминает внутреннюю структуру нефтеносных горных пород, в котором пространство организовано на четырех уровнях и, соответственно в четырех тематических зонах. Это зона современного искусства, наследия наследия Саудовской Аравии, исламской цивилизации, а также естественной истории и экологии. По словам создателей Центра: «мы не просто старались искать новые формы и сочетать интересные материалы, а стремились создать дизайн, который будет выражать новый опыт, который посетители здесь могут получить» [Кочарова, 2019].

Одним из лучших примеров воплощения нарративного дизайна нам представляется Музей Чингизхана (Монголия), который смог представить экспозицию на высоком художественно-техническом уровне: здесь представлены виртуальные, интерактивные и видеотехнологии, живопись, ручная роспись, скульптура, артефакты кузнечного дела, вышивка и многое другое.

Фонд музея насчитывает более 10 000 оригинальных экспонатов, начиная от экспонатов Модэ-шаньюя, основателя первого кочевого государства и, заканчивая артефактами, связанными с деятельностью правителей и знати монгольских государств до начала XX века. В залах обозначенного музея с целью усиления впечатления текстовый и визуальный нарративы гармонично сочетаются. Не меньшее внимание привлекает и экспозиция, представленная в музее «Статуя Чингизхана».

Таблица 2. Примеры визуализации нарративного дизайна

		
Музейный центр «Битва при Бэннокберне» (Шотландия). Фото из https://www.secret-scotland.com/place/battle-of-bannockburn-visitor-centre.		
		
Музей Центра мировой культуры короля Абдул-Азиза (Саудовская Аравия). Фото из https://www.ithra.com/en		

Музей Чингизхана (Монголия). Фото Ж. Шайгозовой.

Экспозиция. Статуя Чингизхана (Монголия). Фото Ж. Шайгозовой

Национальный музей имени Алдан-Маадыр Республика Тыва (Россия).
Фото Ж. Шайгозовой

Необходимо отметить, что, для современной Монголии фигура Чингисхана – один из аспектов дискурса национальной идентичности, что проявляется на всех уровнях общественной жизни. Об этом А.С. Шмыт пишет «…традиционная культура уходит из повседневности, преображаясь в фантом, с помощью которого строится воображаемое сообщество – нация. В центре этого фантома находится фигура Чингисхана – источника власти, закона, государственного суверенитета и жизненной силы монгольского народа» [Шмыт, 2014: 309].

Визуальные стратегии, основанные на нарративе, демонстрирует и экспозиция Национального музея имени Алдан-Маадыр Республики Тыва (Россия). К примеру, зал, посвященный древнетюркской культуре, который оформлен в виде юрты, где по кругу выставлены оригиналы и копии каменных изваяний, найденных на территории Тывы. «Стены» такой своеобразной юрты оформлены в виде живописной степной панорамы.

Заключение. Рассмотренные примеры музейного дизайна, в основном относятся к новым зданиям, где основа всего – специально спроектированные нарративы. Однако,

существуют удачные примеры ребрендинга готовых внешних нарративов. Это известный «Музей Невинности» в Стамбуле, основой экспозиционного содержания которого стали события и предметы, отраженные в одноименном романе писателя Орхан Памука. «По сути, каждая витрина этого музея является иллюстративным рядом к отдельной главе и одновременно самостоятельным визуальным повествованием о повседневности турецкого города середины XX века», пишет И.А. Гринько [Гринько, 2017: 60].

Другими примерами удачного сочетания визуальных стратегий и нарративов в уже «готовых» музейных пространствах являются, к примеру, Музей современного искусства Сан-Диего (MCASD), Бостонский музей изящных искусств (MFA) и многие другие.

Резюмируя отметим, что визуальные стратегии, основанные на мега- и микронарративах активно применяются в разных музеях мира, причем для этого не обязательно строить новые здания. Главное – это достоверное содержание контента, грамотное его конструирование и построение, основанное, в том числе, и на современной эстетике и, демонстрирующее истинное значение того, что представляется. То есть экспонаты в музеях должны быть открыты для воображения посетителей, которые могут обсуждать, (пере)определять, оспаривать или усваивать способы представления своей идентичности.

Источник финансирования: статья подготовлена в рамках проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН AP23488164 «Традиционное и современное искусство Казахстана в фокусе визуальных исследований: иконография, семиотика и дискурс».

ЛИТЕРАТУРА

Ариез П. Нарративный подход к созданию музейных экспозиций. Музей. 2017. № 5-6. С. 84-88.

Bruner, Jerome. The Narrative Construction of Reality. Critical Inquiry. 199. № 18. pp. 1-21.

Гиниятова Е.В., Ройз Е.Е. Трансформация музейного пространства в условиях новых визуальных стратегий // Известия Томского политехнического университета. 2013. Т. 323. № 6. С. 297-300.

Гринько И.А. Нарративы в музейном пространстве: новые практики // Томский журнал ЛИНГ и АНТР, 2017. № 3. С.58-64.

Dal Falco, Federica & Vassos, Stavros. Museum Experience Design: A Modern Storytelling Methodology. The Design Journal. 2017. 20. S3975-S3983. 10.1080/14606925.2017.1352900.

Кудайбергенов С.Е., Темиртон Г., Карабаева А.Г., Исмагамбетова З.Н. Музей и культурное наследие: Традиционные и инновационные (цифровизация) форматы как важнейшие инструменты музейной деятельности//MUSEUM.KZ. 2023. No 4 (4). С. 93-98. DOI10.59103/muzkz.2023.04.13

Кочарова А. Теперь у нас есть кино: как в Саудовской Аравии учатся развлекаться, 2019: https://ria.ru/20191122/1560442110.html. Дата обращения: 07.03.2025.

REFERENCES

Ariez P. Narrativnyj podhod k sozdaniyu muzejnyh ekspozicij. Muzej. 2017. № 5-6. Pp 84-88. (In Russian)

Bruner, Jerome. The Narrative Construction of Reality. Critical Inquiry. 1991. № 18, pp. 1-21. (In English)

Giniyatova E.V., Rojz E.E. Transformaciya muzejnogo prostranstva v usloviyah novyh vizual'nyh strategij // Izvestiya Tomskogo politekhnicheskogo universiteta. 2013. Vol. 323. № 6. pp. 297-300. (In Russian)

Grin'ko I.A. Narrativy v muzejnom prostranstve: novye praktiki // Tomskij zhurnal LING i ANTR, 2017. № 3. pp. 58-64. (In Russian)

Dal Falco, Federica & Vassos, Stavros. Museum Experience Design: A Modern Storytelling Methodology. The Design Journal. 2017. 20. S3975-S3983. 10.1080/14606925.2017.1352900. (In English)

Kudajbergenov S.E., Temirton G., Karabaeva A.G., Ismagambetova Z.N. Muzej i kul'turnoe nasledie: Tradicionnye i innovacionnye (cifrovizaciya) formaty kak vazhnejshie instrumenty muzejnoj deyatel'nosti//MUSEUM.KZ. 2023. No 4 (4). pp. 93-98 DOI10.59103/muzkz.2023.04.13 (In Russian)

Kocharova A. Teper' u nas est' kino: kak v Saudovskoj Aravii uchatsya razvlekat'sya, 2019: https://ria.ru/20191122/1560442110.html. Date of access: 07.03.2025. (In Russian)

Авторлар туралы мәлімет: Жанерке Шайгозова – пед.ғ.к., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры (050010, Алматы қ., Достық даңғылы 13, Қазақстан). E-mail: zanna_73@mail.ru

Ғалия Темиртон – PhD докторы, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі директоры м.а. (0580051, Алматы қ., Самал 1- 44, Қазақстан). E-mail: gt_csmrk@mail.ru

Сведения об авторах: Жанерке Шайгозова – к.пед.н., профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая (050010, г. Алматы, проспект Достык 13, Казахстан). E-mail: zanna_73@mail.ru

Галия Темиртон – PhD доктор, и.о. директора Центрального государственного музея Республики Казахстан (0580051, г. Алматы, Самал 1 - 44, Казахстан). E-mail: gt_csmrk@mail.ru

Information about the authors: Zhanerke Shaygozova - PhD, Professor Abai Kazakh National Pedagogical University (050010, Almaty, Dostyk Av. 13, Kazakhstan). E-mail: zanna_73@mail.ru

Galia Temirton – PhD, acting Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (0580051, Almaty, Samal 1 - 44, Kazakhstan). E-mail: gt_csmrk@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 04.03.2025.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 19.03.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 26.03.2025.

ӘОЖ 069(53)

МУЗЕЙ КОММУНИКАЦИЯСЫ: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

С.Т. Шаметов, Б.Қ. Байболов
«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы» (Қазақстан)

Аңдатпа. Мақала музей коммуникациясы бойынша әлемдік тәжірибеде қолданылып жүрген музейішілік қарым - қатынас технологияларын талдауға және жіктеуге арналған. Талдай отырып, музей педагогикасы, музей психологиясы, музей социологиясы сынды ұғымдар мен оқу іс-әрекетінің бұрынғы қолданыстағы теориялық, практикалық тұжырымдарды және бұрын жарияланған ғылыми мақалалар сараланады.

Мақаланың мақсаты музей коммуникациясының нақты параметрлерін айқындау және негізгі принциптерін атап көрсету. Қарым - қатынас параметрлерін нақтылау, жоспарлау, «ағарту» принциптерін қатаң сақтау - музей коммуникациясының негізгі формасы ретінде қарастырылады.

Мақаланың негізгі міндеті – музейішілік қарым – қатынастың ғылыми-теориялық мәнін ашу, музейдің коммуникативті мүмкіндіктеріне талдау жасау, музей мен келушілердің қарым- қатынасын жоспарлы ғылыми жұмыс ретінде ұйымдастырудың теориялық негізін

қалыптастыру. Музейдің негізгі көрінісі экспозицияны келушілермен қарым - қатынас жасаудың басты құралы ретінде пайдалану арқылы келушілерге белгілі бір дәрежеде ғылыми ақпарат беру, білім беру мекемелерінің оқу бағдарламаларын ескере отырып заманауи қоғам талаптарына сай білім беру мен қарым-қатынас жүйесін қалыптастыру.

Музей коммуникациясында педагогикалық, психологиялық, социологиялық принциптердің қамтылуы келушілердің рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруға септігін тигізетінін, ал, музей ісінің жеке ғылым ретінде қалыптасуында, музейдің болашақтағы жұмысын жоспарлауда негізгі фактор екендігін айқындайды.

Музей коммуникациясында вербальды емес, яғни, түсіндірме мәтінсіз өзіндік ойлау арқылы бейнені елестету үшін қандай мәселелерге айрықша көңіл аудару керектігі нақтыланады.

Әлемдік музейлердің коммуникация саласы бойынша тәжірибелеріндегі ұқсастықтары мен ерекшеліктері саралана отырып ғылыми айналымға ұсынылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері: Музей ісінде коммуникациялық іс-әрекет қызметін жүзеге асыруға байланысты тұжырымдардың әртүрлі болуы, олардың ғылыми-әдістемелік негіздерін талдай түсуді қажет етеді. Музейлерде коммуникация қызметін жолға қою музейлердің болашақтағы жұмысын нақты жоспарлауға мүмкүндік береді.

Мақалада зерттеу нысанын дереккөздердің мазмұндық ерекшеліктеріне сай талдау мен бағалаудың өзіндік тәсілдері таңдап алынды. Музейішілік коммуникация қызметі мен әдіс-тәсілдеріне қатысты деректік мәліметтерінің, ғылыми тұжырымдалған фактілердің мазмұнын ашуға бағытталған салыстыру, болжамдау, талдау тәсілдеріне басымдық берілді.

Тірек сөздер: Музей, коммуникация, теория, технология, эмоция, ақпарат.

Сілтеме жасау үшін: Шаметов С.Т., Байболов Б.Қ. Музей коммуникациясы: теориялық және практикалық аспектілері // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), 58-65 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.06

МУЗЕЙНАЯ КОММУНИКАЦИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

С.Т. Шаметов, Б.К. Байболов

Национальный историко-культурный музей-заповедник «Азрет Султан»
(Казахстан)

Аннотация. Статья посвящена анализу и классификации технологий внутримузейного общения, применяемых в мировой практике по музейной коммуникации. Анализируя такие понятия, как музейная педагогика, музейная психология, музейная социология, анализируются существующие теоретические, практические выводы учебной деятельности и ранее опубликованные научные статьи.

Цель статьи-определить конкретные параметры музейной коммуникации и выделить основные принципы. Уточнение параметров общения, планирование, строгое соблюдение принципов «просвещения» - рассматриваются как основная форма музейной коммуникации.

Цель статьи-определить конкретные параметры музейной коммуникации и выделить основные принципы. Уточнение параметров общения, планирование, строгое соблюдение принципов «просвещения» - рассматриваются как основная форма музейной коммуникации.

Основная задача статьи-раскрыть научно-теоретическую сущность внутри музейного общения, проанализировать коммуникативные возможности музея, сформировать теоретическую основу организации взаимоотношений музея и посетителей как плановой научной работы. Основным видом музея является предоставление посетителям в определенной степени научной информации посредством использования экспозиции в качестве основного средства общения с посетителями, формирование системы образования и общения, отвечающей требованиям современного общества с учетом учебных программ образовательных учреждений.

Содержание педагогических, психологических, социологических принципов в музейной коммуникации способствует удовлетворению духовных потребностей посетителей, а также является ключевым фактором в становлении музейного дела как отдельной науки, планировании будущей работы музея.

В музейной коммуникации уточняется, на какие вопросы следует обратить особое внимание, чтобы представить образ с помощью невербального, то есть самостоятельного мышления без пояснительного текста.

Сходства и особенности в практике мировых музеев в области коммуникации будут представлены в научный оборот с дифференциацией.

Материалы и методы исследования: многообразие выводов, связанных с осуществлением деятельности коммуникационной деятельности в музейном деле, требует анализа их научно-методических основ. Налаживание коммуникационной деятельности в музеях позволяет четко планировать будущую работу музеев.

В статье выбраны собственные подходы к анализу и оценке объекта исследования в соответствии с содержательными особенностями источников. Приоритет отдавался подходам сравнения, прогнозирования, анализа, направленным на раскрытие содержания фактических данных, научно сформулированных фактов, касающихся деятельности и методов внутримузейной коммуникации.

Ключевые слова: Музей, коммуникация, теория, технология, эмоция, информация.

Для цитирования: Шаметов С.Т., Байболов Б.К. Музейная коммуникация: теоретические и практические аспекты // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), с. 58-65. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.06

MUSEUM COMMUNICATION: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

S.T. Shametov, B.K. Baibolov

National Historical and Cultural Museum-Reserve “Aziret Sultan” (Kazakhstan)

Abstract. The article is devoted to the analysis and classification of technologies of intramuseum communication used in the world practice of museum communication. Analyzing such concepts as museum pedagogy, museum psychology, museum sociology, the existing theoretical and practical conclusions of educational activities and previously published scientific articles are analyzed.

The purpose of the article is to identify specific parameters of museum communication and highlight the main principles. Clarifying the parameters of communication, planning, and strict adherence to the principles of "enlightenment" are considered as the main form of museum communication.

The purpose of the article is to identify specific parameters of museum communication and highlight the main principles. Clarifying the parameters of communication, planning, and strict adherence to the principles of "enlightenment" are considered as the main form of museum communication.

The main objective of the article is to reveal the scientific and theoretical essence of museum communication, analyze the museum's communicative capabilities, and form a theoretical basis for organizing museum-visitor relationships as planned scientific work. The main type of the museum is to provide visitors with scientific information to a certain extent through the use of the exposition as the main means of communication with visitors, the formation of an education and communication system that meets the requirements of modern society, taking into account the curricula of educational institutions.

The content of pedagogical, psychological, and sociological principles in museum communication contributes to meeting the spiritual needs of visitors, and is also a key factor in the development of museum business as a separate science, and planning the future work of the museum.

In museum communication, it is clarified which issues should be paid special attention to in order to present an image using non-verbal, that is, independent thinking without explanatory text.

The similarities and peculiarities in the practice of world museums in the field of communication will be presented in scientific circulation with differentiation.

Materials and methods of research: the variety of conclusions related to the implementation of communication activities in the museum business requires an analysis of their scientific and methodological foundations. The establishment of communication activities in museums allows us to clearly plan the future work of museums.

The article selects its own approaches to the analysis and evaluation of the research object in accordance with the content features of the sources. Priority was given to approaches of comparison, forecasting, and analysis aimed at revealing the content of factual data, scientifically formulated facts related to the activities and methods of intramuseum communication.

Keywords: Museum, communication, theory, technology, emotions, information.

For citation: Shametov S.T., Baibolov B.K. Museum communication; theoretical and practical aspects // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), pp. 58-65. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.06

Кіріспе. Музей коммуникациясының теориясы пәнаралық байланыстар арқылы әрекет ете отырып, түрлі ғылыми бағыттар шеңберінде (психология, семиотика, лингвистика, ақпарат теориясы, мәдениеттану, деректану, логика, музей ісі) әртүрлі әдістемелік тәсілдерге негізделіп, дамиды. Қазіргі таңда музей коммуникациясы бойынша зерттеумен айналысып жүрген сала қызметкерлерінің саны артуда. Зерттеушілердің санының артуы, музей коммуникациясы бойынша нақты пәндік және методологиялық тәсілдерді қолдана білудің ортақ әдістері жоқтығымен сипатталатын күрделі мәселені шешуге ықпал етуі тиіс.

Музей коммуникациясы бойынша шетелдік ғалымдар XX ғасырдың орта тұсынан бастап жете зерттей бастады. Коммуникация тәсілінің қалыптасуына және оның әртүрлі салаларының дамуына К. Шеннон, М. Маклюен сынды ғалымдар үлкен үлес қосты. Музей саласында коммуникация тұжырымдамаларын канадалық музейтанушы ғалым Дункан Кэмерон коммуникациялық жүйе ретінде қарастырудың теориясын ұсынса, музейтанушы Г. Хейн музейлерде коммуникациялық жүйелерде кері байланыс беруге бағытталған қолданбалы социологиялық және психологиялық зерттеулер теориясын ұсынады. Сонымен қатар музей коммуникациясы бойынша Д. Портер, Ю. Улдалл, Дж. Кнез, А. Райт, Г. Осборн, Д. Вайлер, Дж. Рохмедер, Х. Хелленкемпер, Р. Ходж, У.Д. Суза сынды ғалымдар өз еңбектері мен көзқарастарын ұсынды.

Нәтижелер және талқылау. XXI ғасырдың басынан бастап Ресейлік ғалымдары музей коммуникациясы саласын зерттеуге көп көңіл бөлген. Соның ішінде М.Б. Гнедовский, В.Ю. Дукельский, М.Е. Каулен, Н.А. Никишин, Б.Б. Пономарев, С.В. Пшенична, Н.Г. Самарина, О.С. Сапанжа және тағы басқа ғалымдар өзекті мәселені нақтылау, пәнаралық әдістемелік негіздер мен коммуникативті әрекеттер тиімділігін бағалау критерийлерін әзірлеумен және бұл критерийлерді музей тәжірибесінде қолданумен айналысты.

Қазіргі заманауи музей техникалық және технологиялық жетістіктерді қолданбай жұмыс істеуі мүмкін емес.

Ақпараттық және коммуникациялық технологияларды қолдану XXI ғасырдың екінші онжылдығында музейлер үшін күнделікті қажеттілікке айналды. Ақпараттық технологиялар музей алдында тұрған барлық мәселені түгел шешпегенімен олардың жүзеге асуына елеулі ықпал етеді.

Қазіргі таңда тұрақты түрде электронды ақпарат алушылар арасында балалар да, жастар да, ересектер де бар. Музей осы үш буынның да өкілдерінің қажеттіліктерін өтейтіндей дәрежеде жұмыс істеуге мәжбүр. Ол үшін әртүрлі мақсаттағы аудиторияларға оқу-ағарту және ойын-сауық сипатындағы арнайы бағдарламалар мен экспозициялар қажет.

Бүгінгі қоғамда болып жатқан технологиялық, әлеуметтік және мәдени құбылыстарға талдау жасау көптеген зерттеушілерді қарым-қатынас мәдениеті туралы мәселеге көңіл аударуға итермелеп отыр.

Жалпы коммуникация ұғымы - (*лат. Communication* байланысамын, қатынасамын) - адамдардың танымдық-еңбек процесінде қатынас жасау, пікір алысу, ой бөлісу — бір-бірімен қарым – қатынас жасауының айрықша формасы болып табылады. Яғни, қарым-қатынас жасау. «Қатынасу, тілдесу (communication)-қатысушының екеуіне де ақпараттың түсініктілік шарты орындалған кезде бір қатысушыдан екінші қатысушыға ақпаратты жеткізудің екі жақты процесі; екі немесе одан да көп адамдардың әлеуметтік-психологиялық өзара әрекет ету процесі» [электрондық ресурс] (https://kk.wikipedia.org/wiki/ 25.02.2025) болып табылады.

Мәдени, білім беру саласындағы маманның коммуникациялық қызметі бірнеше бағыттарға бөлінеді, солардың бірі музейішілік коммуникация.

Музей коммуникациясы келушілермен қарым-қатынас жасау әрекеті дейтін болсақ, онда біз алдымен келушілерді әр түрлі ерекшеліктеріне қарай бірнеше топқа бөліп қарастыруымыз керек. Бұл процесті музей психологиясын зерттеу деп атауға болады. Яғни музей коммуникациясы музей психологиясынан бастау алады. Бұл сала зерттеудің психологиялық және социологиялық әдістерін қолдана отырып жұмыс жүргізеді. Музей психологиясының зерттеу аймағы келушілердің музей экспозициясын қаншалықты деңгейде қабылдауы мен түсінуі болып табылады [Каулен, 2009: 59]. Музей психологиясы ғылым ретінде әлі өз орынын толығымен таппаса да, халықаралық музей қауымдастығы музеологтардың академиялық оқыту бағдарламаларына енгізу қажеттілігін қолдап отыр [Мастеница, 2014: 26].

Психология ғылымында коммуникация немесе қарым-қатынас субъектілер арасындағы өзара әрекеттесудің негізгі процесі ретінде қарастырылады.

Музейге келушілерді психологиялық тұрғыдан мынадай топтарға бөліп қарастыруға болады.

1. Музейге кімдер келеді?
2. Не үшін келеді?
3. Не көргісі келеді?

Музей келушіге не үшін қажет? XIX ғасырда өмір сүрген белгілі орыс философы Н.Ф. Федоров позитивтік психологтардың зерттеулеріне сүйене отырып, «муза мен музей адамның санасымен бірге жаралған. Музейде үш функция бір мезгілде атқарылады: зерттеушілік, ұстаздық және қайраткерлік»-деп жазды [Федоров, 1995: 370].

Мәдени-ағартушылық саласындағы маманның коммуникациялық қызметі бірнеше бағыттар бойынша құрылады. Біріншісі музейішілік коммуникация-кәсіби қарым-қатынас. Ол дегеніміз – қызметкерлер мен бөлімдер арасындағы кәсіби қарым - қатынас. Бұл ұжымдағы басты кәсіби фактор болып табылады.

Музей коммуникациясының басты бағыты - музей мен келушінің өзара қарым-қатынас жасау процесін зерттеу тақырыбы ретінде қарастырушы бағыт. Бұл бағыт бойынша музей коммуникациясын – келушілерге музей экспозициясы мен жәдігерлері туралы ақпарат беру және түсіндіру процесі деп қарастырған жөн [Электрондыдық ресурс] (Дмитриева, https://cyberleninka.ru/article/n/psihologiya-muzeynoy-kommunikatsii-teoreticheskie-i-prakticheskie-aspekty-izucheniya)

Музей коммуникациясы бойынша шетелдік ғалымдар XX ғасырдың орта тұсынан бастап жете зерттей бастады. Коммуникация тәсілінің қалыптасуына және оның әртүрлі салаларының дамуына айтарлықтай үлес қосқан бірнеше шетелдік ғалымдардың моделдерін айта кеткен жөн.

С. Де Борхеджидің музей коммуникациясы моделі.

Келушінің бар зейінін экспонатқа аудару арқылы абстрактілі ойлауға итермелеу. Кемшілігі келушінің еркінен тыс, өз қалауы бойынша ойлануға мүмкіндік бермеу.

Д. Кэмеронның музей коммуникациясы моделі.

Д. Кэмеронның моделі бойынша бар назар келушіде емес, экспонатта болу керек. Экспонат - музей коммуникациясының негізі дегенге саяды. Оның нашар орналасуы, жарықтың дұрыс берілмеуі, этикеттің нашар дизайны, түсініктемесінің тығыз әрі шамадан тыс көп жазылу сияқты мәселелер келушілерге жайсыздық туғызатын нәрсенің бірі болмауы керек деп

есептейді. Сонда ғана музей коммуникациясы, яғни, музей мен келушінің арасындағы катынас нәтиже береді деп тұжырымдайды.

Ю. Ница жәнс Г. Райттың музей коммуникациясы моделі.

Бұл модел бойынша экспонаттың ғылыми негіздемесі маңызды саналады. Экспонаттың суреті, табылған орны, картасы, безендірілуі туралы ғылыми мәліметтердің экспозияда орналасуы тиімді деп санайды.

Бұндай тығыз орналасқан экспозиция келушілерді тез шаршатып, жалықтыратыны белгілі. Бұл музейге келетін әртүрлі маман иелері үшін қызықты болады деп айту қиын.

Музейге не үшін келеді деген сұрағымызғы қайта оралайық.

1. Тарихи-мәдени мұрамен танысу үшін;
2. Тың ақпараттар алу үшін;
3. Эмоция үшін.

Тарихи – мәдени мұра туралы тың ақпарат алу қазіргідей күшті ақпарат ағымы кезеңінде көп қиыншылық тудыра қоймасы анық. Ал, музейге эмоция үшін келу үшін музейде қыруар жұмыс атқарылуы керек.

Музейге келгеннен кейін келуші тек білім ғана емес, сонымен қатар бірнеше буын өкілдерінің мәдениетінде жинақталған түрлі тәжірибені көріп, өмірлік сабақ алады. Музей – келушілерге экспонат түріндегі мәдени жәдігерлермен кез-келген уақытта байланыс орнатуға мүмкіндік береді.

Дегенмен, музейдегі шамадан тыс тығыз, жүйесіз орналасқан экспонаттар, нашар таңдалған этикетаждар, белгілі бір тәртіппен құрылмаған экспозиция, түсініксіз жазулар келушілердің қайта айналып келуіне кері әсерін тигізеді. Осы келеңсіздік туралы келуші өз пікірі мен көзқарасын білдірсе кері байланыс деп біліп, түсіністікпен қараған жөн.

Осы жерден келіп музей коммуникациясы деген ұғым пайда болады.

Халықаралық музейлер кеңесінің (ICOM) жарғысында - музейді әлеуметтік-мәдени институт ретінде қарастырып, музей коммуникациясының мақсаты адам және оның тіршілік ету ортасы туралы материалдық мәліметтерді зерттеу, музей аудиториясында білім беруді қалыптастыру, келушілердің рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру делінген [Самарина, 2013: 45]. Тұжырымдамада музей коммуникациясына сәйкес қарым-қатынасты реттеуге мүмкіндік беретін әртүрлі жіктеулерді атап көрсетеді. Музейдің ішкі жұмыс функцияларынан туындайтын түрлі жіктеулер толық және ғылыми негізделген. Музей коммуникациясының негізгі мақсаты бойынша бөлінетін коммуникациялық функциялар:

- Когнитивтік функция;
- Ақпараттық функция;
- Түсіну функциясы;
- Эмоционалды функция;
- Ынталандыру функциясы;
- Идеологиялық функция;

Музей ісі жоғары деңгейде дамыған елдердің ғалымдары жасаған музей коммуникациясының нұсқалары өте көп. Соның ішінде мына екі функцияны атап көрсетуге болады. Бұл функциялар музей жұмысына мейілінше сәйкес келеді. Олар:

- Вербальды;
- Вербальды емес;

Музейге келушілердің музеймен қарым-қатынасы жоғарыдағы екі негізгі қарым-қатынас каналымен жүзеге асырылады.

Вербальды қарым-қатынас тіл, сөйлеу арқылы жүзеге асады. Тіл – сөз жүйесі, сөздерді дұрыс құрастыру, ойды сөзбен толық жеткізу, дыбыстың, интонацияның, сөздің нақтылығы. Бұл музей ісінде экскурсия жүргізушілер мен келушілер арасында сипатталады. Бұл жерде экскурсия жүргізушінің ой-өрісі, білімділігі мен шешендігі, кәсіби шеберлігі маңызды рөл атқарады.

Вербальдық емес коммуникация жүйесі іскерлік қарым-қатынастың маңызды компоненті деп аталады. Мамандардың берген бағасы бойынша қарым-қатынас процесіндегі

хабардың негізгі бөлігін жеткізудің және қарым-қатынас серігінің бейнесін нақты құрудың негізгі көзі болып табылады.

Вербальдық емес қарым-қатынас тәсілдерін зертеушілердің бірі А. Мейерабианның зерттеуі бойынша өзара әрекет процесіндегі хабардың 93 пайызы вербальдық емес жолдар жүйесімен беріледі (жеткізіледі).

Вербальдық емес қарым-қатынас құралдары дегеніміз танымдық немесе эмоционалды-бағалаушы хабарды жеткізуде ым-ишара, дене қозғалысы, дауыстың ырғақтық ерекшеліктері, тактильдік (тері) әсерлері болып табылады.

Вербальдық емес қарым-қатынас музейде қайталанбас туындыларды (түпнұсқа экспонаттар, картиналар) көру, ішкі түйсік арқылы сезіну, рухани ләззат алып қабылдау арқылы көрініс табады.

Келушілерге мүмкін болатын барлық ақпараттар мен эмоцияны берумен қатар музей музейге келушілерден мүмкіндігінше өзіне қажетті ақпараттар мен идеяларды алып қалуы керек. Ол үшін:

Музей келушілермен қалай ақпарат алмасады?

Келушілер музейге не береді?

Қайта айналып келушілер бола ма?, - деген сауалдар төңірегінде жұмыс істеу қажет.

Музей үшін маңызды осы сауалдардың шешімі «кері байланыс» жасауда. Кері байланыс жасаудың ең тиімді жолы сауалнама жүргізу болып табылады.

Музей коммуникациясының тілі мәдениеттің тілі бола отырып адамдардың бір-бірімен ақпарат алмасуын қамтамасыз етеді және қоғамда өткеннен жинақталған тәжірибені жас ұрпаққа жеткізетін бағыттардың қалыптасуына ықпалын тигізеді.

Қорытынды. Рационалды және эмоционалды қабылдаудың үйлесімділігі музей коммуникациясының ерекшелігі болып табылады. Зерттеу жұмыстарын дереккөздердің мазмұндық ерекшеліктеріне сай талдау мен бағалаудың өзіндік тәсілдерін қолдана отырып жүргізген тиімді.

Музей коммуникациясына байланысты тұжырымдардың түрлі бағытта болуы, олардың ғылыми және тәжірибелік негіздерін талдай түсуді қажет етеді. Музей коммуникациясы функцияларын саралау музей жұмысын жоспарлауда өзіндік көмегін тигізеді.

Музей коммуникациясына қатысты ғылыми еңбектер мен ғылыми тұжырымдалған фактілердің мазмұнын ашу бүгінгі күннің басты талабына айналуда.

ӘДЕБИЕТ

Дмитриева В.А., Харитонова Т.Ю., Михалюк О.С., https://cyberleninka.ru/article/n/psihologiya-muzeynoy-kommunikatsii-teoreticheskie-i-prakticheskie-aspekty-izucheniya

Мастеница Е. Актуальные вопросы и практика музейного менеджмента в XXI веке: Аналитическая записка. М.: Российский комитет международного совета музеев, 2014. С. 26.

Самарина Н. Г. //Вопросы музеологии. №2 (8) / 2013. С. 45.

Словарь актуальных музейных терминов // Музей. 2009. № 5. С. 59.

Федоров Н.Ф. Музей, его смысл и назначение: Собр. соч.: В 4 т. М., 1995. Т. 1. С. 370–437.

https://kk.wikipedia.org/wiki/Қатынасу

REFERENCES

Dmitrieva V.A., Haritonova T.İu., Mihalük O.S., https://cyberleninka.ru/article/n/psihologiya-muzeynoy-kommunikatsii-teoreticheskie-i-prakticheskie-aspekty-izucheniya (In Russian)

Mastenitsa E. Aktuälnye voprosy i praktika muzeinogo menejmenta v XXI veke: Analiticheskaia zapiska. M.: Rosiski komitet mejdunarodnogo soveta muzeev, 2014. P 26. (In Russian)

Samarina. N. G. // Voprosy muzeologii. №2 (8) / 2013. P. 45. (In Russian)

Slovär aktuälnyh muzeinyh terminov // Muzei. 2009. № 5. P. 59. (In Russian)

Fedorov N.F. Muzei, ego smysl i naznachenie: Sobr. soch.: V 4 t. M. 1995. Vol. 1. pp. 370-437. (In Russian)

https://kk.wikipedia.org/wiki/Katynasu (In Kazakhstan)

Авторлар туралы мәлімет: Шаметов Сәкен Таласбекұлы. «Әзірет Сұлтан мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы. Ғылыми қызметкер. Әйтек би көш. №1Б, Түркістан қ. Қазақстан Республикасы. https://orcid.org/0000-0003-4783-2384. E-mail: Shayan_68@mail.ru

Байболов Берік Қыстаубайұлы – «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Ғылыми-зерттеу бөлімінің басшысы (161200, Түркістан қ-сы, Әйтеке би 1Б, Қазақстан), философия магистрі. https://orcid.org/0000-0001-5131-418X. E-mail: baybol81@mail.ru

Сведения об авторах: Шаметов Сакен Таласбекович. Государственый историко-культурный музей-заповедник «Азрет Сұлтан». Научный сотрудник. Ул. Айтек би №1Б, г. Туркестан. Республика Казахстан. https://orcid.org/0000-0003-4783-2384. E-mail: Shayan_68@mail.ru

Байболов Берик Кыстаубаевич – руководитель Научно-исследовательского отдела Государственного историко-культурного музея-заповедника «Азрет-Султан». (161200, г. Туркестан, Айтеке би 1Б, Казахстан), магистр философии. https://orcid.org/0000-0001-5131-418X. E-mail: baybol81@mail.ru

Information about the authors: Saken T. Shametov - State Historical and Cultural Museum-Reserve "Azret Sultan". Researcher. St. Aitek bi No. 1B, Turkestan. The Republic of Kazakhstan. https://orcid.org/0000-0003-4783-2384. E-mail: Shayan_68@mail.ru

Berik Baybolov – Head of the Research Department of the «Aziret Sultan» State Historical and Cultural Museum-Reserve. (161200, Turkestan c., Ayteke bi – 1B, Kazakhstan), master of philosophy. https://orcid.org/0000-0001-5131-418X. E-mail: baybol81@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 05.03.2025.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 18.03.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 26.03.2025.

UDC 72.01

MEDIEVAL ARCHITECTURAL MONUMENT OF CENTRAL KAZAKHSTAN

A.T. Bokachyova, R.U. Chekaeva
Eurasian National University named after L.N. Gumilyov (Kazakhstan)

Abstract. The construction of architectural monuments in Central Kazakhstan was based on local construction traditions, on the folk experience accumulated by many generations of masters of previous periods.

The earliest types of mausoleums in this region include the Dombaul mazar, located on the left bank of the Kara-Kengir River in the Ulytau district of the Karaganda region. In shape, Dombaul resembles a yurt and is made of grayish-pink flagstone sandstone. This mazar corresponds to the low level of development of construction technology of that time due to the lack of sufficient

practice in the construction of monumental buildings, but still corresponds to the needs and demands of ancient society, it's religious beliefs.

The time of condemnation and the affiliation of the Dombaul mazar are not exactly known. It can be assumed that it arose in the VIII-X centuries - during the penetration of Islam. Folk legend attributes it to the court musician of Genghis Khan, which, of course, does not correspond to the time of the construction of the mazar. Dombaul is known to us as one of the earliest monumental stone structures in Kazakhstan and is valuable for studying the history of the development of folk architecture as the first harbinger of the amazingly beautiful and complete medieval monuments of Kazakhstan.

Materials and methods: Materials of scientific publications, collection of special literature on the specified monuments, historical photographic materials, measured drawings in the archives of "Kazrestavratsiya". The research methodology includes a detailed familiarization with the studied monument, the history of its origin and research. The place of the studied monument in the context of the construction culture of the whole of Kazakhstan.

Keywords: architecture, culture, monument, mazar, dome, entrance opening, arch, flagstone, survey work, mausoleum, foundation, slab, pre-Islamic period, restoration, ancient era, Kazakh yurts, square, cone-shaped.

For citation: Bokachyova A.T., Chekaeva R.U. Medieval architectural monument of Central Kazakhstan // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), pp. 65-74. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.07

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СӘУЛЕТ ЕСКЕРТКІШІ

А.Т. Бокачева, Р.У. Чекаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Қазақстан)

Аңдатпа. Орталық Қазақстандағы сәулет ескерткіштерін салу жергілікті құрылыс дәстүрлері мен өткен кезеңдегі шеберлердің көптеген ұрпақтары жинақтаған халық тәжірибесіне негізделеді. Бұл өңірдегі кесенелердің ең ертедегі түрлерінің бірі – Қарағанды облысы Ұлытау ауданындағы Қаракеңгір өзенінің сол жағалауында орналасқан Домбауыл мазары. Пішіні бойынша Домбауыл киіз үйге ұқсайды және сұр-қызғылт түсті жалауша-құмтастан жасалған. Бұл мазар монументалды құрылыстарды салуда жеткілікті тәжірибенің жоқтығынан сол кездегі құрылыс технологиясының дамуының төмен деңгейіне сәйкес келеді, бірақ әлі де ежелгі қоғамның қажеттіліктері мен сұраныстарына, оның діни көзқарастарына да сәйкес келеді.

Домбауыл мазарының салынған уақыты мен кімге тиесілі екені нақты белгісіз. Оны VIII-X ғасырларда – исламның ену кезеңінде пайда болды деп болжауға болады. Танымал аңыз оны Шыңғыс ханның сарай музыкантына жатқызады, бұл, әрине, мазардың салынған уақытына сәйкес келмейді. Домбауыл бізге Қазақстандағы ең алғашқы монументалды тас құрылыстардың бірі ретінде белгілі және Қазақстанның таңғажайып әдемі және тұтас ортағасырлық ескерткіштерінің алғашқы хабаршысы ретінде халық сәулет өнерінің даму тарихын зерттеу үшін құнды.

Зерттеу материалдары мен әдістері: «Қазреставрация» мұрағатындағы ғылыми басылымдар материалдары, аталған ескерткіштер бойынша арнайы әдебиеттер жинағы, тарихи фотосуреттер, өлшенген сызбалар. Зерттеу әдістемесі зерттелетін ескерткішпен, оның шығу тарихымен және зерттелуімен толық танысуды қамтиды. Бүкіл Қазақстанның құрылыс мәдениеті контекстінде зерттелетін ескерткіштің орны.

Тірек сөздер: сәулет, мәдениет, ескерткіш, мазар, күмбез, кіреберіс есік, арка, тұтас, іздестіру жұмыстары, кесене, іргетас, тақта, исламға дейінгі кезең, реставрация, көне дәуір, қазақтың киіз үйлері, шаршы, конус тәрізді.

Сілтеме жасау үшін: Бокачева А.Т., Чекаева Р.У. Орталық Қазақстандағы ортағасырлық сәулет ескерткіші // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), 65-74 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.07

СРЕДНЕВЕКОВЫЙ АРХИТЕКТУРНЫЙ ПАМЯТНИК ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА

А.Т. Бокачева, Р.У. Чекаева
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Аннотация. Строительство архитектурных памятников в Центральном Казахстане основывалось на местных строительных традициях, на народном опыте, накопленном многими поколениями мастеров предыдущих периодов. К наиболее ранним типам мавзолеев в этом регионе относится мазар Домбаул, расположенный на левом берегу реки Кара-Кенгир в Улытауском районе Карагандинской области. По форме Домбаул напоминает юрту и сложен из серовато-розового плитняка-песчаника. Этот мазар соответствует низкому уровню развития строительной техники того времени из-за отсутствия достаточной практики в возведении монументальных зданий, но все же соответствует потребностям и запросам древнего общества, его религиозным воззрениям.

Время осуждения и принадлежность мазара Домбаул точно не известны. Можно предположить, что он возник в VIII-X веках - в период проникновения ислама. Народная легенда приписывает его придворному музыканту Чингисхана, что, конечно, не соответствует времени возведения мазара. Домбаул известен нам как одно из самых ранних монументальных каменных сооружений Казахстана и представляет ценность для изучения истории развития народного зодчества как первый предвестник удивительно красивых и цельных средневековых памятников Казахстана.

Материалы и методы исследования: Материалы научных публикаций, коллекция специальной литературы по указанным памятникам, исторические фотоматериалы, обмерные чертежи в архивах «Казреставрации». Методология исследования включает подробное ознакомление с изучаемым памятником, историей его возникновения и исследования. Место изучаемого памятника в контексте строительной культуры всего Казахстана.

Ключевые слова: архитектура, культура, памятник, мазар, купол, входной проем, арка, плитняк, изыскательские работы, мавзолей, фундамент, плита, доисламский период, реставрация, древняя эпоха, казахские юрты, квадратный, конусообразный.

Для цитирования: Бокачева А.Т., Чекаева Р.У. Средневековый архитектурный памятник Центрального Казахстана // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), с. 65-74. DOI 10 .59103/muzkz.2025.09.07

Introduction. Central Kazakhstan became the object of systematic archaeological study after the Second World War, when, on the initiative of the first President of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR Kanysh Imantayevich Satpayev, the Central Kazakhstan Archaeological Expedition of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR (CKAE) was created, headed by Alkey Khakanovich Margulan. The CKAE studies revealed the rich historical past of this vast region. CKAE archaeologists drew attention to the remains of magnificent medieval architectural monuments and made their own contribution to the study of medieval mausoleums, involving professional architects in this. The specialized organization "Kazproektrestavratsiya", created in the 1970s, began to directly study the architectural heritage of the republic. Thus, monuments of Kazakh architecture became the subject of scientific research, on the basis of which restoration work began.

Purpose of the study. The article is devoted to the consideration of the traditional monument of funerary and cult architecture of Saryarka. This is one of the remarkable medieval religious buildings - the Dombaul mausoleum. Funeral and religious buildings are part of the traditional Kazakh culture and history, and therefore, a deeper and more thorough study of this topic is necessary. The propaganda of memorial and religious architecture of the Kazakhs is dictated, first of all, by the national tasks of protecting, restoring and further using historical and cultural monuments. As an important, necessary part of one of the elements of national culture. Therefore,

the purpose of the work is to identify and show the place of the studied monument in the culture of the Kazakh people, the historical, architectural, art significance, which is undeniable.

Tasks. When describing the Dombaul mausoleum, specialized literature was used, which is part of the list of the dissertation work (bibliography). The studies presented in this article allow us to determine the place of this architectural structure in the classification system of similar monuments.

Relevance. The image of the Republic of Kazakhstan, which has become an independent state, is formed not least by its historical features, unique cultural specificity and the publication of exclusively representative monuments of folk architecture in this regard is very relevant and promising not only in scientific terms, but also in historical, cultural and political terms.

Subject of the study. The subject of the study is a medieval monument of memorial architecture (mausoleum).

Level of study. The relatively late study of architectural monuments of the Kazakh people is explained by the stereotypical perception of nomadic culture, which a priori, allegedly, cannot have monuments of building culture. Thus, taking into account and emphasizing the weak degree of study of memorial monuments, it is necessary to fill this gap if possible.

Main part. Mazar Dombaul is located 50 km north of the city of Dzhezgazgan, on the left bank of the Kara-Kengir River. It is located on a small beyt (cemetery). In addition to the stone burial mounds with tamgas, there are two rectangular fences for family burials, built of flagstone, and one half-ruined centric mazar made of adobe.

Results and discussion. This is a high cone-shaped building on a square base, complex of stone slabs. The size from south to north is 8.9 m, from west to east 7.9 m. The entrance faces east. There are windows at the top on the northern and southern sides. In 1947-1948, the Central Archaeological Museum [Arheologicheskaya karta Kazahstana, 1960: 148] examined it. There were no reconstructions, additions or repairs (Fig. 1).

Fig. 1. Historical photo before restoration

The first mention of the cult structure Dombaul we find in the article "On the Kyrgyz-Kaisak graves" by Ch. Ch. Valikhanov. In 1855 he wrote: "Pyramidal graves with a void inside the usual are erected from wild stone, this tomb takes a pyramidal shape not directly from the ground - initially steep walls rise, and then begin to narrow" [Valihanov, 1964: 34].

The archaeological expedition of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR under the leadership of A.Kh. Margulan during 1946 and 1947 collected extensive material characterizing the state of architectural monuments of Central Kazakhstan.

Mazar Dombaul, according to the research of the Central Kazakhstan archaeological expedition, is an ancient pre-Islamic structure. A classic description of similar mausoleums is given by the famous traveler Rubruk, who visited the steppes of Central Kazakhstan in the 13th century. He wrote that pyramids were built for the rich here, that is, pointed structures, where he also mentions how he saw large brick mausoleums and even stone houses, although, as Rubruk emphasizes, there are no stones there [Dzhiovanni del' Lano Karpini, 1957: 102].

Systematic and scientific study of architectural monuments of Central Kazakhstan began in the second half of the forties, although as early as 1936 and 1941, engineer-geologist K.I. Satpayev, later an academician and the first president of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, wrote an article with the aim of attracting the attention of archaeologists and architects to the Dzhezgazgan region, rich in monuments of ancient architecture [Kazahstanskaya Pravda, 1936].

Immediately after the end of the war, in December 1945, an expedition was sent to the Dzhezgazgan region to study architectural monuments, led by Levinson. Due to unfavorable weather conditions (frost, blizzard), the expedition's work took on a reconnaissance nature [Otchet o ekspedicii i komandirovke v Karagandinskuyu oblast', 1945: 4]. The following year, in 1946, Levinson's expedition again went to the Dzhezgazgan region and carried out survey work. In his report, Levinson dates the Dombaul monument: "... Dombaul is a primitive structure made of wild stone, which has many features in common with the Kozy-Korpesh mausoleum, the date of construction of which, as is known, dates back to the 9th-10th centuries" [Otchet ob ekspedicii v Central'nyj Kazahstan po izucheniyu pamyatnikov arhitektury Kengirskoj gruppy, 1946: 4-5].

Academician A.Kh. Margulan classifies the Dombaul religious building, built of natural flagstone, as a cone-shaped structure, while architect Mendikulov distinguishes two architectural types of buildings in this group [Mendikulov, 1950: 7]. The first type has a square and cone-shaped completion, which was noted in the last century by Ch. Ch. Valikhanov, and the second type has a round plan and the transition to a cone-shaped form begins directly from the ground. These types of mausoleums are widespread throughout the country.

In the fifties, in addition to the architect Mendikulov, the architect Toleu Kulchamanovich Basenov and Georgy Gerasimovich Gerasimov are engaged in the study of these structures (Fig. 2).

Fig. 2. Sketch of the Dombaul mausoleum from the work of G. G. Gerasimov

Basenov dates the construction of the Dombaul mazar to the time of the Dzungar invasion of the Kazakh steppes in the 16th-17th centuries, i.e. to that period in the life of the Kazakh people when frequent devastating raids by the Dzungar Kalmyks threatened to disrupt any long-term seasonal work and excluded the possibility of artistic decoration of monuments [Basenov, 1947: 17-18]. Basenov also wrote in another work that there could be no talk of building cities, and as for free-standing monuments, they were built only for legendary and revered individuals. For example, the mausoleums of Yesimkhan in Turkestan, Kozy-Korpesh and Bayan-Sulu in the Ayaguz district of the Semipalatinsk region and mentions Dombaul in Central Kazakhstan, where construction was carried out from scrap materials in a short time without architectural and artistic design and special finishing, as the author points out in his work, thereby concluding the final dating of the construction of Dombaul to the 16th-17th centuries [Basenov, 1957: 17].

Academician A. Kh. Margulan attributes the Dombaul structure to the construction of the pre-Islamic period. In favor of this dating, he cites the following arguments. Firstly, the structure retains everyday features characteristic of an older era, such as the orientation of the entrance to the east. This ancient orientation is still preserved by Kazakh yurts. Secondly, "the desire of the ancient master to revive the high stone tower, which gives this structure a certain monumentality and cyclicality. This idea is certainly connected with the cult of ancient stone structures, the basis of which lies in the heaping of stones on the burial mounds of the ancient cattle-breeding tribes of Central Kazakhstan [Margulan, 1947: 62-63]. After the collapse of the Turkic Khaganate in the middle of the 8th century, the steppes of Central Kazakhstan were inhabited by Turkic tribes - Oguzes (to the west of Ulutau) and Kimaks - Kipchaks (to the east) [Kyzlasov, 1951: 62]. A. Kh. Margulan considers the Dombaul monument to be a building of the Kipchaks, the ancient inhabitants of this region.

Architect Gerasimov also dates the construction of Dombaul to the 8th-9th centuries AD, believing that its technique, type and archaic forms indicate that it is many centuries old [Gerasimov, 1957: 7-9].

In 1973, the structure was examined by the Central Committee of the Ministry of Culture of the Kazakh SSR (Fig. 3).

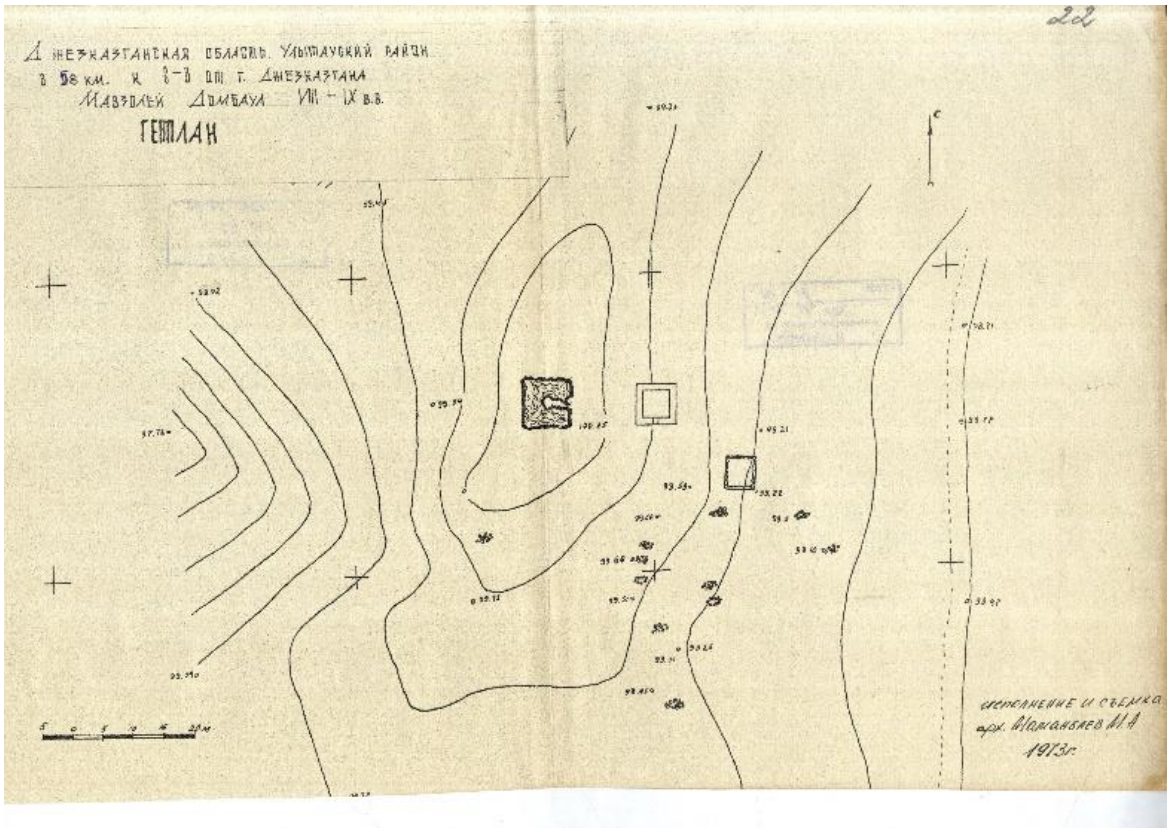

Fig. 3. General plan from the materials of the Central Kazakhstan Expedition of 1973.

According to the expedition materials [Materialy hranyatsya v arhive NRiRO Ministerstva kul'tury KazSSR], Dombaul, located 50 km to the east of the Jezgazgan Mountains, built of natural flagstone, is a high cone-shaped structure on a base close to a square, measuring 9.30 x 7.90 m. The plan has a trapezoidal shape from the inside of the room, the length of the eastern wall is 3.56 m, the southern - 3.10 m, the western part - 3.96 and the northern - 3.26. The height of the structure is 6.41 m. The width of the entrance opening is one meter. The thickness of the walls, reaching 2.5 m in some places, and a powerful foundation contributed to the long-term preservation of the monument, which is practically not found in structures of this type in this area (Fig. 4).

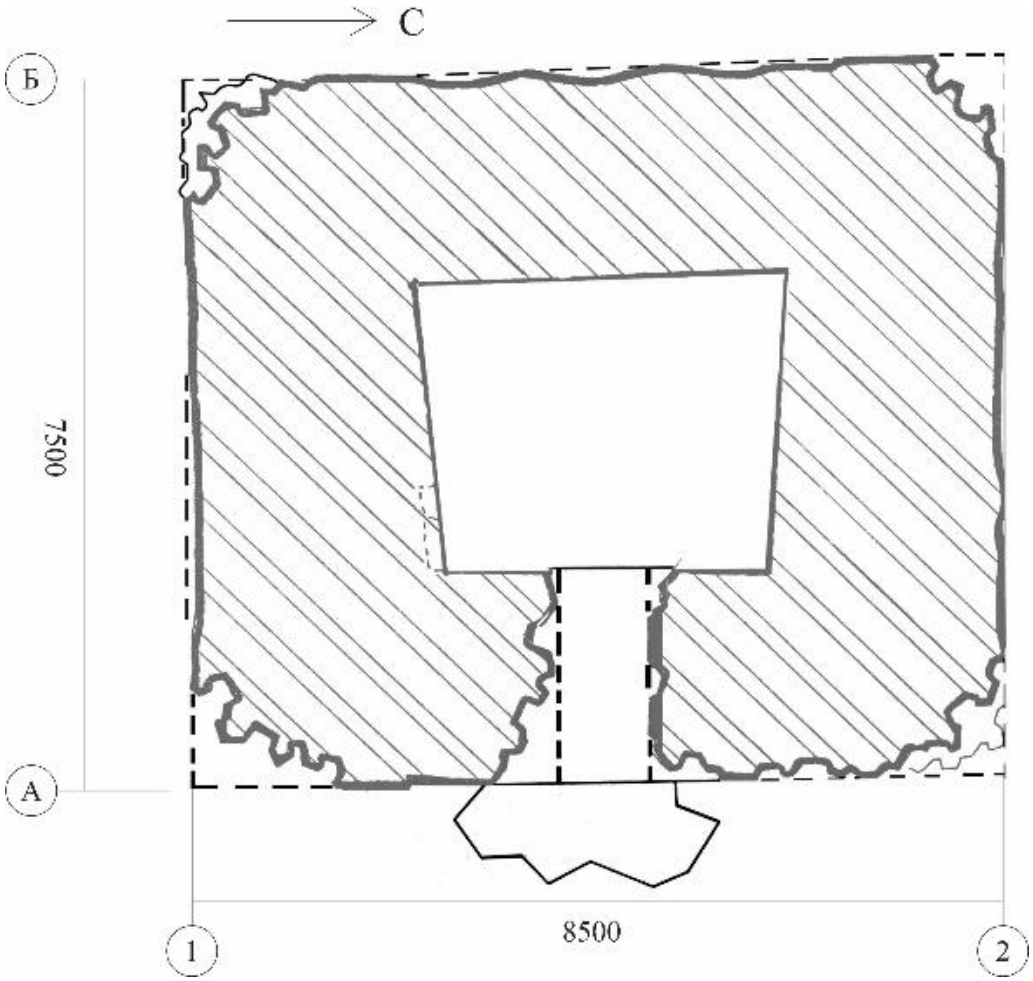

Fig. 4. Plan of the Dombaul mausoleum,
graphic work based on materials from the Central Kazakhstan Expedition of 1973.

The entrance opening is raised from the ground level to a considerable height of almost 2 meters (1.96 m), 5 high steps of the staircase lead to it. The floor of the mausoleum is below the threshold level. Thus, animals could not get inside. The foundation for the structure was filled soil and on top of it a single layer of flagstone-sandstone was laid, the walls of which were laid out of masonry. The windows on the northern and southern sides of the mausoleum, which are mentioned in the "Archaeological Map", are missing, only on the northern side there is a gap that served as a nest for a wooden beam [Arhiologicheskaya karta Kazahstana, 1960: 148]. At a height of 2.5 m from the floor level, broken ends of beams protrude from the northern and southern walls by 40-50 cm. Presumably, they once represented a ceiling on which reeds were spread, and thin slabs of sandstone were laid on top. The floor has been repeatedly excavated by treasure hunters. Under the western wall, a large undercut was made with the dismantling of part of the foundation, which affected the slight settlement of the wall. Above the wooden beams, the walls gradually form a circle due to the narrowing and rounding of the walls, above which a dome-shaped top with a round opening half-covered with sandstone tiles was erected (Fig. 5).

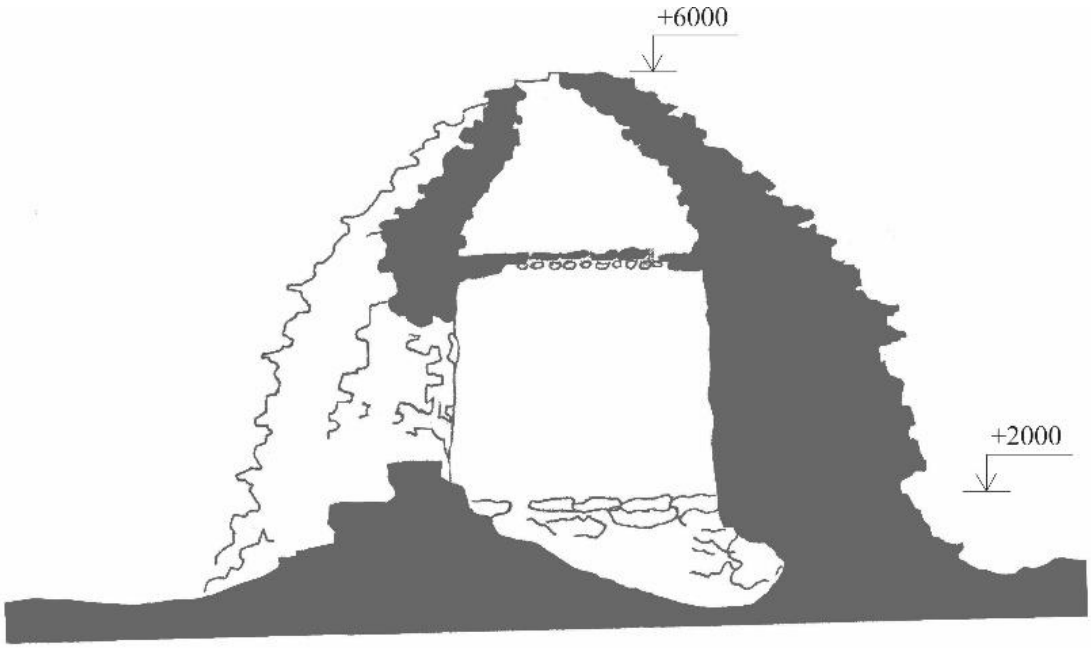

Fig. 5. Section of the Dombaul monument, graphic work based on materials from the Central Kazakhstan Expedition of 1973.

Under the influence of weathering and precipitation, the flagstone began to crumble and the mausoleum now has a rounded appearance (Fig. 6). The entrance opening has suffered the most destruction. Its dimensions can be determined by the weak traces indicating the upper mark of the opening. The failure of the entrance opening reaches a height almost to the dome itself. The structure was erected on a thick clay mortar. Of the stone buildings of a similar type, Dombaul is the most significant.

Architectural structures built of stone and having a conical shape are known as "dyng" or "dyngek", which means a tower, or as "Uy-tas" - a stone house (structure). The shape of these structures was preserved almost until the beginning of the 20th century, but the building material changed, instead of stones, the use of adobe bricks became widespread.

Fig. 6. Mazar Dombaul after conservation work (Photograph A. Bokachyova, R. Chekaeva)

Conclusion. The features of the building material and the shape of the mazar do not allow for measurement work to be carried out with an accuracy of up to cm. However, in comparison with the previously published dimensions of the mausoleum, it should be said that the most accurate and detailed are the architectural measurements made by the Central Kazakhstan Expedition of the Ministry of Culture of the Kazakh SSR. Thus, in addition to incorrect measurements, one can point out the error in the orientation of the entrance to the religious building Dombaul. The entrance is oriented to the east, and not to the south, as in G. G. Gerasimov. The wooden beam is not sealed along the entire perimeter, as in Gerasimov, but on the northern and southern sides.

In 1974, in the summer, conservation work was carried out by the Scientific Restoration and Repair Association of the Ministry of Culture of the Kazakh SSR, but the structure still needs restoration work and maintenance of its appearance, as it is a significant and ancient monument on the territory of Kazakhstan.

REFERENCES

Arheologicheskaya karta Kazahstana. Alma-Ata. 1960. P. 148. (In Kazakh)

Valihanov Ch. Ch. Sobranie sochinenij v pyati tomah. Vol. III // AN KazSSR. Alma-ata. 1964. P. 34. (In Kazakh)

Dzhiovanni del' Lano Karpini. Istoriya Mongalov. Gil'om de Rubruk. Puteshestvie v vostochnye strany. Moskva. 1957. P. 102. (In Russian)

Kazahstanskaya pravda. 30 maya 1936 g. №123. (In Kazakh)

Otchet o ekspedicii i komandirovke v Karagandinskuyu oblast'. Nachal'nik ekspedicii arhitektor *M. Levinson* // Arhiv NRiRO Ministerstva kul'tury KazSSR. 1945. №201, pp. 4-7. (In Kazakh)

Otchet ob ekspedicii v Central'nyj Kazahstan po izucheniyu pamyatnikov arhitektury Kengirskoj gruppy 1946 goda // Arhiv NRiRO Ministerstva kul'tury KazSSR. 1946. №201, pp. 4-5. (In Kazakh)

Mendikulov M. Nekotorye dannye ob istoricheskoj arhitekture Kazahstana // Izvestiya AN KazSSR. ser. arhit. vyp. 2, 1950. P. 7. (In Kazakh)

Basenov T. K. Arhitekturnye pamyatniki v rajone SAM // Vestnik AN KazSSR. 1947, pp. 17-18. (In Kazakh)

Basenov T.K. Ornament Kazahstana v arhitekture. Alma-Ata. 1957. P. 17. (In Kazakh)

Margulan A.H. Arhitekturnye pamyatniki v daline reki Kengir (Iz otcheta ekspedicii 1946 g.) // Vestnik AN KazSSR. 1947. №11, pp. 62-63. (In Kazakh)

Kyzlasov L.R. Pamyatniki pozdnih kochevnikov Central'nogo Kazahstana // Izvestiya AN KazSSR. №108 seriya arhiol. Iss. 3. 1951. P. 62. (In Kazakh)

Gerasimov G.G. Pamyatniki arhitektury doliny reki Kara-Kengir v Central'nom Kazahstane. Alma-Ata. 1957, pp. 7-9. (In Kazakh)

Materialy hranyatsya v arhive NRiRO Ministerstva kul'tury KazSSR. (In Kazakh)

Arhiologicheskaya karta Kazahstana. Alma-Ata. 1960. (23) P. 148. (In Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет: Бокачёва Айбике Тұранқызы – техника ғылымдарының магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, «Сәулет-құрылыс» факультетінің оқытушысы (01000, Астана қ-сы, Қажымұқан 13, Қазақстан). https://orcid.org/0000-0001-7962-3582. E-mail: aibike.sembi@gmail.com

Чекаева Рахима Усмановна – сәулет кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, «Сәулет-құрылыс» факультетінің «Сәулет» кафедрасының профессоры (01000, Астана қ-сы, Қажымұқан 13, Қазақстан). https://orcid.org/0000-0002-4991-2604. E-mail: rahima.chekaeva@mail.ru

Сведения об авторах: Бокачёва Айбике Турановна – магистр технических наук, преподаватель ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, «Архитектурно-строительного» факультета (01000, г. Астана, Кажымукана 13, Казахстан). https://orcid.org/0000-0001-7962-3582. E-mail: aibike.sembi@gmail.com

Чекаева Рахима Усмановна – кандидат архитектуры, профессор кафедры «Архитектура», ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, «Архитектурно-строительного» факультета (01000, г. Астана, Кажымукана 13, Казахстан). https://orcid.org/0000-0002-4991-2604. E-mail: rahima.chekaeva@mail.ru

Information about the authors: Aibike T. Bokachyova – Lecturer at the ENU named after L.N. Gumilyov, Faculty of Architecture and Civil Engineering (01000, Astana c., Kazhymukan 13, Kazakhstan) https://orcid.org/0000-0001-7962-3582. E-mail: aibike.sembi@gmail.com

Rakhima U. Chekaeva – Professor at the ENU named after L.N. Gumilyov, Faculty of Architecture and Civil Engineering, Department of Architecture (01000, Astana c., Kazhymukan 13, Kazakhstan), PhD. https://orcid.org/0000-0002-4991-2604. E-mail: rahima.chekaeva@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 26.02.2025.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 03.03.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 18.03.2025.

ӘОЖ 394.21

ВАКФ ЖӘНЕ ХАЛИМ АБА ЖАЙЛЫ ДЕРЕКТЕР

М. Тұяқбаев, Т. Өсеров
«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей қорығы (Қазақстан)

Андатпа. Қазіргі таңда ұмыт болып бара жатқан тағам түрлері көптеп кездеседі. Мақалада Әмір Темірдің, Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне арналған «Вакф» құжаты жайлы және кесенеде арнайы әзірленетін «Әлім аба» тағамы туралы тарихи деректер келтірілген. Сонымен қатар, сол кездегі өлшем бірліктері мен тағамға қосатын қоспалар туралы айтылады. Музей архивындағы Вакфтық құжаттарындағы мәліметтер тақырып төңірегіндегі ғылыми еңбектердегі мәліметтермен салыстырылып, талдау жасалды. Сырдария жағасын бойлай егіншілікпен айналысқан халықтың науқан кезінде ас даярлауға бөлінген дәнді-дақылдардың ортақ есебі шығарылды. Зерттеу жұмысында дін жолын ұстанатын әртүрлі әлеуметтік топтарға арналып жасалған «Халим аба» асы мен нан жабу кәсібі түркі дәстүрінде болғандығы сипатталған. Мақаланың мақсаты Вакф және Халим аба жайлы тың деректерді ғылыми айналымға енгізу болып табылады.

Жергілікті халық арасында тараған аңыз бойынша «Халим аба» тағамы жеті түрлі бидай тұқымдас өсімдік дәнінен және жеті түрлі ет қосылып жасалған. Жергілікті отырықшы халық бидай тұқымдастарының барлығын да еккенін және кесенеге зийаратқа келген сайын әркім өз еңбегімен өсірген өнімін, мал бағатындар малын, аңшылар аң етін алып келетін болған. Жұма күні түске дейін қайнатылған ерекше тағам «халим» тағамы жұма намазынан кейін намазға қатысушыларға таратылып, артынша-ақ жарлы-жақыбайлар мен зийаратшыларға күлше нанмен бірге берілетін болған.

Материалдар мен зерттеу әдістері: «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей – қорығы архивындағы «Вакф» мазмұнындағы құжаттар пайдаланылды. Ғылыми кітаптар мен жарияланымдардағы дәнді-дақылдарға арналған өлшем бірлігі жүйелеу әдісі негізінде бір жүйеге келтірілді. М.Е.Массон, Е.А.Давидович, В. Хинц еңбектеріндегі өлшем бірліктерді салыстырмалы әдіс қолданыла отырып талданды.

Тірек сөздер: Әмір Темір, Қ.А.Ясауи, Кесене, Әлім аба, вакф.

Сілтеме жасау үшін: Тұяқбаев М., Өсеров Т. Вакф және Халим аба жайлы деректер // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), 74-79 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.08

ДАННЫЕ О ВАКФ И ХАЛИМ АБА

М. Туякбаев, Т. Усеров
Национальный историко-культурный музей-заповедник «Азрет Султан» (Казахстан)

Аннотация. В настоящее время многие виды продуктов питания забыты. В статье приводятся исторические данные о документе «Вакф» для мавзолея Амира Темира, Ходжи Ахмета Ясави и специально приготовленной пище «Алим аба». Кроме того, упоминается о единицах измерения и добавках, добавляемых в пищу. Данные из документов Вакфа в музейных архивах была сопоставлен и проанализирован с информацией из научных трудов по данной теме. Был составлен общий учет зерна, выделенного для приготовления пищи во время похода населением, занимающимся земледелием на берегах реки Сырдарьи. В научной работе описывается тюркская традиция приготовления пищи и выпечки хлеба «Халим аба», которая предназначалась для религиозных граждан разного социального слоя. Цель статьи – ввести в научный оборот новые данные о Вакфе и Халим Аба.

Согласно легенде, распространенной среди местного населения, блюдо «Халим аба» готовится из семи видов зерен пшеницы и семи видов мяса. Местное оседлое население сажало все виды пшеницы, и каждый раз, приходя к мавзолею, все приносили свою продукцию, скотоводы - свой скот, а охотники - дичь. По пятницам до полудня готовилось особое блюдо под названием «халим», которое раздавалось верующим после пятничной молитвы, позже его подавали бедным и паломникам вместе с буханкой хлеба.

Материалы и методы исследования: Использованы документы из раздела «Вакф» архива Национального историко-культурного музея-заповедника «Азрет Султан». Единицы измерения злаков в научных книгах и публикациях унифицированы на основе метода систематизации. М.Э. Массон, Э.А. Давидович, В. Единицы измерения в трудах Хинца были проанализированы с помощью сравнительного метода.

Ключевые слова: Амир Темир, К.А. Яссави, Мавзолей, Алим аба, вакф.

Для цитирования: Туякбаев М., Усеров Т. Данные о Вакф и Халим аба // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), с. 74-79. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.08

DATA ABOUT WAQF AND HALIM ABA

M. Tuyakbaev, T. Userov
National Historical and Cultural Museum-Reserve «Azret Sultan» (Kazakhstan)

Abstract. Currently, many types of food are forgotten. The article provides historical data about the “Waqf” document for the mausoleum of Amir Temir, Khoja Akhmet Yasawi and specially prepared food “Alim Aba”. In addition, mention is made of units of measurement and additives added to food. The data from the Waqf documents in the museum archives was compared and analyzed with information from scientific works on the topic. A general account of the grain allocated for cooking during the campaign by the population engaged in agriculture on the banks of the Syr Darya River was compiled. The scientific work describes the Turkic tradition of cooking and baking bread "Khalim Aba", which was intended for religious citizens of different social classes. The purpose of the article is to introduce new data on Waqf and Halim Aba into scientific circulation.

According to a legend common among the local population, the dish "Khalim aba" is prepared from seven types of wheat grains and seven types of meat. The local sedentary population planted all types of wheat, and each time they came to the mausoleum, everyone brought their produce, cattle breeders - their cattle, and hunters - game. On Fridays before noon, a special dish called "Khalim" was prepared, which was distributed to believers after Friday prayer, later it was served to the poor and pilgrims along with a loaf of bread.

Materials and research methods: The documents from the section "Waqf" of the archive of the National Historical and Cultural Museum-Reserve "Azret Sultan" were used. The units of

measurement of cereals in scientific books and publications were unified based on the systematization method. M.E. Masson, E.A. Davidovich, V. Units of measurement in the works of Hinz were analyzed using the comparative method.

Keywords: Amir Temir, K.A. Yassawi, Mausoleum, Alim aba, waqf.

For citation: Tuyakbaev M., Userov T. Data about Waqf and Halim aba // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), pp. 74-79. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.08

Кіріспе. Әмір Темір Қожа Ахмет Ясауиге арнап кесене тұрғызып қана қоймай ол құрылысты күтіп ұстайтын, оған қызмет ететін адамдарды тағайындап, олардың күн-көрісі үшін және осында зийарат етіп келуші жамағат пен кедей-кембағалдар, мүсәпірлер үшін арнайы қор тағайындап, арнайы қолхат – «Вакфнаме» құжатын дайындатқаны тарихтан белгілі. «Вакф» деп арнайы бір мақсатқа бөлінетін мүлікті айтады, бұл құжатта Әзірет Сұлтан кесенесінің қызметкерлерінің қажетіне жарату үшін Оранғайдағы «Қожа тұмасы» деп аталатын бұлақтан бастау алатын Жіңішке (Янгича) арығының екі жағының Ақжар жолынан өтіп (Түркістан-Қызылорда жолы) Әзірет Құлхайыр атаға (Кулил – Хайр) барып тірелгенге дейінгі жері мәңгі-бақи берілетіні айтылады. Құжаттың тағы бір жерінде бұл қор Ясауи зиратының басында Құранды жатқа біліп, мәнерлеп оқитын екі қарыны риза ету үшін және Қожа Ахмет Ясауидің туған бауыры Садыр шайқының ұрпағы, кесенеге мутауалли (вакфты басқарушы) етіліп тағайындалған Мір Әли Қожа шайқының қажетіне жарату үшін, сонымен бірге, кесенеде су тасушы және сыпырушы міндетін атқаратын екі адам мен Қожа тұмасы маңындағы баққа қарайтын екі бағбанның қажетіне бөліп берілуі тиіс екендігі де айтылады.

Нәтижелер және талқылау. Вакфтың VII бөлімінде «Әр аптаның дүйсенбі және жұма күндері 2,5 батман (батпан) бидай мен 2 батман ет және соған лайық мөлшердегі тұз бен отын жұмсалып, рухын ұлы Алла жарық еткір, әулиелердің айбынды сұлтаны Әзірет Сұлтан ғимаратындағы қасиетті калам шарифті жатқа білетін Құран оқушы қарылар, зікір салушылар, яғни ұлы жаратушының есімін мадақтап паш етушілер, сондай-ақ жергілікті пақырлар, кембағалдар, жетім-жесірлер мен мүсәпірлер үшін «Халим аба» атты түскі ас әзірленсін. Бұдан басқа жыл бойы күн көрісі қиын кембағалдар мен пақырларға арнап ұнға айналдырылған жүз батман бидай нан жабу үшін жаратылсын. Ол үшін жеткілікті мөлшерде ұн, тұз және ноқат (бұршақтың бір түрі) жұмсалсын. Ас пен нан жабу үшін жыл сайын жүз есекке жүк болатын ағаш пен бұтадан тұратын отын шығын етілсін. Егер қор түсімін пайдаланудан соң қалдық қалса, онда ол бата алған қасиетті зиратты жөндеуге жұмсалуы тиіс. Бұл ғимарат осы жер арқылы өтетін жолаушылар тоқтап тыныстайтын, яғни айналып өтуге болмайтын көпір іспетті аялдама қызметін атқаруы ләзім....

Түркістанда тұратын жамағат пен оның айналасындағы қыстақ тұрғындары, мүсәпірлер мен күллі үлкен-кіші лауазымды қызметкерлер, бүкіл шайқылар мен шабандар һәм бағынышты пенделер біліп қойсын!... Сұлтан Қожа Ахмет Ясауи атына бағышталған «Халим аба» пайдасы үшін Түркістанға тиесілі қанша арық болса да әрбір арықтың бойынан екі қос жер суымен айтылмыш қор қарауына берілетінін олар біліп қойсын және ол жайлы ескертілсін.... Ешкімнің де қиямет қайым күні масқара болу қаупінен сақтанып қорға күш көрсетіп, қатігездік жасамауы керек».

«Әр аптаның дүйсенбі және жұма күндері **2,5 батпан бидай** мен **2 батпан ет**, т.б. қосымшалар (тұз, пияз, бұрыш) қосылып «Халим аба» асы дайындалсын». Әмір Темірдің заманында батпан (батман) қанша болғаны белгісіз, ал, 1928ж. кесенеде болған М.Е. Массон «батман жеріне және уақытына қарай 8 пұттан 16 пұтқа дейін ауытқып отырған салмақ өлшемі» дейді [Массон, 1930: 7].

Тағы бір шығыстанушы ғалым Е.А.Давидович XIXғ. Ташкент батпаны (батман, манна) 10 пұтқа, яғни 163,8 кг тең болғандығын жазады [Хинц В., Давидович Е.А., 1970: 9-74]. Түркістанда да Ташкент батпаны қолданылғанын еске ала отырып және оның алғашқы кезде 8 пұтқа (131,04кг) тең болғанын есепке алсақ 2,5 батпан бидай 327,6 кг-ға, ал, 2 батпан ет 262,08 кг-ға тең болады. «Халим аба» аптасына екі реттен (дүйсенбі, жұма күндері)

дайындалған десек бір жылда 96 рет пісірілген болып шығады және оны дайындауға жылына 31 тонна 449 кг бидай мен 25 тонна 125 кг ет жұмсалғанын байқаймыз. Бір күнде пісіретін Халим абаның бидайы мен етін қосқандағы (суын, тұзын, пиязын қоспағанда) жалпы салмағы 589 кг 68г болады. Яғни, қазіргі Асхана бөлмесіндегі екі қазанға мұнша тағам сыймайды.

Әмір Темір заманында ас пісіретін, бидай, отын сақтайтын орындар сыртта болған сияқты, себебі әлігіндей тағамды дайындауға әрқайсысы 100 килограмдық 6 қазан-ошақ қажет екендігі түсінікті. Шамамен 590 кг болатын ботқаны бір адамға 350 грамнан деп есептесек (ас кішігірім ағаш тостағандарға салынып таратылған) 1685 адамға жетеді. Халим абаға қоса жыл сайын 100 батпан бидайды (13т 104кг) ұн етіп тартып, әр жолы 136 кг ұннан ноқат қосқан күлше нан жабылып «жергілікті жарлы-жақыбай, мүкедектер мен мүсәпір-жетімдерге» үлестіріп отырған. «Күлше» деп салмағы 200-250 грам болатын тандырға жапқан кішігірім нанды айтады, яғни, әр жолы 680 күлше таратылатын болған.

Жергілікті халық арасында «Халим аба» **жеті** түрлі бидай тұқымдас өсімдік дәнінен жасалған деген аңыз тараған, оларға - **бидай, арпа, тары, күріш, сұлы, жүгері, ноқат** жатқызылады. Егер, аңыз түбінде шындық болса, онда олардың әр түрінен бір жолғы Әлім ботқаға 46 кг 800 грамнан қосқан болып шығады. Етті де жеті түрден қосса (**Түйе, жылқы, сиыр, қой, ешкі, үй құсы және жабайы аң еті**) әрқайсысынан 37 кг 440 грамнан келеді. Жергілікті отырықшы халық бидай тұқымдастарының барлығын да еккенін және кесенеге зийаратқа келген сайын әркім өз еңбегімен өсірген өнімін, мал бағатындар малын, аңшылар аң етін мен терісін нәзір ретінде қазанға салып отырғанын ескерсек аңыз түбінде ақиқат жатқанын бағамдауға болады. Алайда, уақыт өте келе Әлім ботқаға бөлінетін бидай мен еттің көлемі кеми-кеми бір батпан бидай (8-10 пұт) мен бір қойға дейін түскен. Бұл жайлы М.Е.Массон былай деп жазады: «Бір кездері қазанға қант қосылған су құйылып жұма намазынан кейін намазға қатысушыларға таратылатын, артынша-ақ жарлы-жақыбайлар мен зийаратшыларға ерекше тағам «халим» берілетін болған (Сурет 1,2). Ол сол жақ қанаттағы дәліз («юляк») арқылы өтуге болатын «Халим хана» деп аталатын бөлмеде дайындалатын. Мұнда екі қазан орнатылған үлкен пеш бар, бұл қазандарға «бейсенбі күні-ақ 8-10 пұт бидай, әбден ұсақ етіліп туралған қой еті мен құйрығы, тұз салынып үстіне су құйылып 20 сағатқа жуық қайнатылатын болған. Жұма күні түске дейін қайнатылған бұл тағам (киселге ұқсас сұр ботқа) аса үлкен ағаш ожаумен «шара» деп аталатын үлкен ағаш астауларға салынған. Төрт адам астауды көтеріп қазандық бөлмесіне шығарған соң бірнеше аспаздар халимді ағаш кеселерге тез-тез салып бере бастаған. Намаздан соң ұсынықты кейіпте отырған құдайға құлшылық етушілер ас салынған ағаш кеселерді бір-біріне жылдам ұзатып беретін-ді. Тамақ тарату, әдетте жарым сағатқа ғана созылып бөлме босап қалатын» [Массон, 1930: 16-17].

Әмір Темір кесенеге берген Вакфтық құжатта Жіңішке арығының екі жағы түгел және Түркістанға тиісті барлық арықтың бойынан екі қос жер Әзірет Сұлтан кесенесінің қызметкерлері мен «Халим аба» үшін қор жинауға берілсін делінген [Дербісәлиев,1995: 223-231].

Мұндағы «қос» деген өлшемнің ғылыми зерттеулердегі анықтамасы «гау, қос, қош» деп берілген, ол бойынша «Джуфт-и гау» - бір пар өгіздің бір маусымда жыртатын жері делінген. Бір қос жер шамамен 50 танапқа тең, ал, 1870 ж. Ташкент (Сырдария) облысында 50 танап орыс өлшемімен 5 десятинаға тең болды [Добромыслов, 1912: 9-51]. Бір десятина 1,0925 гектарға тең болған, демек, 5 десятина 5,4625 гектар (5,4га) болады. Бұл есепке жүгіне отырып әр арықтың бойынан 2 қос жерден, яғни, 10,8 гектардан кесенеге бөлініп берілген. Вакфта ол арықтар Қия шоқ, Бағарық, Шат, Дарбаза, Ташанақ, Шаға, Қоскорған екені айтылған, олардың бойынан жалпы көлемі 75,6 га жер, оған қоса Жіңішке арығының екі жағы түгел кесене иелігіне берілген (Оранғайдан Түркістанға дейінгі 15 км арық бойы). «Ас дайындауға, күлше жабуға әр жылы жүз есек отын ...дайындалсын» деген тапсырмадағы бір есек көтеретін жүк бір «харвар» деп аталған [Өзбекәлі Жәнібек, 2006], ол 83,2 кг тең, яғни, 100 харварыңыз 8 тонна 320 кг болады.

Қорытынды. Жалпы айтқанда көне заманнан келе жатқан осындай тағам түрі, қазіргі кезде тек Қазақстанның оңтүстік өңірінде ғана сақталған. Мұндай тағам түрі ұлыстың ұлы күні аталып кеткен «Наурыз» мейрамында әзірленеді. Соңғы кездері қазақтың ұлттық тағамдарының ұмыт қалған кейбір түрлері жаңғыруда, бұл қазақ халқының салт-дәстүріндегі жаңа қарқын алып келе жатқан дәстүр.

ӘДЕБИЕТ

Ахмет Ясауидің Түркістандағы құтхана мешітіне Вакуф. (Қазақшалаған *Өзбекәлі Жәнібек*). Түркістан, 2006.

Давидович Е.А. Материалы по метрологии средневековой Средней Азии. М., 1970. С. 9-74; 79-140.

Дербісәлиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. А., 1995. 223-231 бб.

Добромыслов А.И. Города Сыр-Дарьинской области. Чимкент-Туркестан. Ташкент, 1912. С. 9-51.

Массон М.Е. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясави. Ташкент, 1930. С. 7, 16-17.

Хинц В. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему.

REFERENCES

Waqf to the Kuthana mosque of Ahmet Yasawi in Turkestan. (Kazakhized *Uzbek Ali Zhanibek*). Turkestan, 2006. (In Kazakhstan)

Davidovich E.A. Materials on metrology of medieval Central Asia. M., 1970. pp. 9-74; 79-140. (In Russian)

Derbisaliev A. Stars of the Kazakh steppe. A., 1995. pp. 223-231. (In Kazakhstan)

Dobromyslov A.I. Cities of the Syr-Darya region. Chimkent-Turkestan. Tashkent, 1912. pp. 9-51. (In Russian)

Masson M.E. Mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi. Tashkent, 1930. pp. 7, 16-17. (In Russian)

Hinz V. Muslim measures and weights with conversion to the metric system. (In Russian)

Сурет 1. Халим аба тағамын даярлау сәтінен көрініс. Фото М. Амантуров

Сурет 2. Халим аба тағамын тарату сәтінен көрініс. Фото М. Амантуров

Авторлар туралы мәлімет: Туякбаев Марат Кымызович – «Әзірет Сұлтан» Ұлттық музейінің археологы (161200, Түркістан қаласы, Әмір Темір 53а, Қазақстан), т.ғ.к. E-mail: marat.tuyakbaev.56@mail.ru

Усеров Талғат Ортаевич – «Әзірет Сұлтан» Ұлттық музейінің археологы (161200, Түркістан қаласы, Әмір Темір 53а, Қазақстан). https://orcid.org/ 0009-0000-7662-028X. E-mail: userovt79@mail.ru

Сведения об авторах: Туякбаев Марат Кымызович – археолог Национального музея «Азирет Султан» (161200, г. Туркестан, Амира Темира 53а, Казахстан), к.и.н. E-mail: marat.tuyakbaev.56@mail.ru.

Усеров Талгат Ортаевич – археолог Национального музея «Азирет Султан» (161200, г. Туркестан, Амира Темира 53а, Казахстан). https://orcid.org/0009-0000-7662-028X. E-mail: userovt79@mail.ru

Information about the authors: Marat K. Tuyakbaev – archaeologist of the National Museum "Aziret Sultan" (161200, Turkestan, Amira Temira 53a, Kazakhstan), PhD. E-mail: marat.tuyakbaev.56@mail.ru

Talgat O. Userov – archaeologist of the National Museum “Aziret Sultan” (161200, Turkestan, Amira Temira 53a, Kazakhstan). https://orcid.org/0009-0000-7662-028X. E-mail: userovt79@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 04.03.2025.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 17.03.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 26.03.2025.

ӘӨЖ 069.12 (37.013.5)

ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАНЫ НАСИХАТТАУДАҒЫ МУЗЕЙДЕ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛАТЫН ҮЙІРМЕ ЖҰМЫСТАРЫ: «ӘЗІРЕТ СҰЛТАН» МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫНЫҢ ТӘЖІРИБЕСІНДЕ

А.Х. Тұрсынов
«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы (Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада музейлердегі үйірме жұмыстарын ұйымдастырудың тарихи-мәдени мұраларды насихаттаудағы маңызы қарастырылады. «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығында 2024 жылдың қазан айынан 2025 жылдың ақпан айы аралығында мектеп оқушыларына арналған үйірме жұмыстарының ұйымдастырылуы зерттеледі. Мақалада музей педагогикасының әдіс-тәсілдері арқылы оқушыларды тарту, қосымша білім беру бағдарламаларының тиімділігі және музей-қорықтағы қысқа мерзімді үйірме сабақтарының ерекшеліктері талданады. Зерттеу нәтижелері музейлердің білім беру және мәдениет саласындағы рөлін арттыруға, тарихи-мәдени мұраны насихаттауға бағытталған жаңа тәсілдерді дамытуға ықпал етеді.

Зерттеу нысаны ретінде «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығында оқушыларға арналып ұйымдастырылған үйірме жұмыстары алынды. Үйірме сабақтары негізінен мектеп оқушылары арасында жас ерекшелігіне қарай: 7-8 сынып оқушылары; 9-10 сынып оқушылары болып 2 топқа бөлініп ұйымдастырылды. Алдын-ала бекітілген тақырыптық жоспар негізінде жүйелі түрде оқытылатын үйірме сабақтары теориялық және практикалық бөліктерден тұрады. Онда «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығына қарасты археологиялық ескерткіш нысандарының тарихы, өткені мен бүгіні туралы, Түркістан тарихына қатысты ақпараттар, өлкедегі өзге де ескерткіштер туралы оқыту қарастырылған. Оқытылатын сабақтар жекелеген топтарға бөлініп, әр топта 8-10 оқушыға дейін болады. Үйірме оқушылардың сабақтан тыс бос уақыттарында ұйымдастырылып, 2024 жылы мектеп оқушылары арасынан «Жас археолог», «Жас реставратор» үйірмелеріне алғашқы қабылдау болды.

Материалдар мен зерттеу әдістері: Тақырыпты зерттеу барысында келесі материалдар мен әдістер қолданылды. Зерттеу материалдары ретінде музей ісі мен тарихи-мәдени мұраны насихаттау бағыттарындағы ғылыми жарияланымдар, музей-қорықтағы үйірме жұмыстарының жоспары, бағдарламалары, өткізілген сабақтардың қорытындылары зерттелді.

Музей-қорықтағы үйірме жұмыстарын терең талдау үшін сапалық зерттеу әдістері қолданылды. Бұл әдіс арқылы үйірме сабақтарының мазмұны, әдіс-тәсілдері мен қатысушылардың тәжірибелері зерттелді. Музей-қорықтың үйірме жұмыстарының бағдарламалары мен материалдары контент-талдау әдісі арқылы зерттелді, бұл үйірмелердің тарихи-мәдени мұраларды насихаттаудағы маңызын анықтауға мүмкіндік берді.

Тірек сөздер: жас археолог, жас реставратор, музей педагогикасы, тарихи-мәдени мұра, үйірме.

Сілтеме жасау үшін: Тұрсынов А.Х. Тарихи-мәдени мұраны насихаттаудағы музейде ұйымдастырылатын үйірме жұмыстары: «Әзірет Сұлтан» музей-қорығының тәжірибесінде // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), 80-87 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.09

ОРГАНИЗАЦИЯ МУЗЕЙНОЙ КРУЖКОВОЙ РАБОТЫ ПО ПРОДВИЖЕНИЮ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ: НА ОПЫТЕ МУЗЕЯ-ЗАПОВЕДНИКА «АЗРЕТ СУЛТАН»

А.Х. Турсынов
Национальный историко-культурный музей-заповедник «Азрет Султан» (Казахстан)

Аннотация. В статье рассматривается значение организации групповой деятельности в музеях в пропаганде историко-культурного наследия. В Национальном историко-культурном музее-заповеднике «Азирет Султан» с октября 2024 года по февраль 2025 года будет изучаться организация клубной деятельности школьников. В статье анализируется эффективность программ дополнительного образования и особенности краткосрочных групповых занятий в музее-заповеднике, привлекающих обучающихся методами музейной педагогики. Результаты исследования способствуют повышению роли музеев в сфере образования и культуры, разработке новых подходов, направленных на популяризацию историко-культурного наследия.

В качестве объекта исследования была представлена работа кружка, организованного для учащихся при Национальном историко-культурном музее-заповеднике «Азрет Султан». Занятия клуба проводятся в основном среди школьников в зависимости от возраста: учащиеся 7-8 классов; учащиеся 9–10 классов были разделены на две группы. Групповые занятия, которые проводятся систематически на основе заранее утвержденного тематического плана, состоят из теоретической и практической частей. В нем представлена информация об истории, прошлом и настоящем археологических памятников, входящих в состав Национального историко-культурного музея-заповедника «Азрет Султан», сведения об истории Туркестана и других памятниках региона. Занятия проводятся в отдельных группах, каждая из которых состоит из 8-10 учеников. Работа клуба была организована в свободное от учебы время учащихся, а в 2024 году был осуществлен первый набор в кружки «Юный археолог» и «Юный реставратор» среди школьников.

Материалы и методы исследования. В ходе исследования темы были использованы следующие материалы и методы. В качестве исследовательских материалов были изучены научные публикации в области музейного дела и пропаганды историко-культурного наследия, планы и программы клубной деятельности в музее-заповеднике, выводы занятий.

Качественные методы исследования были использованы для углубленного анализа коллективной работы в музее-заповеднике. С помощью этого метода изучались содержание, методы и опыт участников. Программы и материалы клубов музеев-заповедников были изучены методом контент-анализа, что позволило определить значение клубов в популяризации историко-культурного наследия.

Ключевые слова: историко-культурное наследие, кружок, музейная педагогика, юный археолог, юный реставратор.

Для цитирования: Турсынов А.Х. Организация музейной кружковой работы по продвижению историко-культурного наследия: на опыте музея-заповедника «Азрет Султан» // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), с. 80-87. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.09

ORGANIZING MUSEUM CIRCLE WORK TO PROMOTE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE: BASED ON THE EXPERIENCE OF THE AZRET SULTAN MUSEUM-RESERVE

A.Kh.Tursynov
National Historical and Cultural Museum-Reserve "Azret Sultan" (Kazakhstan)

Abstract. The article considers the importance of organizing club activities in museums in promoting historical and cultural heritage. The organization of club activities for schoolchildren in the National Historical and Cultural Museum-Reserve "Azret Sultan" from October 2024 to February 2025 is studied. The article analyzes the methods and techniques of museum pedagogy, the effectiveness of additional educational programs, and the features of short-term club classes in the museum-reserve. The results of the study contribute to the development of new approaches aimed at increasing the role of museums in the field of education and culture, and promoting historical and cultural heritage.

The object of the study was the work of the club organized for students at the National Historical and Cultural Museum-Reserve "Azret Sultan". Club classes are held mainly among schoolchildren depending on their age: students of grades 7-8; students of grades 9-10 were divided into two groups. Group classes, which are held systematically on the basis of a pre-approved thematic plan, consist of theoretical and practical parts. It provides information about the history, past and present of archaeological sites that are part of the National Historical and Cultural Museum-Reserve "Azret Sultan", information about the history of Turkestan and other monuments of the region. Classes are held in separate groups, each of which consists of 8-10 students. The work of the club was organized in students' free time, and in 2024, the first recruitment to the "Young Archaeologist" and "Young Restorer" clubs among schoolchildren was carried out.

Materials and research methods. The following materials and methods were used in the study of the topic. Scientific publications in the field of museum work and the promotion of historical and cultural heritage, plans and programs of club work in the museum-reserve, and the results of the lessons held were studied as research materials.

Qualitative research methods were used to deeply analyze the club work in the museum-reserve. Using this method, the content of club lessons, methods and approaches, and the experiences of the participants were studied. The programs and materials of the club work of the museum-reserve were studied using the content analysis method, which made it possible to determine the significance of the clubs in the promotion of historical and cultural heritage.

Keywords: club, historical and cultural heritage, museum pedagogy, young archaeologist, young restorer.

For citation: Tursynov A.Kh. Organizing museum circle work to promote historical and cultural heritage: based on the experience of the Museum-Reserve "Azret Sultan" // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), pp. 80-87. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.09

Кіріспе. Музей білім мен тәрбие ошағы ретінде қоғамның мәдени және білім беру жүйесінде маңызды рөл атқарады. Музейлер тек тарихи жәдігерлерді сақтап қана қоймай, сонымен қатар, келушілерге білім беру, тарихпен таныстыру және мәдени тәрбиелеу құралы. Сол тәрбие мен білім беру функцияларын жүзеге асыруда бізге музей педагогикасының әдістерін жүйелі әрі дұрыс пайдалану жемісті болмақ.

Музей педагогикасы бұл музей қызметкері мен музей педагогының ғылыми-әдістемелік және тәжірибелік қызметін қоса қамтитын ғылым саласы. Музей педагогикасы музей ісі, тарих, психология, өлкетану, өнертану ғылымдарымен өзара тығыз байланыса отырып, музей қоры арқылы мәдениет пен өнер саласын меңгеруді жаңа деңгейге көтереді [Кетова, 2012: 16]. Музей саласында музей педагогикасының әдіс-тәсілдерін мейлінше кең қолдану, оған жоспарлы түрде қарау заман талабы.

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы халқымыздың тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін қорғау, сақтау, қайта қалпына келтіру, зерттеу және насихаттау бағыттары бойынша жұмыс істейді.

Нәтижелер және талқылау. Музейдің қоғам алдындағы негізгі миссиясының бірі ағартушылық қызметі. Бұл туралы ресейлік музейтанушы маман Е.Б. Медведеваның еңбегінде музей педагогикасы пән ретінде музей ісі ғылымының негізгі құрамдас бөлігі болып қалыптасуда бірнеше даму кезеңдерінен өткендігін айтады:

1. 1880-1920 жылдары музейді білім беру мекемесі ретінде қоғамда тану, келушілермен жұмыс істеуге байланысты мұражай қызметінің ерекше бағытын құру;
2. 1930-1940 жылдары музей педагогикасының теориясы мен тәжірибесін мұражай мен мектептің өзара әрекеттесу тұжырымдамасымен байыту;
3. 1960-1990 жылдары музей педагогикасының ғылыми пән ретінде қалыптасу [Медведева, 2003: 82] кезеңдері.

Музейлердің қызметі мен миссиясын түсінуде бір шеңбердің аясында қарастырмай, оны кеңінен талдасақ музейге келушілерді бірнеше аспектілер бойынша топтарға бөліп қарастыруға мүмкіндік береді. Оларға келу мақсатына қарай, жас ерекшелігі, қатысу сипаты, қолжетімділік деңгейі, географиялық шығу тегі, келу жиілігі секілді аспектілер жатады. Жас ерекшелігі бойынша бөліп, сол топқа енетін контингентті музейге тарту жұмыстары кезінде музей педагогикасының әдіс-тәсілдерін пайдалану арқылы сәтті жұмыстар жүргізіп отырған мекемелер бар.

Солардың бірі «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы. Бүгінгі мақаламызда осы музей-қорықта оқушыларға арнап ұйымдастырылып жатқан үйірме жұмыстары туралы болмақ. Зерттеу нысанымыз ретінде музей-қорықта 2024 жылдың қазан айынан 2025 жылдың ақпан айы аралығында ұйымдастырылған мектеп оқушыларына арналған үйірме жұмыстарының қызметін алдық.

Мектептегі оқыту жүйесі арнайы оқу бағдарламасы арқылы жүргізіледі және пәндер мен курстар бойынша ұйымдастырылады. Сонымен бірге мектептегі оқу жүйесі белгілі бір уақытпен шектеліп, білім деңгейі бақыланып отырады. Ал музей болса, білім берудің формальді емес бағыты бойынша жұмыс істейді. Музейге келушілер өз уақыттарының бос кезінде және белгілі бір құжаттардың негізінсіз келеді. Олар өздерінің жас ерекшеліктері, қызығушылықтары мен әлеуметтік деңгейі бойынша әртүрлі болып келеді [Егізбаева, Жұматаев, 2012: 66].

Қосымша білім беру бағдарламаларына енген үйірме жұмыстары мектептерде жүйелі жолға қойылған (Сурет 1). Еліміздің мектептеріндегі үйірмелер күнтізбелік тақырыптың жоспары аясында оқу жылы бойына өткізілсе, ал біздің музей-қорықта үйірме жұмыстарының ұйымдастырылуы қысқа мерзімді (90 академиялық сағатқа жоспарланған үйірме сабақтарын өту төрт айға созылды) сипат алды.

Үйірме сабақтары негізінен мектеп оқушылары арасында жас ерекшелігіне қарай: 7-8 сынып оқушылары; 9-10 сынып оқушылары болып 2 топқа бөлініп ұйымдастырылды. Алдын-ала бекітілген тақырыптық жоспар негізінде жүйелі түрде оқытылатын үйірме сабақтары теориялық және практикалық бөліктерден тұрады. «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығына қарасты археологиялық ескерткіш нысандарының тарихы, өткені мен бүгіні туралы, Түркістан тарихына қатысты ақпараттар, өлкедегі өзге де ескерткіштер туралы оқыту қарастырылған. Оқытылатын сабақтар жекелеген топтарға бөлініп, әр топта 8-10 оқушыға дейін болады. Үйірмені оқушылардың сабақтан тыс бос уақыттарында ұйымдастыру басты назарда болуы тиіс.

Сонымен, 2024 жылы қазан айында «Жас археолог», «Жас реставратор» үйірмелеріне алғашқы қабылдау болды. Оқу процесінің барысында үйірмеге мектепте 10-сынып оқитын 8 оқушыдан қабылданды.

«Жас археолог» үйірмесі мектеп оқушылары арасында ұлттық тарихи-мәдени ескерткіштер мен рухани құндылықтарды қорғау, сақтау және құрметтеу бағытында тәрбие жұмысын жүргізу үшін құрылды. Үйірменің негізгі мақсаты үйірме қатысушыларына

өлкеміздің тарихын кеңінен насихаттай отырып, халқымыздың тарихы мен руханиятына, мәдениеті мен дәстүріне деген сүйіспеншілікті арттыру. Археология саласында оқушылардың алғашқы теориялық және практикалық түсініктерін қалыптастырып, үйірме қатысушылары арасында археология ғылымына деген қызығушылығын туғызу үйірме жұмысының негізгі міндеті саналады (Сурет 2).

Үйірменің алғашқы сабағы археология және реставрация ғылымдарына кіріспе түрінде теориялық дәріс түрінде өтті. Мұнан бөлек археологияның тарих ғылымының ежелгі дәуір мен орта ғасырдағы адамзат қоғамы дамуының заңдылықтары мен негізгі кезеңдерін зерттейтін саласы ретіндегі орны, археологиялық қазба жұмыстарының түрлері мен ерекшеліктері туралы, елімізде археология саласының қалыптасуы жайында сабақтар ұйымдастырылды.

Түркістан оазисіндегі тас дәуіріне және сол кезеңнің археологиялық ескерткіштеріне кеңінен тоқталдық. 1993-2000 жж. А.П.Деревянко және Ж.Таймағамбетовтың жетекшілігімен Қазақстан-Ресей біріккен археология экспедициясы Түркістаннан 18-30 км қашықтықта орналасқан Қосқорған және Шоқтас елді-мекендерінің жанынан тас дәуірінің ескерткіштерін зерттейді. Ғылымда Қосқорған 1-2, Шоқтас 1-5 атауларымен белгілі бұл тұрақтарда адамдар полеолит кезеңінде, яғни, б.з.д. 522-501 мыңыншы жылдардан б.з.д. 448-427 мыңыншы жылдар аралығында өмір сүрген [Деревянко және т.б., 2000: 3-155.]. Оқушылар музей-қорықтың қорында сақтаулы тұрған тас дәуірінің жоғарыда аталған қоныстардан табылған тарихи жәдігерлер мен адамдардың алғаш ең алғаш қолданған тастан жасалған еңбек құралдарымен танысты. «Қолмен ұстауға болады» деген тақырыпта тас және қола дәуірінің археологиялық жәдігерлерін өз қолдарымен ұстап көрді (1-ші сурет).

Өлкеде қола дәуірінің археологиялық ескерткіштері деп Шербай және Шыпан қорымдары айтамыз. Шербай қорымына 2000 жылы ТАЭ Түркістан археолоиялық экспедициясы зерттеу жүргізіп, мұнда б.з.д. XYI – XII ғғ. өмір сүрген адамдар жерленгендігі анықталып, 300-ге тарта қыштан, металдан жасалған жәдігерлер табылып зерттелген [Тұяқбаев, 2002: 82-85]. Аталмыш қорымдар жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары мен олардың зерттеу нәтижелері келесі сабақтардың тақырыбына айналды.

«Әзірет Сұлтан» музей-қорығына қарасты тарихи-мәдени ескерткіштер 3 типологиялық түрге бөлінеді: 1) Сәулет-құрылыс ескерткіштері; 2) Археологиялық ескерткіштер; 3) Киелі оъектілер. 2016 жылы жарыққа шыққан «Түркістан өңіріндегі тарихи-мәдени ескерткіштер» жинағында Түркістан өңіріндегі археологиялық ескерткіштер бөліміне енген 61 қала мен қоныстар 4 кезеңге бөлініп сипатталады: 1. Ерте ежелгі дәуір ескерткіштері (б.з.д. VI–б.з.д. I ғғ.), 2. Кейінгі ежелгі дәуір ескерткіштері (б.з.д. I–б.з.д. IV-V ғғ.), 3. Ерте және дамыған ортағасырлар ескерткіштері (V–XV ғғ.), 4. Кейінгі ортағасыр ескерткіштері (XV–XVIII-XIX ғғ.) [Әубәкір, 2016: 34-111].

1996-2019 жж. Түркістан археологиялық экспедициясы Түркістан оазисіндегі 59 қала мен қонысты зерттеуі нәтижесінде бұрын ғылымға белгілі де, белгісіз 38 ежелгі заман (б.з.д. VI-V ғғ. – б.з. VI-VIII ғғ.) ескерткіштерін анықтаған болатын [Тұяқбаев, Тұрсынов, 2024: 113]. Сол ескерткіштер мен археологиялық нысандардағы зерттеулер туралы жекелеген лекциялар ұйымдастырылды. Жеке тақырып ретінде Сауран археолоиялық сәулеттік кешенінде, Ясы-Күлтөбе және Ескі Түркістан қала жұртында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары туралы дәрістер оқушылардың ерекше қызығушылығын тудырды.

Оқушыларға арналған үйірме сабақтарының практикалық бөлімінде «Әзірет Сұлтан» музей-қорығының қорғау аймағында орналасқан XVI-XIX ғғ. жататын Хан Ордасы сәулет құрылыс нысанында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде аршылған тұрмыстық бөлмелер мен оның құрамдас бөліктері, музейлендірілген мәдени қабаттармен танысты. Ясы-Күлтөбе қалашығындағы далалық археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған ескі қала орны мен ортағасырлық Сауран қаласына танымдық экспедиция ұйымдастырылды. Саурандағы ашық аспан астындағы музейге айналдырылған XY-XYI ғасырлардың мәдени қабаты саналатын мешіт, ханака, медресе, қорғаныс қамалдарының құрылысын тамашалады.

«Жас реставратор» үйірмесі біріңғай практикалық сабақтардан тұрды. Бірінші сабақ реставрация ғылымының маңызы мен археологиялық қазба нәтижесінде табылған тарихи-мәдени мұраларды сақтауда, зерттеуде, оны насихаттауда реставратордың атқаратын қызметі туралы айтылды. Арнайы жасалған қорапқа құм толтырып, оған оқушылар үйірме барысында өздері қалпына келтіретін сынық құмыралар мен археологиялық қазбада табылатын тұрмыстық және басқа да археологиялық жәдігерлерді көміп қойдық. Үйірме қатысушылары кәсіби археологтар секілді қазба барысында қолданатын құрадар (қалақтар, щеткалар) арқылы жәдігерлерді топырақ астынан аршып алды (2-ші сурет). Жұмыстың келесі сатысы ретінде аршылып алынған керамика қалдықтарын топырақ шаңнан тазалап жуып кептірді. Музей-қорықтың реставратор мамандарының нұсқауымен табылған жәдігерге екінші өмір сыйлауға көшті. Аршып алынған жәдігердің бөліктерін желімдеп, табылмаған бөліктерінің ішкі жағына ермексазбен қалыбын жасап алып оның сыртын гипспен толықтырып, оны кептіріп тегістеу секілді әдіспен жәдігерді барынша түпнұсқаға жақындатып қалпына келтіреді. Гипстері кеуіп дайын болған құмыраның сыртын түпнұсқа түсіне бояп әзірлейді.

Үйірме сабақтары барысында оқушылардың дәрістерді меңгеруі мен үйірме сабақтарына қызығушылығы үнемі бақылауда болды. Әр сабақтан соң оқушылар таратылған параққа сабақта алған әсерлері мен сабақ өтудегі өзгеше әдіс-тәсілдері туралы жазып отырды. Бұл әдісті қолдануымыздағы басты себеп, оқушылардың біз ұсынып отырған сабақ өту әдіс-тәсілдерімізді жетілдіруге, коммуникацияның өзгеше түрлерін қолдануға мүмкіндік береді. Нәтиже де жаман болмады. Бір оқушыдан келесі сабақта тик-ток видео түсіру туралы ұсыныс түсті. Үйірмеден үйрендім айдарымен музей-қорықтың әлеуметтік желідегі парақшасына арнап танымдық видео түсіруді бастады. Бір оқушы керамикалық құмыралардың қалпына келтіру процесі туралы баяндаса, енді бірі Түркістан өлкесінен табылған жәдігерлер туралы айтып шықты. Түркістан қаласынан 30 шақырым жерде орналасқан тас дәуірінің ескерткіштері Шоқтас және Қоскорған қоныстарында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары туралы видеомызды мектептердің тарих пәні мұғалімдері өз сабақтарында қосымша құрал ретінде қолдану практикасы іске асты. Әрине оқушы тарапынан жасалған ұсыныстың тарихи жәдігерлер мен археологиялық ескерткіштерге деген қызығушылықты арттыруда қосқан үлесі осы тұста өте үлкен деп санаймыз.

Музей-қорықта ұйымдастырылған «Жас археолог» және «Жас реставратор» үйірмелерінің ұзақтығы 90 академиялық сағатқа созылды. Үйірмені аяқтаған оқушыларға музей әкімшілігінен арнайы сертификаттар табысталды (3-ші сурет). Оқушылар үйірме барысында өткен археологиялық ескерткіштердің бірін таңдап, сол тақырып бойынша музей қызметкерлері алдында презентация түрінде қорғап шықты. Яссы-Күлтөбе, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, Хан мешіті мен Сауран қаласы туралы зерттеген оқушылардың өзіндік жұмыстарын ерекше атап өту керек. Аталған әр нысан бойынша оның тарихы, онда жүргізілген археологиялық зерттеулер мен қазіргі жай-күйі туралы мектеп оқушысына лайықты зерттеу жұмыстарын жүргізді. Оқушылардың әр тақырып бойынша тыңғылықты ізденістері мен ол нысандарды насихаттауда алға тартқан ұсыныстары салмақты болып шықты. Мектептегі пән мұғалімдері үшін алдағы уақытта тарих және өлкетану секциялары бойынша өтететін оқушылар арасындағы ғылыми жоба жарыстарына дайын кейс бола алды.

Қазіргі музейлердің білім беру қызметін оның мектеппен өзара әрекеттесуі негізінде қамтамасыз ету үшін мына ұстанымдарды пайдалану қажет: – музей жинақтарының қоғамның кез келген әлеуметтік және кез келген жастағы топтары үшін ашықтығы және қолжетімділігі; – музей экспозициясында өткен дәуірлердің тарихи-мәдени куәлары – музей ескерткіштерінде бейнеленген дүние келбетінің көрініс табуы; – музей көрмесінің диалогтілігі (өткен мен бүгіннің арасындағы, ескерткіш пен келуші арасындағы, музей қызметкері мен мұғалім, оқушы арасындағы, т.с.с. диалог) [Егізбаева, Жұматаев, 2012: 67].

Қорытынды. Біздің музей-қорықта ұйымдастырылатын үйірме жұмыстарының тарихи-мәдени мұраларды насихаттаудағы орны айрықша. Үйірме жұмыстарын үйлестіруде музейдің білім беру функциясына мектептің дәстүрлі педагогикалық әдістері қолданылды:

үйірмеге қатысушы оқушылардың сабаққа тұрақты қатысуын назарда ұстау; әр оқушымен кері байланыс жасап отыру; оқушылардың шығармашылық қабілеттерін шыңдауға түрлі тапсырмалар беру арқылы үйірме тақырыптарын барынша меңгерту. Музей-қорық қорындағы жәдігерлерді үйірме сабақтарында пайдалану басты құралымыз болды. Оқушылардың қатысуымен әлеуметтік желідегі парақшаларымызда барынша насихат жұмыстары жүргізіліп отырды.

Ағымдағы жылдан бастап «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығында құрылымдық өзгерістер болды. Арнайы музей педагогикасы бөлімі құрылып оқушыларға арналған үйірме жұмыстарына жаңа дем берді. «Жас археолог», «Жас реставратор» үйірмелерімен қатар «Жас экскурсовод» үйірмесінің бағдарламасын бекіттік. Музей-қорық мамандарының мектеп оқушыларымен тарихи-мәдени мұраларды насихаттаудағы жұмыстардың әдістемелік нұсқаулықтар даярлануына мүмкіндік ашылды.

Сурет 1. Мектеп оқушыларымен үйірме сабағын өткізу сәті. Фото А. Тұрсынов

Сурет 2. Музейлік археология және реставрация үйірме сабағы. Фото А. Тұрсынов

ӘДЕБИЕТ

Әубәкір Ж.М. Түркістан өңіріндегі тарихи-мәдени ескерткіштер: деректі тарихи-танымдық жинақ. Алматы. 2016. 34-111 бб.

Деревянко А.П., Петрин В.Т., Таймагамбетов Ж.К., Исабеков З.К., Рыбалко А.Г., Раннепалеолитические микроиндустриальные комплексы в травертинах Южного Казахстана. Новосибирск. 2000. С. 3-155.

Егізбаева М., Жұматаев Р. Музей педагогикасы: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті. 2012. 65-67 бб.

Кетова Л.М. Музейная педагогика как инновационная педагогическая технология. Екатеринбург. Россия. 2012. С. 16.

Медведева Е.Б. Музейная педагогика в Германии и России: История и современность. Учебное пособие. М.: АПРИКТ, 2003. С. 92.

Тұяқбаев М.Қ. Қола дәуірінен жеткен ескерткіш // Ясауи универтитетінің хабаршысы. Түркістан. 2002. №3. 82-85 бб.

Тұяқбаев М.Қ., Тұрсынов А.Х. Ұлы жібек жолы бойындағы Түркістан шұраты қалалары. Turkic historical studies. № 3. 2024. Б. 113.

REFERENCES

Aubakir Zh.M. Monumenta historica et culturalia in regione Turkestania: collectio documentalis historica et scholastica. Almaty. 2016, pp. 34-111. (In Kazakhstan)

Derevyanko A.P., Petrin V.T., Taymagambetov Z.K., Isabekov Z.K., Rybalko A.G. Primae complexiones microindustriales Palaeolithicae in travertinis Kazakhstanorum Australium. Novosibirsk. 2000, pp. 3-155. (In Russian)

Egizbayeva M., Zhumatayev R. Museum paedagogium: artem. Almaty: Kazakh University. 2012, pp. 65-67. (In Kazakh)

Ketova L.M. Paedagogia musei quasi technicae artis paedagogicae. Yekaterinburg, Russia. 2012. P. 16. (In Russian)

Medvedeva E.B. Museum paedagogium in Germania et Russia: Historia et modernitas. Textus. M.: APRICT. 2003. P. 92. (In Russian)

Tuyakbayev M.K. Monumenta aenea // Bulletin of Yasawi University. Turkestan. 2002. No. 3. pp. 82-85. (In Kazakh)

Tuyakbayev M.K., Tursynov A.Kh. Civitates Turkestane per magnam viam sericum. Turcica studia historica. No. 3. 2024. P. 113. (In Kazakh)

Автор туралы мәлімет: Тұрсынов Ағаділ Хазретәліұлы – «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи мәдени қорық-музейі (53а үй, Әмір Темір көш., 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы). Тарихи ескерткіштерді қорғау инспекторы. https://orcid.org/0009-0006-1271-9698. E-mail: turkistan@bilge.kz

Сведения об авторе: Турсынов Агадил Хазреталиевич – Национальный историко-культурный музей-заповедник «Азирет Султан» (д. 53а, ул. Амир Темир, 161200 Туркестан, Республика Казахстан). Инспектор охраны исторических памятников. https://orcid.org/0009-0006-1271-9698. E-mail: turkistan@bilge.kz

Information about the author: Agadil K. Tursynov – «Azret Sultan» National Historical and Cultural Reserve-Museum (Amir Temir St. 53a, 161200 Turkestan, Republic of Kazakhstan). Inspector of historical monuments protection. https://orcid.org/0009-0006-1271-9698. E-mail: turkistan@bilge.kz

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 28.02.2025.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 05.03.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 26.03.2025.

ӘОЖ 7.033.3…8

ЯСАУИ ХИКМЕТТЕРІ МЕН ТАЙҚАЗАН ЖАЗУЛАРЫНДАҒЫ МОРАЛЬ МЕН ЭТИКА ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ НАУРЫЗ ФИЛОСОФИЯСЫМЕН БАЙЛАНЫСЫ

Ә.С. Моллақанағат
«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы (Қазақстан)

Аңдатпа. Бұл мақалада Қожа Ахмет Ясауи хикметтері мен «Тайқазан» эпиграфикасындағы моральдық-этикалық ұстанымдар талданып, олардың өзара сабақтастығы қарастырылады. Ясауи мұрасы түркі-мұсылман өркениетінің рухани-этикалық негізін қалыптастырып, адамның ішкі кемелденуін, әділеттілік пен ізгілікті насихаттайды. Ал «Тайқазан» эпиграфикалық жазуларында исламдық құндылықтар мен қоғамдағы этикалық нормалар көрініс тапқан. Мақалада осы екі мәдени-рухани мұрадағы ортақ аксиологиялық қағидалар анықталып, олардың қоғамдағы әлеуметтік-мәдени рөлі сарапталады. Сондай-ақ, Ясауи ілімінің қазіргі қазақ қоғамындағы маңыздылығы мен оның этикалық нормаларының бүгінгі заман талаптарымен қаншалықты үйлесетіні зерделенеді. Сонымен қатар, мақалада «Наурыз» мерекесі мен Ясауи хикметтері және Тайқазан жазулары арасындағы байланыс қарастырылады. Наурыз – бірлік, татулық, жомарттық, рухани жаңару сияқты құндылықтарды дәріптейтін мереке. Бұл ұстанымдар Ясауи ілімі мен «Тайқазан» эпиграфикасында да көрініс тапқан. Ясауи мұрасындағы рухани тазару, қайырымдылық, сабыр мен шынайылық қағидалары «Наурыз» мерекесінің мәнімен үйлеседі. Қазіргі қоғамдағы рухани-адамгершілік құндылықтарды жаңғыртуда Ясауи хикметтері мен «Тайқазан» эпиграфикасының маңызы зор. Бұл мұралар әділеттілік, адалдық, мейірімділік, рухани тазалық сияқты қағидаларды дәріптеп, жастар тәрбиесі мен этикалық білім беруде маңызды рөл атқарады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Бұл зерттеуде Қожа Ахмет Ясауи хикметтері мен «Тайқазан» эпиграфикасындағы моральдық-этикалық қағидалардың сабақтастығы қарастырылады. Жұмыста тарихи-филологиялық, эпиграфикалық, компаративистикалық, контент-талдау, аксиологиялық және семиотикалық әдістер қолданылды. Зерттеу материалдары: Қожа Ахмет Ясауидің Диуани Хикмет еңбегі, Тайқазан эпиграфикалық жазулары, Түркі-ислам мәдениетіне қатысты ғылыми еңбектер, Сопылық поэзия мен этикаға арналған академиялық зерттеулер, Бұл әдістер арқылы хикметтер мен «Тайқазан» жазуларындағы моральдық-этикалық қағидалар анықталып, олардың қазақ мәдениеті мен қазіргі қоғамдағы маңызы зерделенді.

Тірек сөздер. Қожа Ахмет Ясауи, Диуани Хикмет, рухани кемелдену, шынайылық және адалдық, исламдық ахлақ, түркілік мәдениет.

Сілтеме жасау үшін: Моллақанағат Ә.С. Ясауи Хикметтері мен Тайқазан жазуларындағы мораль мен этика және олардың Наурыз философиясымен байланысы // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), 88-94 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.10

МОРАЛЬ И ЭТИКА В ХИКМЕТАХ ЯСАУИ И НАДПИСЯХ НА ТАЙКАЗАНЕ И ИХ СВЯЗЬ С ФИЛОСОФИЕЙ НАУРЫЗА

А.С. Моллаканагат
Национальный историко-культурный музей-заповедник «Азрет Султан» (Казахстан)

Аннотация. В статье анализируются морально-этические принципы в мудрости Ходжи Ахмета Яссави и эпиграфике «Тайказана», а также рассматривается их взаимосвязь. Наследие Яссави легло в основу духовной и этической основы тюрко-мусульманской цивилизации, способствует внутреннему совершенству человека, справедливости и добру. Эпиграфические надписи «Тайказана» отражают исламские ценности и этические нормы в

обществе. В статье выявляются общие аксиологические принципы в этих двух культурных и духовных наследиях, анализируется их социокультурная роль в обществе. В статье также рассматривается значение учения Яссауи в современном казахском обществе и то, насколько его этические нормы соответствуют современным требованиям. Кроме того, в статье рассматривается связь праздника «Наурыз» с мудростью Ясави и надписями «Тайказана». Наурыз - праздник, прославляющий такие ценности, как единство, мир, щедрость и духовное обновление. Эти принципы также отражены в учении Яссави и эпиграфике «Тайказан»а. Принципы духовного очищения, милосердия, терпения и искренности в наследии Ясави созвучны сути праздника «Наурыз». Мудрость Ясави и эпиграфика «Тайказана» имеют большое значение в возрождении духовных и нравственных ценностей в современном обществе. Эти наследия играют важную роль в воспитании и этическом образовании молодежи, пропагандируя такие принципы, как справедливость, честность, доброта и духовная чистота.

Материалы и методы исследования. В данном исследовании рассматривается преемственность морально-этических принципов в мудрости Ходжи Ахмета Яссави и эпиграфике «Тайказана». В работе использованы историко-филологический, эпиграфический, сравнительный, контент-аналитический, аксиологический и семиотический методы. Материалы исследования: труд Ходжи Ахмета Ясави «Дивани Хикмет», эпиграфические надписи «Тайказана», научные труды, связанные с тюрко-исламской культурой, академические исследования по суфийской поэзии и этике. С помощью этих методов были выявлены морально-этические принципы в хикметах и тайказанских надписях, изучено их значение в казахской культуре и современном обществе.

Ключевые слова: Ходжа Ахмед Ясави, Дивани Хикмет, духовное совершенство, искренность и честность, исламская мораль, тюркская культура.

Для цитирования: Моллаканагат А.С. Мораль и этика в Хикметах Ясауи и надписях на Тайказане и их связь с философией Наурыза // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), с. 88-94. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.10

MORALITY AND ETHICS IN YASAWI'S HIKMETS AND THE INSCRIPTIONS ON THE TAYQAZAN AND THEIR CONNECTION WITH THE PHILOSOPHY OF NOWRUZ

A.S. Mollakanagat
National Historical and Cultural Museum-Reserve "Azret Sultan"
(Kazakhstan)

Abstract. The article analyzes the moral and ethical principles in the wisdom of Khoja Ahmed Yasawi and the epigraphy of "Taikazan", and considers their relationship. The legacy of Yasawi constitutes the spiritual and ethical basis of the Turkic-Muslim civilization, promoting the inner perfection of man, justice and goodness. The epigraphic inscriptions of "Taikazan" reflect Islamic values and ethical norms in society. The article identifies common axiological principles in these two cultural and spiritual legacies, analyzes their socio-cultural role in society. The article also considers the significance of Yasawi's teachings in modern Kazakh society and the extent to which his ethical standards meet modern requirements. In addition, the article considers the relationship of the "Nauryz" holiday with the wisdom of Yasawi and the inscriptions of "Taikazan". Nauryz is a holiday glorifying such values as unity, peace, generosity and spiritual renewal. These principles are also reflected in the teachings of Yasawi and the epigraphy of "Taikazan". The principles of spiritual purification, mercy, patience and sincerity in the heritage of Yasawi are consonant with the essence of the holiday "Nauryz". The wisdom of Yasawi and the epigraphy of "Taikazan" are of great importance in the revival of spiritual and moral values in modern society. These legacies play an important role in the upbringing and ethical education of youth, promoting such principles as justice, honesty, kindness and spiritual purity.

Materials and research methods. This study examines the continuity of moral and ethical principles in the wisdom of Khoja Ahmed Yasawi and the epigraphy of "Taikazan". The work uses historical-philological, epigraphic, comparative, content-analytical, axiological and semiotic methods. Research materials: the work of Khoja Ahmed Yasawi "Divani Hikmet", epigraphic inscriptions of "Taikazan", scientific works related to the Turkic-Islamic culture, academic research on Sufi poetry and ethics. With the help of these methods, moral and ethical principles in the hikmats and "Taikazan" inscriptions were identified, their significance in Kazakh culture and modern society was studied.

Keywords: Khoja Ahmed Yasawi, Divani Hikmet, spiritual perfection, sincerity and honesty, Islamic morality, Turkic culture.

For citation: Mollakanagat A.S. Morality and ethics in Yasawi's Hikmets and the inscriptions on the Tayqazan and their connection with the philosophy of Nowruz // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), pp. 88-94. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.10

Кіріспе. Қожа Ахмет Ясауи сияқты ірі тұлғаның өмірі, туып-өскен, тәлім-тәрбие алған ортасы, ислам діні тарихындағы орны, сол діннің уағыздары арқылы білдірген идеологиясы танымдық та, ғылыми да тұрғыдан кеңінен сөз болып келеді. Бұл жөнінде том-том еңбектер, құнды-құнды мақала-очерктер жазылды, жазылып та жатыр [Сыздықова, 2014: 6]. Қазақ руханияты мен мәдениетінде Қожа Ахмет Ясауи мұрасының орны ерекше. Оның «Диуани Хикмет» еңбегі түркілік сопылық дүниетанымның қалыптасуына ықпал етіп, қоғамның моральдық-этикалық негіздерін айқындады. Ясауи ілімі адамның ішкі кемелденуін, рухани тазаруын және әділеттілік пен ізгілікті басты құндылықтар ретінде ұстануды насихаттады. Бұл еңбекте берілген даналық сөздер түркі-мұсылман өркениетінің аксиологиялық жүйесін айқындап, этикалық парадигманың қалыптасуына ықпал етті. Сонымен қатар, Ясауи дәуіріндегі маңызды мәдени мұралардың бірі – Тайқазан. Бұл жәдігердің сыртындағы эпиграфикалық жазулар мен ою-өрнектер исламдық құндылықтар мен адамгершілік қағидаларын бейнелейді. Тайқазан тек материалдық мәдениеттің үлгісі ғана емес, символдық мәнге ие сакральды артефакт ретінде де қарастырылады. Оның безендірілуіндегі каллиграфиялық өрнектер мен араб-парсы жазулары сол кезеңдегі рухани-идеялық ұстанымдарды бейнелейді және қоғамдағы этикалық нормалар мен моральдық құндылықтардың айнасы ретінде қызмет етеді.

Бұл мақалада Қожа Ахмет Ясауи хикметтері мен Тайқазан эпиграфикасындағы моральдық-этикалық ұстанымдар талданып, олардың өзара сабақтастығы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – осы екі мәдени-рухани мұрадағы ортақ аксиологиялық қағидаларды анықтау, олардың қоғамдағы әлеуметтік-мәдени рөлін сараптау және заманауи құндылықтармен үндестігін бағамдау. Сонымен қатар, Ясауи ілімінің қазіргі қазақ қоғамындағы маңыздылығын айқындап, оның этикалық нормаларының бүгінгі заман талаптарымен қаншалықты үйлесетінін зерделеу.

Нәтижелер және талқылау. Қожа Ахмет Ясауи хикметтеріндегі мораль мен этика. Қожа Ахмет Ясауи хикметтері түркі-мұсылман өркениетіндегі моральдық-этикалық қағидалардың көрінісі ретінде ерекше маңызға ие. Оның сопылық поэзиясы – адамның ішкі жан дүниесін кемелдендіруге, рухани тазару арқылы қоғамдағы моральдық нормаларды сақтауға бағытталған. Ясауи ілімінде адамгершілік, әділеттілік, сабырлылық, шынайылық және жан-дүниенің жетілуі басты құндылықтар ретінде насихатталады. Бұл қағидалар ахлақ философиясы, сопылық этика, аксологиялық концепциялар аясында қарастырылады.

Хикметтер – исламдық мистицизмнің негізгі компоненттерін қамтитын, дін мен дүниенің, рухани жетілу мен адамгершіліктің өзара үйлесімін сипаттайтын моральдық-дидактикалық шығармалар. Ясауи хикметтерінде төмендегідей негізгі моральдық-этикалық принциптер айқын көрініс тапқан:

Шынайылық және адалдық. Қожа Ахмет Ясауи адамның ішкі ниеті мен сыртқы әрекеттерінің үйлесімділігін басты ұстаным ретінде қарастырады. Ол «Диуани Хикметте» екіжүзділіктен, жалғандықтан сақтануды ескертеді. Шынайылық – тұлғаның рухани

тазалығы мен имани кемелденуінің негізгі көрсеткіші. Бұл сопылықтағы «ихлас» ұғымымен тығыз байланысты. Ясауи әділеттілік пен адалдықты ислам ахлақындағы негізгі ұстаным ретінде сипаттап, адамдарды әділдікке, туралыққа, өтірік пен қулық-сұмдықтан аулақ болуға шақырады. Мысалы, Диуани Хикметте ең көп айтылған құндылық адалдық құндылығы болды. Хикметтердегі адалдықтың құндылығы – шыншыл болу мен дұрыс әрекет етумен байланысты. Қожа Ахмет Ясауи өтірік айтудың жамандығынан шәкірттерін шындыққа жетелеуге тырысты. Ол бір хикметінде:

Хаққа ғашық болып айтты, Құл Қожа Ахмет,
Шын ниетпен естігенге жүз мың рахмет,
Дұға қылайын көрмесін ол бейнет, зақымет,
Есті болсаң бір сөзбенен ада қылдым [Кенжетаев, 2022: 177] деп, шын ниетпен, тыңдағандарға алғысын білдіреді. Және тағы бір хикметінде:
Адалдықпен қабыл қылса әркім мұны,
Ықыласымен болса, егер, түні-күні,
Жадыменен айналысса жылдар түні,
Жарандардан медет күтіп жүрмек керек [Кенжетаев, 2022: 223] деп шыншылдықты бірінші кезекке қояды.

Сабыр мен төзімділік. Сопылық ілімде сабырлылық (араб.: «сабр») адамның өзін-өзі бақылау қабілеті мен тағдырға мойынсұну қасиеті ретінде қарастырылады. Ясауи сабырды рухани кемелдікке жетудің басты шарты ретінде атап өтеді. Оның көзқарасы бойынша, кез келген қиындыққа төтеп беру – иманның беріктігі мен адамның рухани деңгейін айқындайтын маңызды фактор. Сабырсыздық пен шыдамсыздық адамның ішкі үйлесіміне және оның қоғамдағы орнына кері әсер етеді.

Рухани тазару және жан дүниені кемелдендіру. Ясауи ілімінде адамның өзін-өзі жетілдіруі нәпсіні тәрбиелеу арқылы жүзеге асады. Бұл процесс «тасфия ан-нафс» (нәпсіні тазарту) және «тазкия ан-нафс» (нәпсіні тәрбиелеу) ұғымдарымен түсіндіріледі. Хикметтерде адамның материалдық құмарлықтардан арылып, рухани деңгейге көтерілуі насихатталады. Бұл тұрғыда, Ясауи шәкірттеріне зухд (дүниеден безу) және риазат (өзін-өзі шектеу) принциптерін ұстануды үйретеді.

Қайырымдылық пен мейірімділік. Исламдық этикада «ихсан» (ізгілік жасау) және «садақа» (қайырымдылық) ұғымдары ерекше мәнге ие. Ясауи еңбектерінде әлеуметтік әділеттілікке, қоғамдағы әлсіздер мен мұқтаж жандарға көмектесуге баса назар аударылады. Ол кедейлерге жәрдем беруді, жетім-жесірлерге қамқор болуды адамның имани кемелдігінің айқын белгісі ретінде сипаттайды. Сопылық жолда мейірімділік – рухани тазалықтың және адамзаттық этиканың басты көрінісі болып табылады.

Қожа Ахмет Ясауи хикметтеріндегі моральдық-этикалық қағидалар исламдық ахлақ пен түркілік мәдени құндылықтардың синтезі ретінде қарастырылады. Оның іліміндегі этикалық нормалар қазіргі қоғам үшін де өзектілігін жоғалтпаған. Ясауидің рухани-дидактикалық өсиеттері адамның ішкі жан дүниесін кемелдендірумен қатар, оның қоғамдық өмірдегі орнын айқындайтын маңызды фактор болып табылады. Осы тұрғыда, Ясауи мұрасы – тек тарихи-мәдени жәдігер ғана емес, рухани құндылықтарды сақтауға және жаңғыртуға бағытталған мәңгілік ілім.

Тайқазан жазуларындағы Құран аяттарының этикалық мәні. Зерттеушілер тайқазанды Әмір Темірдің кезеңімен байланыстырып қарайды. Бұл өте орынды да, дұрыс көзқарас. Мұны жоққа шығару тарихи фактілерді бұрмалау және өте үлкен қателік болар еді. Қазанның Қожа Ахмет Ясауи қабіріне арнап жасалғаны нақты деректен, оның тұлғасындағы жазулардан айқындалады. Ал ғылыми зерттеулерде қазанның қойылу себептері Қожа Ахмет Ясауи қабіріне арнап жасалуымен шектеледі. Осы тайқазанның қойылу себебіне нақтылай тоқталу, оған негіз болар тарихи деректер жаңадан қазан туралы пікір айтуға мүмкіндік береді. Әлі де тайқазанның қойылу себебі, «тай» аталуы, оның тұлғасындағы белгілер, дәлірек айтқанда өрнектерінің мән-мағынасы, шығу, даму кезеңдері туралы мәселелер зерттеулерде қамтылмаған [Мұстапаева, 2008: 5].

Тайқазан – XIV ғасырдағы түркі-ислам мәдениетінің теңдессіз жәдігерлерінің бірі. 1399 жылы Әмір Темірдің бұйрығымен шебер Әбділәзиз ибн Шарафуддин Тебризи құйған бұл қазан тек тұрмыстық зат қана емес, символдық мәні терең рухани-мәдени артефакт болып табылады. Тайқазан бетіндегі жазулар үш бөліктен тұрады. Жоғарғы бөлігінде кіріспе сөзбен басталатын Құран кәрімнің 9-сүресінен үзінді берілген, одан кейін Пайғамбар хадисімен жалғасқан, одан соң қазанды кім жасатқаны және жасалған жылы көрсетілген. Екінші белдеуді қазанның оң құлағы мен он өрнекті томпағы жиырма картушқа бөледі. Қатар орналасқан екі картушта шебердің өз аты жһні жаслған. Үшінші қатарда 22 рет қайталанған Құдайдың құдіреті жайлы ескерту жазылған. Оның сыртқы бетіне құйылып жазылған Құран аяты, хадис, құттықтау сөздер мен эпиграфикалық өрнектер исламдық этика мен моральдық құндылықтарды бейнелейді. Тайқазан жазуларының мазмұны Қожа Ахмет Ясауи ілімімен үйлесіп, түркілік сопылық дәстүрдегі аксологиялық, ахлақтық, әлеуметтік-этикалық ұстанымдарды айшықтайды. [Муминов, Қожа, Моллақанағатұлы, 2011: 126].

Осы жазулардың арасында Құрандағы 9-сүренің 19-аятынан үзінді берілген. Аяттың мәтіні:

أَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ

Оқылуы: Әжәғалтүм сиқаиатул хаажжи уа имаратил масжидил харами...

Мағынасы: Сендер, қажыларға су беру, Харам Мешітін жөндеуді « Аллаға, ақырет күніне иман келтіріп, және Алла жолында соғысқан кісі сияқты» көресіңдер ме? Бұдан түйетініміз Тайқазандағы осы аятты жазу мақсаттарының бірі Алла жолында үнемі күрсесіп жүру керек екендігін көрсетеді. Зияраттшыларға су ұсынып шөлін қандыру әрине абзал ғибадаттардан болып саналады және Құдайдың үйі мешіттермен басқа да ғибадатханаларды, зиярат орындарын тазалап қызмет ету де сауапты істердің қатарында. Әмір Темірдің бұйрығымен жасалынып Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне сыйға тартылған тайқазанда мұндай жазудың орын алуы заңды. Өйткені осы жазудағы хабарлама арқылы Әмір Темір қоғамдық теңдікті сақтауға шақырғандығы түсінікті. Тек қана әулиені зиярат орындарға қызмет ету мен шектелмей сыртқы жауларға төтеп беретіндей дәрежеде дайын жүру керектігін ескерткен. Сонымен қатар туларды тайқазан айналасына қою дәстүріде осы ел қорғау, жер қорғау, ынтымақ бірлік мәселесіне қатысты болса керек.

Хадис: Пайғамбар ол кісіге сәлем болсын айтты: «Кімде-кім Алла тағала үшін су құятын ыдыс жасаса. Алла тағала жұмақта оған арнап хауыз дайындайды» [Муминов, Қожа, Моллақанағатұлы, 2011: 127]. Тайқазанның эпиграфикалық композициясында Құран аяты мен хадистың мазмұны төмендегідей негізгі моральдық-этикалық қағидаларды қамтиды: Бірлік пен ынтымақ. Тайқазан жазуларында исламдық құндылықтардың негізі болып саналатын бірлік, ынтымақ, қоғамдық келісім тақырыптары көрініс тапқан. Тайқазанның сопылық дәстүрдегі орны оның тек діни емес, сонымен қатар, әлеуметтік-саяси тұрақтылық пен халықтың рухани бірлігін қамтамасыз етудегі рөлін көрсетеді. Ризық пен адал еңбек. Тайқазан жазуларында адал еңбек, ризық-несібе, береке ұғымдары ерекше орын алады. Бұл қағидалар сопылық ілімде «касб халал» (адал еңбектену) ұстанымы арқылы сипатталады. Тайқазанның негізгі қызметі – халыққа ас-су тарату болғандықтан, оның қоғамдағы әлеуметтік әділеттілік ұстанымдарын бейнелеуі заңды. Адал ризықтың маңыздылығы, оны бөлісу мәдениеті – қоғамдағы теңдікті сақтау жолдарының бірі.

Тайқазан жазулары мен Ясауи хикметтерінің үндестігі. Тайқазандағы жазулар мен Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінің этикалық-моральдық мазмұны бір-бірімен тығыз байланысты. Екеуінде де тазалық, адалдық, бірлік, мейірімділік, сабырлылық, ризықтың маңыздылығы сияқты ұғымдар басым. Ясауи хикметтері мен Тайқазан жазуларындағы ортақ ерекшеліктері: Рухани кемелдікке жету жолдары сипатталады. Адамгершілік қасиеттер дәріптеледі. Қоғамдық әділеттілік пен қайырымдылық насихатталады. Дүниеден безінбей, адал еңбек арқылы өмір сүру қажеттігі айтылады. Тайқазан – исламдық құндылықтар мен түркілік дәстүрлердің синтезін бейнелейтін ерекше жәдігер. Ондағы Құран аяты мен хадис моральдық-этикалық нормаларды дәріптеп, қоғамдағы рухани-әлеуметтік қатынастардың

негізін айқындайды. Осы тұрғыда Тайқазан – тек тарихи артефакт қана емес, рухани-мәдени код пен исламдық ахлақ жүйесінің көрінісі болып табылады.

Ясауи хикметтері мен Тайқазан жазуларының Наурыз мерекесімен сабақтастығы. Наурыз мейрамы – бірлік, татулық, рухани жаңару, жомарттық және қонақжайлылық сияқты құндылықтарды дәріптейтін ежелгі түркілік мереке. Бұл мерекенің мәні Ясауи хикметтеріндегі сопылық моральдық-этикалық ұстанымдармен және Тайқазан жазуларындағы құндылықтармен үйлеседі. Наурыз және қонақжайлылық – Наурызда үлкен дастарқан жайылып, қонақ күту дәстүрі сақталады. Тайқазан осы дастарқанның символы ретінде қызмет етіп, бірлік пен молшылықтың белгісі болған. Рухани жаңару мен тазалық – Наурыздың негізгі мәні – жаңа өмір бастау, рухани тазару. Бұл ұстаным Ясауи хикметтерінде нәпсіні тәрбиелеу мен рухани кемелдікке жету идеяларымен сәйкес келеді. Әлеуметтік әділеттілік пен қайырымдылық – Наурыз мейрамында тұрмысы төмен жандарға көмек көрсету, жетім-жесірлерге қолдау білдіру – негізгі дәстүрлердің бірі. Бұл принциптер Ясауи хикметтерінде де ерекше орын алған. Осылайша, Наурыз мейрамы – Ясауи мұрасы мен Тайқазан философиясының бүгінгі күндегі көрінісі деп айтуға болады.

Ясауи хикметтері мен Тайқазан жазуларының қазіргі қоғамдағы маңызы. Бүгінгі таңда адамзаттың алдында тұрған негізгі мәселелердің бірі – рухани-адамгершілік дағдарыс. Қазіргі қоғамда әділеттілік, сабырлылық, қайырымдылық және шынайылық сияқты құндылықтардың маңызы зор. Ясауи хикметтері мен Тайқазан жазуларының этикалық негіздері осы құндылықтарды жаңғыртуға ықпал етеді. Әлеуметтік әділеттілік – Қоғамдағы теңдік, адалдық, әділ басқару мәселелері Ясауи ілімінде ерекше орын алады. Отбасы мен жастар тәрбиесі – Қазіргі заманда жастардың рухани тәрбиесі маңызды. Ясауи хикметтері мен Тайқазан жазуларындағы адамгершілік қағидаларын насихаттау арқылы тәрбие жүйесін байытуға болады.

Этикалық білім беру – Ясауи ілімі мен Тайқазан жазуларын оқу арқылы білім беру бағдарламаларына рухани-адамгершілік тәрбиені енгізуге мүмкіндік бар. Қожа Ахмет Ясауи хикметтері мен Тайқазан жазулары түркі-ислам өркениетінің моральдық-этикалық кодексін қалыптастыратын маңызды рухани мұралар болып табылады. Олардың сабақтастығы адамгершілік құндылықтар мен исламдық ахлақ нормаларын сақтауда және оларды қазіргі заманға бейімдеуде ерекше рөл атқарады. Наурыз мерекесі арқылы бұл ұстанымдар халық жадында сақталып, бүгінгі қоғамда өзектілігін жоғалтпай келеді. Осылайша, Ясауи мұрасы мен Тайқазан философиясы тарихи ғана емес, әлеуметтік және мәдени тұрғыда да қазіргі заман үшін маңызды.

Қорытынды. Қожа Ахмет Ясауи хикметтері мен Тайқазан жазуларында бейнеленген моральдық-этикалық қағидалар – түркі-ислам өркениетінің рухани-мәдени негізін қалыптастыратын маңызды құндылықтар жүйесі. Бұл мұралар ахлақ (мораль) философиясын, рухани кемелдену концепциясын және әлеуметтік этиканы біріктіре отырып, әділеттілікке, сабырлылыққа, мейірімділікке, рухани тазаруға үндейді. Ясауи сопылық дүниетанымындағы адамгершілік қағидалары мен Тайқазандағы Құран аяттары мен хадистерінің мазмұны бір-бірімен тығыз байланысты, олардың сабақтастығы исламдық және түркілік этика нормаларының үндестігін көрсетеді.

Зерттеу барысында Ясауи хикметтері мен Тайқазан жазуларындағы негізгі моральдық-этикалық ұстанымдар айқындалып, олардың қоғамдық тәрбие, рухани жаңғыру, мәдени құндылықтардың сабақтастығы тұрғысынан маңыздылығы дәлелденді. Бұл мұралар тек тарихи жәдігер ғана емес, бүгінгі күнгі әлеуметтік этиканың, адамгершілік тәрбиенің, құндылықтар трансформациясының өзекті мәселелеріне жауап беретін рухани бағдар болып табылады.

Болашақ зерттеулерде Ясауи мұрасының педагогикалық, психологиялық, әлеуметтік-философиялық аспектілерін кеңінен талдау маңызды. Әсіресе, Ясауи хикметтерінің қазіргі білім беру жүйесіндегі тәрбие құралдары ретіндегі рөлін зерттеу, сондай-ақ Тайқазан символикасының мәдени-идеялық мәнін тереңірек қарастыру қажет. Бұл бағыттар Ясауи

мұрасын жаңаша зерделеуге және оның қазіргі қоғамдағы қолданылу аясын кеңейтуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

Сыздықова Р. Ясауи «Хикметтерінің» тілі. Көптомдық шығармалар жинағы./ Рәбиға Сыздықова. / Алматы: «Ел-шежіре», 2014. 436 б.

Құл Қожа Ахмет Иасауи. «Иасауи мәдениеті антологиясы» сериясы. Диуани Хикмет / Құл Қожа Ахмет Иасауи / баспаға дайындаған: *Кенжетаев Д.Т.* Шымкент: South Print Corporation, 2022. 684 б.

Мұстапаева Д. Асыл мұра – қасиетті тайқазан. Ғылыми зерттеу. Алматы: Арыс, 2008. 200 б.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі. Мавзолей Ходжа Ахмада Ясави. Mausoleum of Khoja Ahmed Yasavi. Алматы: «Эффект», 2011. Мәтін жазғандар *Муминов Ә.Қ., Қожа М., Моллақанағатұлы С.* Үшінші басылым. Алматы: «Эффект», 2011. 208 б.

Алтай, 1991: https://kuran.kz келу күні: 04.02.2025

REFERENCES

Sızdıqova R. Yasawï «Xïkmetteriniñ» tili. Köptomdıq şığarmalar jïnağı./ Räbïğa Sızdıqova. / Almatı: «El-şejire», 2014. P. 436. (In Kazakh)

Qul Qoja Axmet Yasawï. «Yasawï mädenïeti antologïyası» serïyası. Dïwanï Xïkmet / Qul Qoja Axmet Yasawï / baspağa dayındağan: *Kenjetaev D.T.* Şımkent: South Print Corporation, 2022. P. 684. (In Kazakh)

Mustapaeva D. Asıl mura – qasïetti tayqazan. Ğılımï zertteu. Almatı: Arıs, 2008. P. 200. (In Kazakh)

Qoja Axmet Yasawï kesenesi. Mavzoley Xodja Axmada Yasavï. Mausoleum of Khoja Ahmed Yasavi. Almatı: «Éffekt», 2011. Mätin jazğandar *Mumïnov Ä.Q., Qoja M., Mollaqanağatulı S.* Üşinşi basılım. Almatı: «Éffekt», 2011. P. 208. (In Kazakh)

Altay, 1991: https://kuran.kz kelw küni: 04.02.2025 (In Kazakh)

Автор туралы мәлімет: Моллақанағат Әбубәкір Сайпуллаұлы – магистрант, ғылыми қызметкер, Әзірет Сұлтан Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, Әмір Темір 53А, (Түркістан қ., Қазақстан). https://orcid.org/0000-0003-3218-1275. E-mail: mollakanagat.as@gmail.com.

Сведения об авторе: Моллаканагат Абубакир Сайпуллаулы – магистрант, научный сотрудник, Национальный историко-культурный музей-заповедник "Әзірет Сұлтан", ул. Амир Темир 53А, (г. Туркестан, Казахстан). https://orcid.org/0000-0003-3218-1275. E-mail: mollakanagat.as@gmail.com.

Information about the author: Abubakir S. Mollakanagat – Master's student, Researcher, Aziret Sultan National Historical and Cultural Museum-Reserve, 53A Amir Temir St., (Turkistan, Kazakhstan). https://orcid.org/0000-0003-3218-1275. E-mail: mollakanagat.as@gmail.com.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 03.03.2025.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 18.03.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 26.03.2025.

АҒАШ БҰЙЫМДАРЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ СИМВОЛИКАЛЫҚ МАҒЫНАСЫ

М. Мағзұмов, Ә.А. Мұханбет
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанда жарық көрген дәстүрлі қолөнер бұйымдарына арналған әдебиеттерге шолу жасалады. Шолу нәтижесі бойынша қолөнерге байланысты он бір атлас шыққаны анықталып, оның ішінде ағаш өңдеу жұмыстарына байланысты тек екі әдебиет таңдап алынды. Олар, «Орталық Азия атласы. Қазақстан» (2001) және «Атлас. Қазіргі Қазақстан қолөнері» (2023). Аталған әдебиеттерден ағаш өнеріне қатысты материалдар жинақталып философиялық тұрғыда қолөнер гносеология призмасы арқылы қарастырылады. Таңдалған екі атлас та Қазақстандағы дәстүрлі қолөнер тәжірибелерінің, соның ішінде ағашты өңдеу технологиясының, ою-өрнек символикасының және оның мәдени-философиялық контекстінің кешенді сипаттамасын қамтиды. Сонымен қатар мақалада қолөнер тәжірибесіндегі трансформациялар мен қолөнершілердің әлеуметтік мәртебесі де қарастырылды. Бұл атластардың мазмұны мен ауқымы ағашты өңдеудің мәдени маңыздылығына қатысты релевантты ақпаратты анықтауға мүмкіндік берді. Сондай-ақ, ата-бабадан мирас болған ағаш өңдеу өнерінің онтологиялық, эстетикалық және әлеуметтік аспектілеріне ерекше назар аударылып зерделенді. Дәстүрлі ағаш бұйымдарына бейнеленген ою-өрнектердің символикасы анықталып өрнектер салыстырмалы түрде талданды. Мақаланың мақсаты жаһандану заманында мәдени құндылықтарды құрметтеу және ұлттық бірегейлікті сақтау болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері: зерттеу барысында 11 атлас анықталып, олардың мазмұнына талдау жүргізілді. Оның бірі контент-анализ: мәтіндік және визуалдық деректерге тақырыптық категорияларды анықтау (материалдар, өңдеу технологиялары, ағаштың функционалдық және қасиетті мағыналары); ағаш өңдеуге қатысты терминдердің жиілігін және контексттік қолданылуын талдау. Салыстырмалы талдау: Екі атластың деректерін салыстыру арқылы қолөнер тәжірибелеріндегі өзгерістерді анықтау; тарихи кезеңдер мен әлеуметтік өзгерістерге байланысты ағаш өңдеу әдістерінің эволюциясын анықтау. Герменевтикалық талдау: Мәтіндерді қазақ мәдениетіндегі ағаштың философиялық маңыздылығы тұрғысынан интерпретациялау; ағаш бұйымдарының ритуалдық және символикалық мағыналарын зерттеу. Семиотикалық талдау: Ағаш оюлары мен өрнектерінің негізгі символдарын анықтау; қазақ символикасы контекстінде геометриялық, өсімдік және зооморфтық мотивтерді салыстыру. Критерийлер бойынша деректерді іріктеу: Дәстүрлі қолөнердегі ағаш материалы туралы егжей-тегжейлі сипаттаманың болуы; Ағаш өңдеу әдістерін көрсететін иллюстрациялық материалдардың енгізілуі; Ағашты қолданудың мәдени, философиялық және символикалық аспектілері туралы ақпараттың болуы. Сараптамалық әдістердің комбинациясы ағаштың қазақ мәдениетіндегі рөлін зерттеуге мүмкіндік беріп, оның маңызды концепттерін анықтауға бағытталды.

Тірек сөздер: ағаш өңдеу, философия, қолөнер, мәдениет, атлас, эстетика, сәндеу, ою-өрнек.

Сілтеме жасау үшін: Мағзұмов М., Мұханбет Ә.А. Ағаш бұйымдарының философиялық және символикалық мағынасы // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), 95-103 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.11

ФИЛОСОФСКО - СИМВОЛИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ИЗДЕЛИЙ ИЗ ДЕРЕВА

М. Магзумов, А.А. Муханбет
Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Казахстан)

Аннотация. В статье дается обзор литературы по традиционным ремеслам, изданной в Казахстане. Результат показал, что было опубликовано одиннадцать атласов посвященной

ремеслам деревообработке, из которых только две литературы были отобраны для обзора. Это «Атлас Центральной Азии. Казахстан» (2001) и «Атлас. Современные казахские ремесла» (2023). Собранные материалы из этой литературы связанные с ремеслом по дереву, рассматриваются с философской точки зрения через призму эпистемологии ремесла. Оба выбранных атласа содержат всестороннее описание традиционных ремесленных практик в Казахстане, включая технологию обработки дерева, орнаментальную символику и ее культурно-философский контекст. Также были в статье были рассмотрены трансформации в ремесленных практиках и социальный статус ремесленников. Содержание и объем этих атласов позволили нам выявить релевантную информацию относительно культурного значения деревообработки. Особое внимание также было уделено онтологическим, эстетическим и социальным аспектам искусства деревообработки, которое было унаследовано от наших предков. Была выявлена символика орнаментов, изображенных на традиционных деревянных изделиях, и проведен сравнительный анализ узоров. Целью статьи является уважение культурных ценностей и сохранение национальной идентичности в эпоху глобализации.

Материалы и методы исследования: в ходе исследования было выявлено 11 атласов и проанализировано их содержание. Одним из них является контент-анализ: определение тематических категорий текстовых и визуальных данных (материалы, технологии обработки, функциональное и сакральное значение древесины); проанализировать частоту и контекстное использование терминов, связанных с деревообработкой. Сравнительный анализ: выявление изменений в ремесленных практиках путем сравнения данных из двух атласов; выявить эволюцию методов обработки дерева в связи с историческими периодами и социальными изменениями. Герменевтический анализ: интерпретация текстов с точки зрения философского значения деревьев в казахской культуре; изучение ритуальных и символических значений изделий из дерева. Семиотический анализ: выявление основных символов резьбы по дереву и узоров; сопоставление геометрических, растительных и зооморфных мотивов в контексте казахской символики. Отбор данных по критериям: наличие подробного описания древесного материала в традиционных промыслах; ознакомление с иллюстративными материалами, демонстрирующими приемы деревообработки; наличие информации о культурных, философских и символических аспектах использования древесины. Сочетание экспертных методов позволило нам изучить роль дерева в казахской культуре и выявить ее важные концепты.

Ключевые слова: деревообработка, философия, ремесла, культура, атлас, эстетика, декор, орнамент.

Для цитирования: Магзумов М., Муханбет А.А. Философско-символическое значение изделий из дерева // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), с. 95-103. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.11

PHILOSOPHICAL AND SYMBOLIC MEANING OF WOODEN PRODUCTS

M. Magzumov, A.A. Mukhanbet

Kazakh National University named after al-Farabi (Kazakhstan)

Abstract. The article provides a review of the literature on traditional crafts published in Kazakhstan. The result showed that eleven atlases devoted to woodworking crafts were published, of which only two literatures were selected for the review. These are “Atlas of Central Asia. Kazakhstan” (2001) and “Atlas. Modern Kazakh Crafts” (2023). The collected materials from this literature related to woodcraft are considered from a philosophical point of view through the prism of craft epistemology. Both selected atlases contain a comprehensive description of traditional craft practices in Kazakhstan, including wood processing technology, ornamental symbolism and its cultural and philosophical context. Transformations in craft practices and the social status of artisans were also considered. The content and volume of these atlases allowed us to identify

relevant information regarding the cultural significance of woodworking. Special attention was also paid to the ontological, aesthetic and social aspects of the art of woodworking, which was inherited from our ancestors. The symbolism of the ornaments depicted on traditional wooden products was identified and a comparative analysis of the patterns was carried out. The purpose of the article is to respect cultural values and preserve national identity in the era of globalization.

Materials and methods of research: during the study, 11 atlases were identified and their contents were analyzed. One of them is content analysis: definition of thematic categories of text and visual data (materials, processing technologies, functional and sacred meaning of wood); analysis of the frequency and contextual use of terms related to woodworking. Comparative analysis: identification of changes in craft practices by comparing data from two atlases; identification of the evolution of woodworking methods in connection with historical periods and social changes. Hermeneutic analysis: interpretation of texts from the point of view of the philosophical meaning of trees in Kazakh culture; study of ritual and symbolic meanings of wood products. Semiotic analysis: identification of the main symbols of wood carving and patterns; comparison of geometric, plant and zoomorphic motifs in the context of Kazakh symbolism. Data selection according to the criteria: availability of a detailed description of wood material in traditional crafts; familiarization with illustrative materials demonstrating woodworking techniques; availability of information on the cultural, philosophical and symbolic aspects of wood use. The combination of expert methods allowed us to study the role of wood in Kazakh culture and identify its important concepts.

Keywords: wood working, philosophy, crafts, culture, atlas, aesthetics, decor, ornament.

For citation: Magzumov M., Mukhanbet A.A. Philosophical and symbolic meaning of wooden products // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), pp. 95-103. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.11

Кіріспе. Ағаш бұйымдарының қазақ мәдениетінде қалыптасуы ерте заманнан бастау алады. Сондай-ақ ағашты пайдалану адамзаттың күнделікті тұрмыстағы қажеттілігінен туындап керекті құралдарын жасап алып отырды. Ең алғашқы құралдар эстетикалық талғамға сай болмағанымен эволюциялық даму кезеңдерде заттық мәдениеттің негізіне айналды. Оған дәлел ретінде қола дәуіріндегі түркі халықтарының мекені болған Алтай өңіріндегі қорымдардан табылған ағаш бұйымдарды айтуға болады. Сонымен қатар Қазақстан аймағында бірнеше археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде қолға түскен заттар да бар. Осындай тарихи жәдігерлер ұрпақтан-ұрапққа жалғасып мұра болып келеді. Сонымен қатар ол қазақ қолөнернің дамуына көп септігін тігізді. Кеңес өкіметі ыдырап, қазақ елі тәуелсіздік алғаннан кейін кейбір ұмыт болған мәдени мұралар қайта жаңғырып заттық мәдениеттің өркендеуіне жол ашылды. Осы орайда қазақ қолөнерін дәріптеу мақсатында бірнеше атласатар жарық көрді.

Зерттеу барысында атластар арасынан ағаш өңдеу өнеріне байланысты критерий ережелеріне сәйкес тек екі дереккөз таңдалып алынды. Осы әдебиеттерге енгізілген ағаш бұйымдарының философиялық және символиклық аспектлеріне салыстырмалы шолу жасалды. Бұл жаһандану процесі қарқындап дамып жатқан заманда ұлттық-мәдени және этникалық бірегейлікті сақтау мақсатында жазылған зеттеу жұмысы.

Нәтижелер және талқылау. Қазақ қолөнеріндегі өнердің кең тараған түрі күнделікті тұрмыстық бұйымдарды ағаштан жасау (ұқсату) болып табылады [Бекешов, 2021]. Бұл өнер түрі дәуірлер ағысымен ұрпақтан- ұрпаққа жалғасып келеді. Қазақстанның дәстүрлі қолөнер тәжірибелері ғарыштық тәртіп пен әлеуметтік гармония түсініктерімен байланыстырылып ағаш түрлерін таңдауда және оны өңдеу техникасында көрініс тапқан. Қазақ мәдениетінде ағаш тұрақтылық пен ұрпақтардың сабақтастығының символы болып есептелген, ал ою-өрнектер тек сәндік қызмет атқарып қана қоймай, өмір философиясын, табиғи циклдарды және адамның ғарышпен рухани байланысын көрсететін кодталған мағыналарға ие болған.

Философиялық тұрғыдан алғанда, қолөнерді гносеология призмасы арқылы қарастыруға болады – яғни материалдық объектіде іске асырылған білімді жеткізу әдісі және әлеммен тәжірибеге және символикалық түсінуге негізделген өзара әрекеттесу әдісі ретінде.

Наурызбаева [Наурызбаева, 2021] (2023) атап өткендей, қазақ мәдениетіндегі қолөнер еңбегі әрдайым «денелік білім» концепциясымен [Merleau-Ponty, 1945] тығыз байланысты болған, мұнда шеберлік тәжірибелік бақылау және шығармашылық процеске қатысу арқылы берілген. Дәстүрлі ұстаз-шәкірт жүйесінде шеберлік тек техникалық дағды ретінде ғана емес, болмыстың терең мағыналарын түсінудің тәсілі ретінде қабылданған. Алайда қазіргі жағдайда бұл процесс институционализацияға ұшырауда: қолөнер туралы білім беру бағдарламалары, шеберлік сабақтары және цифрлық технологиялар арқылы беріледі. Бұл бір жағынан оның танымалдығына ықпал етеді, ал екінші жағынан - шеберлердің бірегей стильдерінің ішінара жоғалуына әкеледі [Кульсариева, 2023].

Жаһандану жағдайындағы ағаш өнерінің трансформациясы оның әлеуметтік және мәдени функцияларының өзгеруіне әкеледі, бұл Макс Вебердің десакрализация философиясы арқылы қарастырылуы мүмкін. Егер бұрын Қазақстандағы ағаш өңдеу рәсімдік және қасиетті аспектілерді қамтыған болса (мысалы, шаңырақ әлем тәртібінің символы ретінде), қазіргі қоғамда ағаштан жасалған бұйымдар жиі коммерциялық және дизайнерлік өндіріс элементтеріне айналуда [Ахмет, 2024]. Бұл өзгерістерді дәстүрлі қолөнер онтологиясынан эстетикалық және нарықтық түсінікке көшу ретінде түсіндіруге болады, мұнда бұйымның мағынасы оның символикалық мазмұнымен емес, көркемдік құндылығы және экономикалық тартымдылығымен анықталады. Дегенмен, Нұркушева мен Ашимова [Нұркушева, Ашимова, 2024] атап өткендей, осы өзгерістерге қарамастан, дәстүрлі қолөнерлер мәдени сәйкестікті сақтауда маңызды функция атқара береді, жаңа шынайылықтарға бейімделіп, философиялық және этикалық мағыналардың тасымалдаушысы болып қала береді. Осылайша, қазақ қолөнері философиялық және көркемдік өрнек формасы ретінде өзінің мәнін сақтай отырып, өзгеріске бейім динамикалық құбылыс болып табылады.

Ағаш – қазақтың дәстүрлі мәдениетінде тұрмыстық заттарды жасауға аранлған материал ғана емес, сонымен қатар ғаламның, үйлесімділіктің және қоғамның әлеуметтік құрлымының философиялық идеяларын бейнелейтін символ ретінде шешуші рөл атқарады. Қазақ мәдениетінде ағаштан әртүрлі бұйымдар, соның ішінде тұрғын үй элементтерін, жиһаздарын, ыдыс-аяқтарды және салттық заттарды жасау үшін пайдаланады, бұл оның оның адамзат өміріндегі маңыздылығын көрсетеді.

Тәжірибелік тұрғыдан қарағанда, ағаш көшпелі қазақтардың тұрғын үйі- киіз үйдің негізгі құрлымдық материал ретінде қызмет етті. Кереге (торлы қабырғалар), уық (радиалды тіректер), шаңырақтан (жоғарғы шеңбері) тұратын киіз үйдің құрлымы, ұтқырлық пен тұрақтылықты қамтамасыз ететін күрделі сәулеттік жүйе болды. Шаңырақ - отбасын және ұрпақтар сабақтастығын бейнелейтін ерекше символдық мәнге ие. Сондай-ақ, шаңырақ қазіргі заманда өз маңызын сақтап қалған мәдени нышан ретінде әрекет етеді.

Ағаштан басқа да бұйыдар өндірілді мысалы, үй жиһаздары мен ыдыс- аяқ түрлерін жасауда кеңінен қолданылды. Қазақтың ағаш ұсталары төсек ағаш (демалуға арналған бұйым), кебеже (азық- түлік сақтауға арналған төрт аяғы бар сандық түрі), сандық (қол сандық, шай сандық, абдра, абажа) және астау (тағам салуға арналған үлкен табақ), тостаған (сусын ішуге арналған ыдыс) сияқты ас үй заттарын жасады. Бұл бұйымдар функционалдық жағынан басқа, символдық мәні бар күрделі өрнектермен сәнделіп көркемдік құндылыққа ие болды. Ең көп бейнеленген ою-өрнектердің қатарына әл-ауқат пен байлықтың символы болған қолқар мүйіз оюы жатады.

Қазақ мәдениетінде ағашты қолдану утилитарлық, көркемдік және философиялық аспектілерді қамтитын көпқабатты құбылыс болып табылады. «Atlas of Central Asia. Kazakhstan» (2001) және «Атлас. Ремесла современного Казахстана» (2023) деректері бойынша ағашты өңдеу мен қолданудың негізгі ерекшеліктерін анықтауға, сондай-ақ олардың қазіргі кезеңдегі өзгерістерін анықтауға мүмкіндік берді (1-кесте).

Қазақ мәдениетінде ағаштың қолданылуын философиялық талдау.

Кесте 1.

Философиялық категориялар	Atlas of Central Asia. Kazakhstan (2001)	Атлас. Ремесла современного Казахстана (2023)
Ағаш онтологиясы (ағаш материалдық әлемдегі тұлға ретінде)	Ағаш табиғи тәртіппен байланысты көшпелі өмірдің табиғи бөлігі болып қарастырылады. Ағашты таңдауда (терек, тал, қайың, шыршы) тәжірибелік және қасиетті аспектілермен анықталады.	Ағашты қабылдау кеңейіп келеді: дәстүрлі материалдармен қатар ағаштың заманауи түрлері де қолданылуда. Ағаш жаңа қолөнер тәжірибесне енгізілуде.
Қолөнер гнесологиясы (дәстүрді білу және оны беру)	Қолөнердің тәлімгерлік жүйесі (ұста- шәкірт) арқылы беріледі, ағашпен жұмыс істеу білімі тәжірибе мен бақылау арқылы игеріледі.	Білім беру форматтары кеңейіп келеді: қолөнер жоғарғы оқу арындарында, колледждерде, шеберлік сыныптарында және мәдени жобаларда оқытылады, бұл оның институционализациясын әкеледі.
Ою эстетикасы (пішін және өрнек философиясы)	Ою- өрнектер космологиялық мағынаға ие: геометриялық өрнектер ғаламның үйлесілімділігін, өсімдік мотивтері- өмірлік энергияны, зооморфтық элементтер тотемдік жануарлармен байланысты білдіреді.	Дәстүрлі ою-өрнектердің элеметері сақталған, бірақ қазіргі эстетиклық талаптарға бейімделеді. Классикалық мотивтер мен жаңа көркемдік стильдердің синтезі пайда болды.
Қолөнер шеберлерінің әлеуметтік философиясы (Қоғамдағы шебер мәртебесі)	Шебер (ұста)- дәстүрді сақтаушы, оның жұмысы бағаланады, бірақ жергілікті қауымдастықтарда қалады.	Қолөнершілер мәдени индустрияның субъектісіне айналды: конкурстар, фестивальдар, мемлекеттік деңгейде таныла бастады.
Қасиетті және символизм (рухани тәжірибедегі ағаш)	Шаңырақ (киіз үйдің орталық сақинасы) ағаштан жасалған аспан мен жердің байланысын білдіреді. Ағаш бұйымдары рәсімдерде қолданылады (бесік, табыну ыдыстары).	Ағаш бұйымдарын салттық қолдану қалпына келтірілуде, бірақ қасиетті мағыналары қазіргі заманғы контекстке бейімделді, мысалы, кәдесый өнімдері арқылы.

Қазақ мәдениетіндегі ағаш онтологиясы. Қазақ мәдениетінде ағаштың онтологиясы терең мағынаға ие, себебі ағаш – тіршілік, рухани байланыс және дүниетанымдық құрылымдардың маңызды элементі. Ол космологиялық, тұрмыстық, мифологиялық және символикалық сияқты мәндерге ие. Дәстүрлі қазақ мәдениетінде ағаш тек құрылыс және қолөнер материалы ретінде қарастырылмаған, ол белгілі бір онтологиялық қасиеттерге ие элемент ретінде қабылданған. «Atlas of Central Asia. Kazakhstan» (2001) зерттеуі көрсеткендей, ағаш табиғи және әлеуметтік әлемнің арасындағы байланыстырушы буын ретінде қызмет еткен. Ағаш түрлері (терек, тал, қайың, шырша) таңдалуы материалдың физикалық сипаттамаларымен ғана емес, көшпелі өмір салтының жағдайларына төзімділігімен де байланысты болған.

«Қазіргі Қазақстанның қолөнері Атласында» (2023) ағаш материалын қолдануда өзгерістер байқалады: ол тек табиғи компонент мәртебесінен айырылып, заманауи қолөнер өндірісіне енгізілген. Бұл жерде дәстүрлі ағаш түрлерімен қатар шетелден әкелінген жаңа материалдар да қолданылады. Бұл өзгерістер қолөнер практикасының трансформациясын көрсетеді, онда ағаш табиғи тәртіптің бір бөлігі ғана емес, нарықтық және өнеркәсіптік процестердің элементіне айналады. Осылайша, ағашты табиғаттың тірі элементі ретінде қабылдаудан оның индустриалдық және эстетикалық мәнге ие ресурсына ауысу үрдісі байқалады. Бұл ресурс шығармашылық туындының өзін-өзі көрсетуі мен экономикалық қызмет үшін қолданылады.

Қолөнердің гносеологиясы: білім мен технологияларды беру. Қолөнер техникасын меңгеру үдерістері дәстүрлі түрде шәкірттік практикаға (ұста-шәкірт) негізделген, бұл Мерло-Понтидің [Merleau-Ponty, 1945] «денелік білім» концепциясына сәйкес келеді. «Atlas of Central Asia. Kazakhstan» (2001) деректерінде ағашты көркемдеп өңдеу бойынша білім тек отбасылық немесе цехтық дәстүрлер аясында берілгені атап өтіледі, бұл қолөнер дағдыларының сақталуын қамтамасыз еткен.

Қазіргі контексте [Қазіргі Қазақстанның қолөнері Атласы, 2023] жағдай өзгерген: қолөнер білімдері жергілікті қауымдастықтар шеңберінен шығып, институционалды білімнің бір бөлігіне айналуда. Халықтық қолөнерді қолдаудың мемлекеттік және жеке бағдарламалары пайда болып, шеберлік сыныптары, көрмелер, байқаулар ұйымдастырылады. Бұл қолөнерді танымал етуге ықпал етеді, бірақ сонымен бірге оның дәстүрлі қайта жаңғырту механизмдерін өзгертеді. Локализацияланған дәстүрлі білімнен формализацияланған оқытуға көшу үрдісі орын алуда, бұл бір жағынан қолөнердің таралуына ықпал етсе, екінші жағынан, техниканың стандартталуына әкеледі, бұл шеберлердің бірегей жеке стильдік ерекшеліктерінің жоғалуына әсер етуі мүмкін.

Ағаш оюдың эстетикасы: символизм және көркемдік формалар. Қазақ мәдениетінде ағаш бұйымдарын эстетикалық қабылдау, тәртіп пен үйлесім концепциясына негізделген, бұл ою-өрнек жүйесінде айқын көрінеді. «Atlas of Central Asia. Kazakhstan» (2001) зерттеуінде ағаш ою космологиялық көзқарастарды білдіру тәсілі ретінде сипатталады. Ою-өрнектер келесі элементтерді қамтиды: геометриялық өрнектер – әлем тәртібі мен тұрақтылықты бейнелейді. Өсімдік мотивтері – өмірлік энергия мен табиғи циклдарды ассоциациялайды. Зооморфтық элементтер – тотемдік дәстүрлер мен дала жануарлар әлеміне сілтеме жасайды.

«Қазіргі Қазақстанның қолөнері Атласында» (2023) эстетикалық принциптердің сақталуы байқалады, бірақ дәстүрлі ою-өрнектердің заманауи формалармен синтезі орын алған. Бұл халық өнерінің икемділігін көрсетеді: жаңа шындыққа бейімделе отырып, мәдени сабақтастықты сақтайтын халық өнерінің икемділігін көрсетеді. Алайда, қазіргі дизайнерлік шешімдердің енгізілуі және бұйымдардың коммерциялануы ою-өрнектердің символдық мәнінің азаюына алып келуі мүмкін, бұл болашақта қосымша зерттеулерді қажет етеді.

Қолөнершілердің әлеуметтік философиясы: шебердің мәртебесі мен функциялары. Дәстүрлі қазақ қоғамында қолөнерші (ұста) тек шебер ретінде емес, еңбекке қасиетті сипат беретін білімнің сақтаушысы ретінде қабылданған. «Atlas of Central Asia. Kazakhstan» (2001) зерттеуінде қолөнершілер тек утилитарлық қана емес, рухани мәні бар еңбек иелері ретінде сипатталған.

Қазіргі Қазақстанда [Қазіргі Қазақстанның қолөнері Атласы, 2023] қолөнершілердің әлеуметтік мәртебесі өзгерді. Олар мәдени индустрияның бір бөлігіне айналып, фестивальдерге, байқауларға қатысады, мемлекеттік қолдау алады. Қолөнершілік туризм экономикасының элементіне айналып, оның коммерциялануына ықпал етеді. Бұл өзгерістерді Пьер Бурдьёдің символдық капитал концепциясы арқылы қарастыруға болады: қолөнерші мәдени кәсіпкерге айналады, ал оның еңбектері нарықтық құнға ие болып, өндіріс пен тұтынудың дәстүрлі үлгілерін өзгертеді.

Қазақ мәдениетіндегі ағаштың сакралдылығы мен символикасы. Дәстүрлі қазақ дүниетанымында ағаш қасиетті мәртебеге ие болды, бұл әсіресе киіз үй құрылымында айқын

көрінді. «Atlas of Central Asia. Kazakhstan» (2001) зерттеуінде шаңырақ (киіз үйдің орталық шеңбері) аспан мен жердің арасындағы байланысты бейнелейтіні атап өтіледі, ал тұрмыстық ағаш заттары салт-жоралғыларда қолданылғаны қатыстырылған.

Қазіргі Қазақстанда (Қазіргі Қазақстанның қолөнері Атласы, 2023) сакральды мағыналар ішінара сақталғанымен, бейімделу процесінен өткен: Дәстүрлі ағаш бұйымдары кәдесыйларға айналып, олардың бастапқы салттық дәстүрде маңызы төмендеген. Ағаш бұйымдары діни және үйлену салттарында қолданылуын жалғастыруда, бірақ жиі сәндік сипатқа ие болуда. Бұл өзгерістер Макс Вебер ұсынған десакрализация концепциясы аясында интерпретациялануы мүмкін, онда сакральдылықтың дәстүрлі формалары рационализация және коммерцияландыру арқылы ығыстырылады.

Қорытынды. Қазақ мәдениетінде ағаштың қолданылуын талдау (Atlas of Central Asia. Kazakhstan (2001) және Қазіргі Қазақстанның қолөнері Атласы (2023) деректерін салыстыру негізінде) қолөнер тәжірибесінде, философиялық түсінік және ағаш өңдеудің әлеуметтік маңызы бойынша өзгерістерді анықтадық. Дәстүрлі түрде ағаш табиғи тәртіптің бір бөлігі ретінде қабылданып, утилитарлық және сакральды функцияларға ие болды. Ол киіз үй құрылысында, тұрмыстық заттарды, музыкалық аспаптарды, культтік объектілерді жасауда қолданылып, ал ою-өрнек формалары әлем тәртібі, өмірдің циклділігі мен адамның табиғатпен байланысы туралы түсініктерді білдірді.

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, қазіргі Қазақстанда ағаш өңдеу дәстүрлі сипаттарын сақтағанымен, елеулі трансформацияларға ұшырады. Біріншіден, ағаштың онтологиялық мәртебесі өзгерді: дәстүрлі мәдениетте ол көшпелі тұрмыстың табиғи элементі ретінде қабылданса, бүгінде ол мәдени және нарықтық өндіріс объектісіне айналған. Екіншіден, білімді беру гносеологиялық механизмдері трансформацияланды: қолөнер шеберлігі тек ұста-шәкірт жүйесі арқылы ғана емес, институционалды форматтар арқылы (колледждер, көркемөнер шеберханалары, байқаулар мен көрмелер) меңгеріледі.

Дәстүрлі ағаш оюдың эстетикалық жүйесі негізгі символдық кодтарды сақтай отырып, заманауи көркемдік үрдістерге бейімделуде, нәтижесінде дәстүрлі және инновациялық мотивтердің синтезі қалыптасуда. Сонымен бірге, қолөнершілердің әлеуметтік мәртебесі өзгерді: бұрынғы дәстүрді сақтаушы шеберлер жергілікті қауымдастықтарда білім берсе, бүгінгі қолөнершілер халықаралық көрмелерге қатысып, мемлекеттік қолдау алып, олардың бұйымдары туристік және кәдесый бизнесінің бір бөлігіне айналған.

Тағы бір маңызды аспект – ағаштың сакральды маңызының әлсіреуі. Дәстүрлі мәдениетте ритуалдық мәнге ие болған ағаш бұйымдары (мысалы, шаңырақ аспан мен жердің байланысын бейнелейтін символ ретінде) бүгінгі таңда сакральдылығын ішінара жоғалтқан. Қазіргі мәдениетте ағаш бұйымдары салт-дәстүрлерде қолданылуын жалғастырғанымен, олардың көбісі сәндік немесе коммерциялық сипатқа ие, бұл дәстүрлі практикалардың десакрализация процесін көрсетеді. Осылайша, зерттеу нәтижелері көрсеткендей, технологиялық және әлеуметтік өзгерістерге қарамастан, ағаштан жасалған бұйымдар қазақ қоғамының мәдени кодтарының маңызды бөлігі болып қалуда. Ол табиғи тұрақтылық, дәстүр сабақтастығы және көркемдік өзін-өзі көрсету символы ретіндегі философиялық мәнін сақтай отырып, қазіргі жағдайларға бейімделуде.

ӘДЕБИЕТ

Ахмет М. Қазақ халқының үй-тұрмысына күнделікті пайдаланған ыдыстары, // Научно-практический журнал MUSEUM.KZ. 2024. No1(5). С. 5-19

Бекешов С.С. XVIII ғ. аяғы XX ғ. басындағы ағаш ою өнерінің ортақ сипаттары, //Хабаршы. Тарих сериясы. 2022.

Бекешов С.С. Қазақтың дәстүрлі ағаш ұқсату, оймыштау тарихнамасы, // Вестник КазНУ. Серия историческая. 2021. 89-95 бб.

Наурзбаева А.Б. Ремесло: опыт культурфилософского осмысления, // Journal of Philosophy, Culture & Political Science 85.3. 2023.

Еспенова А.Т. Тәуелсіз Қазақстан сәндік-қолданбалы өнеріндегі заманауи ізденістер (зергерлік өнер негізінде), //Вестник Казахского национального женского педагогического университета. 2019. №2. 302-306 бб.

Жәкішева З.С. Рухани және заттық мәдениеттің байланысы, // Мәдени мұра. 98.3. 2022. 147-152 бб.

Кульсариева С.П., Ибрагимов А.И. Традиционные ремесла в казахстане: история и современное состояние, //Хабаршы. Тарих сериясы. 2023. № 2. С. 109.

Merleau-Ponty, Maurice. Phenomenology of perception. Franklin Classics, 2023.

Нуркушева Л., Ашимова А. Multidisciplinary product design as a tool for reflecting and preserving kazakh cultural heritage atu Design Science. 2024. 1-18 бб.

Шайгозова Ж., Ибрагимов А. Кілем тоқу–инемен құдық қазғандай: қазақтың кілем тоқу өнерін зерттеу, сақтау және дамыту, // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Исторические и социально-политические науки. 2023.

REFERENCES

Ahmet M. Cotidiana supellex domus populi Kazakh. Acta scientifica et practica MUSEUM KZ. 2024. (In Kazakh)

Bekeshov S.S. 18th century. nuper 20th century. Communes notae veterum ligno insculptae, // Bulletin. Historiae series. 2022. (In Kazakh)

Bekeshov S.S. Historica historica traditionum Kazakh lignorum sculpendi et exsculpendi. Nomenclator KazNU. Series historica. 2021. pp. 89-95. (In Kazakh)

Naurzbayeva A.B. Craft: experientia cognitionis culturalis et philosophicae. Acta Philosophiae, Culture & Scientiae Politicae 85.3. 2023. (In Russian)

Espenova A.T. Investigatio moderna in artibus decorativis et applicatis Kazakhstanis independentis (in arte ornamenti fundatur). // Bulletin of the Kazakh National Womens's Pedagogical University. 2019. N. 2, pp. 302-306. (In Kazakh)

Zhakisheva Z. S. Relatio inter culturam spiritualem et materialem, // Hereditas culturalis. 98.3. 2022, pp. 147-152. (In Kazakh)

Kulsarieva S.P., Ibragimov A.I. Artium Institutio in Kazakhstan: historia et status hodiernus, // Bulletin. Historiae series. 2023. N. 2. P. 109. (In Russian)

Merleau-Ponty, Maurice. Phenomenologia perceptio. Franklin Classics, 2023. (In English)

Nurkusheva L., Ashimova A. Multidisciplinaris productum consilium ut instrumentum ad cogitandum et conservandum Kazakh patrimonium culturalem atu Design Science. 2024, pp. 1-18. (In Russian)

Shaigozova Zh., Ibragimov A. Carpet texendi instar putei acus fodiendi: investigatio, conservatio, et progressus artis vestis Kazakh texendi, // Bulletin of the Abay Kazakh National University. Series: Scientiarum historicarum et socio-politicarum. 2023. (In Kazakh)

Авторлар туралы мәлімет: Мағзұмов Мақсат Мұқамжанұлы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (050040, Алматы қ-сы, әл-Фараби 71, Қазақстан), Философия және саясаттану факультеті, мәдениеттану мамандығының 3-ші курс докторанты. https://orcid.org/0009-0002-4234-3805. E-mail: maksat.magzum@bk.ru

Мұханбет Әсем Ануарбекқызы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (050040, Алматы қ-сы, әл-Фараби 71, Қазақстан), Философия және саясаттану факультеті, мәдениеттану мамандығының аға оқытушысы, филос.ғ.к. //https://orcid.org/0000-3693-5302. E-mail: Asemm81@mail.ru

Сведения об авторах: Магзумов Максат Мукамжанович – Казахский национальный университет имени аль-Фараби (050040, г. Алматы, Аль-Фараби 71, Казахстан), Факультет философии и политологии, докторант 3-го курса специальности культурология. https://orcid.org/0009-0002-4234-3805. E-mail: maksat.magzum@bk.ru

Муханбет Асем Ануарбековна – Казахский национальный университет имени аль-Фараби (050040, г. Алматы,Аль-Фараби 71, Казахстан), Факультет философии и

политологии, старший преподаватель специальности культурология, к.филос.н. //https://orcid.org/0000-3693-5302. E-mail: Asemm81@mail.ru

Information about the authors: Maksat M. Magzumov – Kazakh National University named after Al-Farabi (050040, Almaty, Al-Farabi 71, Kazakhstan), Faculty of Philosophy and Political Science, 3rd year doctoral student in cultural studies. https://orcid.org/0009-0002-4234-3805. E-mail: maksat.magzum@bk.ru

Asem A. Mukhanbet – Al-Farabi Kazakh National University (050040, Almaty, Al-Farabi 71, Kazakhstan), Faculty of Philosophy and Political Science, Senior lecturer in Cultural Studies, PhD. //https://orcid.org/0000-3693-5302. E-mail: Asemm81@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 05.03.2025.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 18.03.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 26.03.2025.

ӘОЖ 069.12

МУЗЕЙ ПЕДАГОГИКАСЫ: ҚҰРЫЛЫМДЫҚ БӨЛІМНЕН ҒЫЛЫМИ ПӘНГЕ ДЕЙІН

Г. Атабаева
«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы (Қазақстан)

Аңдатпа. Қазіргі уақытта музей педагогикасы музей саласының маңызды құрылымы болып табылады. Себебі сол арқылы музейдің құрылымдық тетіктері экспозиция мен экскурсия көпшілікке танылады. Музей педагогикасы – музейтану, педагогика және психология салаларының үштігін құрайды.

XIX-XX ғғ. Еуропа және АҚШ-тың көркем өнер музейлерінде құрылымдық бөлім ретінде бастау алып, аз уақыт ішінде ғылыми пән дережесіне жетті. Халықаралық тәжірибеде музей педагогикасына арналған жүйелі зерттеулер жүргізіліп, оны дамытушы орталықтар қалыптасты. Нәтижесінде музей педагогикасы қор, экспозиция және экскурсия сынды музейдің өзіндік ажырамас бөлшегіне айналды.

Жалпы музей педагогикасының тұжырымдамасы Қазақстан музейлеріне Кеңестік кезеңде еңгізіле бастады. Қазіргі уақытта отандық музейлер өз жұмысының білім беру бағытын педагогикалық және мәдени-ағартушылық шаралар түрінде жүзеге асырып келеді.

Мақалада музей педагогикасының қалыптасу үдерісіне шолу жасау арқылы қазақстанның музей педагогикасының өзекті мәселелерін айшықтау көзделеді. Қазақстандағы музей педагогикасының қарқынын саралау назарға алынады. Оқу және тәрбие ісі музейде тұрақты түрде жүргізілетін жұмыс түрінің бірі болып табылады. Осы тұрғыда, музей педагогикасының қалыптасу кезеңін зерделеу негізінде халықаралық тәжірибені анализдеу өзекті болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері: Жұмыс барысында сипаттау, жүйелеу, саралау, талдау, жинақтау әдістері қолданылды.

Мақаланы дайындау үшін музей саласы бойынша мамандарған Б. Столяров, Л. Шляхтина, Э. Шулепова, М. Юхневич, Ү. Мұңалбаева, А. Морозова және О. Мельникова сынды ғалымдардың еңбектері пайдаланылды.

Тірек сөздер: музей, педагогика, экспонат, мектеп, оқушы, мәдени-ағартушылық, әдіс-тәсілдер, жолкөрсеткіш.

Сілтеме жасау үшін: Атабаева Г. Музей педагогикасы: құрылымдық бөлімнен ғылыми пәнге дейін // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), 103-109 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.12

МУЗЕЙНАЯ ПЕДАГОГИКА: ОТ СТРУКТУРНОГО ПОДРАЗДЕЛЕНИЯ ДО НАУЧНОЙ ДИСЦИПЛИНЫ

Г. Атабаева
Национальный историко-культурный музей-заповедник «Азрет Султан» (Казахстан)

Аннотация. В настоящее время музейная педагогика является значимой структурой музейной сферы. Благодаря этому реализуются структурные механизмы музея, экспозиция и экскурсия. Музейная педагогика объединяет три сферы – музеология, педагогика и психология.

Музейная педагогика зародившись в XIX-XX вв. как структурное подразделение в европейских и американских художественных музеях, за короткое время достигла статуса научной дисциплины. В международной практике проводились систематические исследования по музейной педагогике, что способствовало формированию центров по его развитию. В результате музейная педагогика стала неотъемлемой частью музея, такой как фонд, экспозиция и экскурсия.

Понятие музейной педагогики вошло в пространство музеев Казахстана в советский период. В настоящее время отечественные музеи реализуют образовательное направление своей работы в форме педагогических и культурно-просветительских мероприятий.

Выявление актуальных проблем музейной педагогики в Казахстане путем рассмотрения процесса становления музейной педагогики является целью данной статьи. Уделяется внимание темпу развития музейной педагогики в Казахстане. Просветительская деятельность музеев направлена на воспитание и обучение подрастающего поколения. В этом контексте актуален анализ мирового опыта на основе изучения периода становления музейной педагогики.

Материалы и методы исследования: В ходе выполнения работы были применены методы: анализирование, описание, систематизация, комплектование, разбор.

При подготовке статьи были использованы труды исследователей, специализирующихся в области музееведения Б. Столяров Л. Шляхтиной, Э. Шулеповой, М. Юхневич, У. Муналбаевой, А. Морозовой и О. Мельниковой.

Ключевые слова: музей, педагогика, экспонат, школа, обучающийся, культурно-просветительский, методология, путеводитель.

Для цитирования: Атабаева Г. Музейная педагогика: от структурного подразделения до научной дисциплины // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), с. 103-109. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.12

MUSEUM EDUCATION: FROM A STRUCTURAL DEPARTMENT TO A SCIENTIFIC DISCIPLINE

G. Atabayeva
«Azret Sultan» National Historical and Cultural Museum-Reserve (Kazakhstan)

Abstract. Today the museum education is a significant structure of the museum. Thanks to this, the structural mechanisms of the museum, exposition and excursion are implemented. Museum education combines three spheres – museology, education and psychology.

Museum education, having originated in the 19th-20th centuries as a structural department in European and American art museums, in a short time achieved the status of a scientific discipline. In international practice, systematic studies were conducted on museum pedagogy, which contributed to the formation of centers for its development. As a result, museum education has become an integral part of the museum, such as a fund, exposition and excursion.

The concept of museum education entered the space of museums in Kazakhstan during the Soviet period. Currently, domestic museums implement the educational direction of their work in the form of pedagogical and cultural-educational events.

Identification of current problems of museum education in Kazakhstan by considering the process of formation of museum pedagogy is the purpose of this article. Attention is paid to the pace of development of museum education in Kazakhstan. Educational activities of museums are aimed at educating and training the younger generation. In this context, the analysis of world experience based on the study of the period of formation of museum education is relevant.

Materials and methods of research: in the course of the work, methods of description, systematization, analysis, compilation were used.

To prepare the article, the works of such scientists specializing in the museum sphere as B. Stolyarov L. Shlyakhtina, E. Shulepova, M. Yukhnevich, U. Munalbaeva, A. Morozova and O. Melnikova.

Keywords: museum, education, exhibit, school, student, cultural and educational, methodology, guide.

For citation: Atabayeva G. Museum Education: from a Structural Department to a Scientific Discipline // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), pp. 103-109. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.12

Кіріспе. Бүгінгі таңда музей педагогикасы қор және экспозиция сынды музейдің өзіндік құрылымдық бөлшегі болып табылады. Себебі сол арқылы музейдің мәдени-ағартушылық қызметі жүзеге асырылады. Музейдің құрылымдық бөлімі ретінде қалыптасқан музей педагогикасы музейтанушылардың теориялық негіздемелері мен зерттеулері және халықаралық музейлік озық тәжірибелердің нәтижесінде ғылыми пәнге айналды.

Осы тұрғыда мақалада музей педагогикасының қалыптасу үдерісіне шолу жасау арқылы қазақстанның музей педагогикасының өзекті мәселелерін айшықтау көзделеді. Қазақстандағы музей педагогикасының қарқынын саралау назарға алынады.

Нәтижелер және талқылау. Зерттеушілердің пайымдауынша XVIII-XIX ғғ. музей ғылым мен мәдениетті насихаттаушы орталық ретінде танылды. Себебі музейдің қорын зерттеу белгілі бір ғылым саласын дамытуға септігін тигізеді. Осы кезеңде музейдің бүгінгі таңдағы өзекті құрылымдық бағыты – әлеуметтік және ағартушылық қызметі қалыптасты. Сондықтан музей саласының бұл қызметін білім беру және зерттеушілік деп пайымдауға негіз бар [Юхневич, 2001: 8].

XIX ғасырдың екінші жартысында музей қызметінің мазмұнына деген көзқарас өзгере бастады. Бұл тұста оның қызметі тарихи немесе көркемдік құндылығы бар заттарды жинақтау және сақтаумен шектелмей оның алдына жаңа міндеттер қойылды. Бұл жаңа міндеттер 1852 жылы Лондонда құрылған музейдің (қазіргі уақытта Виктория мен Альберт музейі) жұмысында айшықталды. Бұл музейдің міндеттері келесідей болып белгіленді:

- көркем өнерді қоғамның барлық өкілдері арасында кеңінен насихаттау;
- халықтың көркем өнері бойынша білім деңгейін дамыту;
- индустриалдық өнеркәсіп түрлерінің сапасын жетілдіру [Столяров, 2004: 18-21].

Болашақ Виктория мен Альберт музейінің басты мақсаты қолөнер шеберлері жасаған заттар арқылы халықтың тұрмыстық жағдайын жақсартуға көмек көрсету болған. Сол себепті өнеркәсіптік және сәндік қолданбалы өнер үлгілерінен жинақталған музей экспонаттары негізінде халықтың кәсіби білімінің жетілдіруге қолқабыс көрсетілді. 1880 жылдары бұл музейде білім алушыларға ғылыми-техникалық және шығармашылық тәрбие мен білім беру мақсатында мектеп мұғалімдерімен жұмыс жасайтын арнайы бөлім құрылды. Осылайша музей алғашқылардың бірі болып қоғамның басым көпшілігіне әсер етуді көздеп, музей мен мектеп жұмысын біріктірді [Столяров, 2004: 18-21].

Музейдің бұл жұмысы білім алушылардың қызығушылығы, танымы мен шығармашылық қабілетін дамытуға септігін тигізіп, музейдің жүйелі түрде білім беру қызметін негіздеді және осы бағыттағы музей саясатына өз ықпалын тигізді. Осылайша Виктория мен Альберт музейінің мақсаты мен бағыты музей педагогикасын құрылымдық бөлім ретінде қалыптастырды. Осы негізде ғалым Б. Столяров жалпы Англияны музейдің білім беру бағытын қалыптастырған алғашқы мемлекет деген пікірді ұсынады. Сондай-ақ, ол

Виктория мен Альберт музейінің тәжірибесі музей мен білім беру орындары арасында байланыс орнатқан алғашқы бастамашы музей деп көрсетеді. Бұл музейде халықаралық тәжірибеде алғаш рет музейдің білім беру және тәрбие үдерісіне ықпалын кеңейту мақсатында орта мектеп мұғалімдерімен жұмыс жасау қызметі құрылды [Столяров, 2004: 22].

АҚШ-тың бірнеше музейлері Виктория және Альберт музейінің тәжірибесіне сүйене отырып, өздерінің білім беру тұжырымдамасын жасады. Мәселен, Бостон өнер музейінде «музей педагогы» лауазымы енгізілді [Муналбаева, 2012: 78].

Сонымен қатар, Детройт өнер музейінде бейнелеу өнері, археология, әдебиет және басқа да ғылым салалары бойынша жан-жақты ағарту жұмыстары жүргізілді. Сондай-ақ, осы музейде салалық қауымдастықтар мен үйірмелер құрылған. Бұл өз кезегінде музей ісінің білім беру қырының дамуына септігін тигізді [Муналбаева, 2012: 78].

Музейтанушы ғалымдар қоғамның білімін жетілдіріп, оны өз тұрмысында қолдануына ықпал жасауды көздеген Метрополитен музейінің тәжірибесін ерекше атап өтеді. Музейдің білім беру қызметінің қалыптасу кезеңінде Метрополитен музейі алғашқы болып келушілермен әртүрлі форматта жұмыс жасады. Мәселен, халық арасында музейге бару мәдениетін қалыптастыру мақсатында дәрістер мен концерттер өткізді, зал экспозициясын тегін тамашалауға мүмкіндік беріп, музей бағытындағы қоғамдық көлікте тегін жүру енгізілді [Муналбаева, 2012: 80].

Сонымен қатар, музей ісінің теорияшысы Д. Гудд Метрополитен музейінде музей жәдігерлері арқылы білім беру идеясын іске асырды. Д. Гуддтың идеясы бойынша экспонат немесе коллекция музейдің білім беру қызметінің негізі болып табылады. Сондықтан музейге келушілер үшін дәрістер өткізуді және оларды қажетті ақпарат – жолкөрсеткішпен қамтамасыз етуді ұсынды. Оның ұсынысын Метрополитен музейі 1906 жылы алғашқы жолкөрсеткішті жарыққа шығару арқылы жүзеге асырды. Сонымен қатар, музейде демалыс күндері дәрістер өтіп тұрған. Музейде білім беру мәселелеріне арналған арнайы «Метрополитен бюллетені» шықты. Бұл басылымда білім беру бағдарламаларын әзірлеу мәселелері талқыланды. Музейдің білім беру қызметінің негізгі аудиториясы білім алушылар болды [Столяров, 2004: 25].

АҚШ-тың музейлері келушілермен жұмыс жасау барысында жинақтаған тәжірибелеріне сүйене отырып, төмендегі бағыттар бойынша әртүрлі әлеуметтік топтағы адамдарға қызмет көрсету бағдарламасын әзірлеген:

- көпшіліктің көңілін көтеру және сергіту;
- келушілердің білімін жетілдіру;
- ізденушілерге көмек көрсету;
- балаларды музейге тарту.

АҚШ музейлері келушілерге заман талабына сай қызмет көрсететін инфрақұрылыммен жабдықталып, олардың музей экспозициясымен еркін танысуына жағдай жасады. Осы тұрғыда американдық музейтанушы А. Паркердің пайымдауынша адамар әлеуметтік институт болып табылатын музейді демалыс орны ретінде қабылдануы қажет [Столяров, 2004: 38-40].

АҚШ-тың музей педагогикасында музей мен мектептегі оқытудың ерекшеліктері айқындалды. Ол бойынша музейлік сабақта өтетін тақырыпты оқушы алдын ала мектепте өтуі қажет. Мамандар мектептің әдістемесін музейде қолданбауға кеңес берді. Яғни музей қызметкері мұғалім емес ол тек қана білім алушыны музей экспонаты немесе экспозициясымен байланыстырушы болып табылады. Бала ойы мен тұжырымын еркін түрде өзі жасауы керек [Столяров, 2004: 39].

Музей педагогикасының қалыптасуына ықпал жасап, өзіндік мектеп қалыптастырған мемлекет Германия болып табылады. Осы орайда Гамбург кунстхаллесінің директоры А. Лихтварктy ерекше атап өтуге болады. А. Лихтварк қолөнерші педагог әрі сан қырлы тұлға ретінде музей жұмысын түрлендіруге ден қойды. Оның бастамасымен музейде кәсіби шеберлердің жетекшілігімен үйірмелер мен қауымдастықтар, балалар шығармашылығына

арналған көрмелер ұйымдастырылып, жас суретшілерге қолдау көрсетілді. А. Лихтварк музейде балалармен жұмыс жасауға ерекше көңіл бөлді. Оның пікірінше бала музей экспозициясымен танысу барысында өзінің өмірлік тәжірибесіне сүйенуі қажет. Яғни баланың танымын кәсіби сарапшылардың зерттеулері негізінде жасалған ақпаратпен ғана шектемей оның өзіндік түсінігін қалыптастыруды баса назарда ұстау керек [Столяров, 2004: 45-48].

А. Лихтварк экскурсияны «диалог» түрінде жүргізуді ұсынды. Бұл өз кезегінде қатысушыны пассивті тыңдаушыдан, активті қатысушыға айналдырады деп тұжырымдалды. «Музейлік диалогтар» ұғымын енгізу арқылы А. Лихтварк музей педагогикасының әдістерінің бірін қалыптастырды. Бұл әдістің мақсаты белгілі бір суретшінің ойын түсіну арқылы өнер туындыларын түсіну дағдысын дамыту болып табылады [Столяров, 2004: 50-51].

XX ғасырдың басында Германия музейлерінің білім беру бағытында жинақтаған тәжірибесі негізінде Г. Кершенштайнердің «Білім берудің теориясы» атты кітабы жарық көрді. Автор кітабында Германия музейлерінің экспозицясын педагогикалық принцип бойынша құру қажеттігін негіздеп, оны іске асырудың жолдарын белгіледі.

Г. Кершенштайнердің пікірінше музейдің педагогикалық принциптері төмендегідей:

1. Музей педагогикасының әдістері білім беру талаптары мен білім алушының психологиялық жағдайына сәйкес айқындалуы қажет;

2. Музейдегі педагогикалық үдеріс мектептің оқу жоспары бойынша құрылып, оны жүзеге асыру барысы экспозиция немесе экспонатты қолданумен ерекшеленуі қажет. Яғни музей қатысушыға технологиялық жетістік немесе көркемдік туындыны көзбен көруге мүмкіндік жасайды [Столяров, 2004: 55].

1920-1930 жж. музей мен мектептің өз ара байланысуы Германияның әлеуметтік-мәдени саясатындағы өзекті мәселенің бірі болды. Бұл мәселені шешу тәжірибелі педагогтер Л. Паллат, Д. Рихтер мен Г. Фройдентальді біріктірген Берлиндегі Білім беру және тәрбие ісі жөніндегі орталық институтқа жүктелді. Олар музейлерде тиісті педагогикалық бөлімдердің құрылуы мен музей-педагогы лауазымының енгізілуіне қол қабыс жасады. Осы кезеңде Г. Кленкенің «Музей және мектеп» атты әдістемелік құралы жарық көрді. Еңбекте Берлин қаласының музейлеріне сипаттама беріліп, олардың көллекцияларын тарих пәні барысында қолданудың әдістемесі ұсынылды [Столяров, 2004: 60-62].

Музей педагогикасы саласындағы өзекті мәселенің бірі Г. Фройдентальдің «Музей – Білім беру – Мектеп» атты кітабында көтерілді. Автордың пайымдауынша бірлескен жұмысты жоспарлаудан бұрын музей мен мектептің арасын ажыратып, олардың мүмкіндіктерінің шекарасын белгілеп алу қажет.

Г. Фройденталь музейде сабақтың сәтті өтуін төмендегі талаптардың ескерілуімен байланыстырды:

- музейде өткізілетін сабақ немесе оқушылардың музейге баруының нақты мақсаты болуы қажет;
- мұғалім мен оқушы үшін музейге келу көңіл көтеру емес жауапты жұмыс екенін ұғынып, оған алдын ала дайындалуы қажет;
- оқуышалар музейге дайындықпен келіп, музейдегі мәліметтерді қабылдауға дайын болуы тиіс;
- шолу экскурсиясы мектеп оқушыларына өткізілмеуі қажет;
- музей экспозициясын баланың жас ерекшелігіне қарай әзірлеу;
- баланың музейді тамашалауы оның жеке шығармашылығымен қорытындыланады (сурет салу, өлең шығару, мүсіндер жасау және т.б.) [Столяров, 2004: 65-68].

А. Лихтварктың тәжірибесін дамыту арқылы Г. Фройденталь музейдің білім беру қызметінде дайындық, сабақ барысы және қайталау сынды кезеңдерден тұратын музейде сабақ өткізудің педагогикалық әдістемесін қалыптастырды және ұсынды. Оның пікірінше музей-педагогы оқушыларға музейде сабақ беретін маман болып табылады. 1931 жылы Г.

Фройденталь алғаш рет музей педагогикасы анықтамасын музей қызметінің бағыты ретінде қолданды [Столяров, 2004: 70-75].

Жалпы музей педагогикасының қалыптасу кезеңінде оның мазмұнының негізгі ұстанымы келушілердің музей әлемімен еркін танысып, оның қыр-сырын өз тәжірибесіне сүйену арқылы қабылдауы болғанын байқауға болады.

1960 жылдары музейдің қоғамдағы рөлінің артуына байланысты музей педагогикасы ғылыми пән ретінде қалыптаса бастады. Осылайша музей педагогикасы музейтану, педагогика және психологияны ұштастыра отырып, жеке ғылыми пән болып қалыптасып, музейді мәдени-ағартушылық жүйе ретінде қарастырады. Ол өзара байланысқан танымдық, тәрбиелік, шығармашылық және әлеуметтік қызметтерді жүзеге асырады.

Музей педагогикасының музейлік білім беру бағытының негізгі мазмұнын айшықтайтын және теориялық тұжырымдардың практикалық тұрғыда іске асуын сипаттайтын анықтамалар мен ұғымдар жүйесі бар. Оларды атап өтетін болсақ музей-педагогы, музей-әдіскері, музей аудиториясы, музейдің білім беру бағдарламасы, музейлік сабақ және музей коммуникациясы болып табылады [Шляхтина, 2021: 9-13].

Қорытынды. Музей және білім беру салаларының бірлескен тәжірибесі сала мамандарын даярлауға мүмкіндік берді. Бұл үрдіс Қазақстандық жоғары оқу орындарында «Музей ісі және ескерткіштерді қорғау» мамандығын енгізу арқылы жүзеге асырылып келеді. Оқу бағдарламасында «Музей педагогикасы» пәні бар.

Осы тұрғыда мақаланы әзірлеу барысында отандық музей педагогикасы мәселелеріне арналған зерттеулер мен еңбектердің сирек екені анықталды. Бұл ғылыми пәннің Қазақстанда енді қарқын алып келе жатқанын ескере отырып, болашақта ғылыми жарияланымдардың қатары көбейе түседі деп ойлаймыз.

Халықаралық музейлік тәжірибе негізінде Қазақстан музейлерінде музей педагогикасының мазмұны бойынша жұмыс жасайтын құрылымдық бөлімдер бар. Қазіргі уақытта отандық музейлер өз жұмысының білім беру бағытын педагогикалық және мәдени-ағартушылық шаралар түрінде жүзеге асырып келеді.

ӘДЕБИЕТ

Музейная педагогика: Из опыта методической работы / Под ред. *А. Морозовой, О. Мельниковой*. М.: 2006. 416 с.

Муналбаева У.Д. Музейная педагогика. История, теория, практика: учебное пособие. Астана: 2012. 514 с.

Основы музееведения: Учебное пособие / Отв. ред. *Э. Шулепова*. М., 2005. 504 с.

Столяров Б.А. Музейная педагогика. История, теория, практика: Учеб. пособие. М.: Высш. шк., 2004. 216 с.

Шляхтина Л.М. Музейная педагогика : учебно-методическое пособие. Санкт-Петербург: СПбГИК, 2021. 60 с.

Юхневич М.Ю. Я поведу тебя в музей: Учеб. пособие по музейной педагогике. М., 2001. 224 с.

REFERENCES

Muzeynaya pedagogika: Iz opyta metodicheskoy raboty [Museum education: From the experience of methodological work] / Pod red. *A. Morozovoy, O. Melnikovoy*. M.: 2006. P. 416. (In Russian)

Munalbayeva U.D. Muzeynaya pedagogika. Istoriya, teoriya, praktika: uchebnoye posobiye [Museum education. History, theory, practice]. Astana: 2012. P. 514. (In Russian)

Osnovy muzeyevedeniya: Uchebnoye posobiye [Fundamentals of Museology: A Textbook]. / Otv. red. *E. Shulepova*. M., 2005. P. 504. (In Russian)

Stolyarov B.A. Muzeynaya pedagogika. Istoriya, teoriya, praktika: Ucheb. posobiye [Museum pedagogy. History, theory, practice: Textbook]. M.: Vyssh. shk., 2004. P. 216. (In Russian)

Shlyakhtina L.M. Muzeynaya pedagogika: uchebno-metodicheskoye posobiye [Museum education: Textbook]. Sankt-Peterburg: SPbGIK, 2021. P. 60. (In Russian)

Yukhnevich M.YU. YA povedu tebya v muzey: Ucheb. posobiye po muzeynoy pedagogike [I will take you to the museum: Textbook for museum education]. M., 2001. P. 224. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Атабаева Гүлмира Маратқызы – «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы Музей педагогикасы бөлімінің ғылыми қызметкері (161200, Түркістан қ-сы, Әйтеке би 1Б, Қазақстан), өнертану ғылымдарының магистрі. https://orcid.org/0009-0007-5772-6450. E-mail: atabayevagulmira9@gmail.com

Сведения об авторе: Атабаева Гульмира Маратовна – научный сотрудник Отдела музейная педагогика Национального историко-культурного музея-заповедника «Әзірет Сұлтан» (161200, г. Туркестан, Айтеке би 1Б, Казахстан), магистр искусствоведческих наук. https://orcid.org/0009-0007-5772-6450. E-mail: atabayevagulmira9@gmail.com

Information about the author: Gulmira M. Atabayeva – Researcher, Department of Museum Pedagogy of the «Azret Sultan» National Historical and Cultural Museum-Reserve (161200, 161200, Turkestan c., Ayteke bi – 1B, Kazakhstan), master of arts. https://orcid.org/0009-0007-5772-6450. E-mail: atabayevagulmira9@gmail.com

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 07.03.2025.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 20.03.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 26.03.2025.

ӘОЖ 069.01

МУЗЕЙ БАСШЫЛАРЫН ТАҒАЙЫНДАУДАҒЫ ШЕТЕЛ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ

Н. Жолбарыс
ҚР Мемлекеттік орталық музейі (Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада Батыс Еуропа елдеріндегі музейлердің Қамқоршылық кеңестері мен Шығыс Еуропа, Орталық Азия елдерінің мәдениет саласындағы уәкілетті органдарының музейді басқарушы кадрларды тағайындау тәжірибесі қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – отандық музейлердің басшы кадрларын іріктеуге, тағайындауға заманауи әдіс-тәсілдерді енгізу. Оң нәтиже берген тәжірибе ретінде Ұлыбритания музейлеріндегі Қамқоршылық кеңестердің рөлі және Ресей, Өзбекстан елдерінде музей басшылары концепциялар конкурсы арқылы іріктеліп, музей директоры ретінде тағайындалғаны мысалға алынған.

Заманауи музей ісінде музейді басқарудың батысеуропалық үлгісі озық болып саналады. Музей басшысын концепциялар конкурсы нәтижесінде тағайындау – конкурстық рәсімдердегі ашықтықты қамтамасыз етіп қана қоймай, музейлердің даму бағдарын анықтауда және стратегиялық мақсатқа жетуде зор ықпалын тигізеді. Қазақстан музейлеріне осындай тәжірибені енгізу арқылы отандық музейлерді басқарушы кадрлардың жаңа буынын қалыптастыруға болады.

Бұл тәжірибені қолдану үшін мәдениет саласына қатысты кейбір нормативтік-құқықтық актілерге толықтыру немесе өзгерістер енгізу қажеттігі туындауы мүмкін. Осыны ескере отырып, мақалада Қазақстан музейлеріне басшы кадрларды іріктеуге, тағайындауға арналған нормативтік-құқықтық актілерге шолу жасалып, зерттеу мақсатына жету үшін ұсыныстар берілген. Ұсыныстар негізінен заңға тәуелді актілерге ғана қатысты.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Деректер базасы ретінде шетелдік музейлердің басшы лауазымына үміткерлердің концепциялары, музей менеджментіне арналған басылымдар, музейлердің интернет ресурстарындағы материалдар, Қазақстанның мәдениет

саласындағы нормативтік-құқықтық актілері мен музей басшыларының қызметі туралы бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған мәліметтер пайдаланылды. Зерттеу әдістері ретінде бақылау, салыстыру әдістері қолданылды.

Тірек сөздер: Қазақстан музейлері, музей, музей менеджменті, басқару ісі, Қамқоршылық кеңес, концепциялар конкурсы, музей

Сілтеме жасау үшін: Жолбарыс Н. Музей басшыларын тағайындаудағы шетел тәжірибелері // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), 109-117 бб. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.13

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ НАЗНАЧЕНИЯ РУКОВОДИТЕЛЕЙ МУЗЕЕВ

Н. Жолбарыс

Центральный государственный музей Республики Казахстан (Казахстан)

Аннотация. В статье исследуется практика назначения руководящих кадров в музеях Западной Европы через попечительские советы, а также в странах Восточной Европы и Центральной Азии посредством уполномоченных органов в сфере культуры. Целью исследования является внедрение современных методов отбора и назначения руководителей в отечественные музеи. В качестве примера успешной практики рассмотрены функции попечительских советов в музеях Великобритании и процесс проведения конкурсов концепций для выбора руководителей музеев в России и Узбекистане, по результатам которых назначаются директора музеев.

Современная музейная практика свидетельствует о том, что западноевропейская модель управления музеем признана передовой. Назначение директора музея через конкурс концепций не только гарантирует прозрачность конкурсных процедур, но и оказывает значительное влияние на выработку стратегии развития музеев и достижение их долгосрочных целей. Применение аналогичного подхода в музеях Казахстана может способствовать формированию нового поколения квалифицированных управленцев в отечественной музейной отрасли.

Для внедрения этого опыта может возникнуть необходимость внесения изменений в действующие нормативно-правовые акты, регулирующие сферу культуры. В связи с этим, в статье представлен обзор актуальных законодательных и нормативных документов, касающихся отбора и назначения руководящих кадров в музеях Казахстана, а также предложены рекомендации по оптимизации данного процесса.

Материалы и методы исследования. В качестве базы данных использовались концептуальные проекты кандидатов на должность руководителя музея, публикации по музейному менеджменту, материалы официальных интернет-ресурсов музеев, нормативно-правовые акты в области культуры Казахстана, а также информация о деятельности музейных руководителей, опубликованная в средствах массовой информации. Методы исследования включают наблюдение и метод сравнительного анализа.

Ключевые слова: музеи Казахстана, музей, музейный менеджмент, управление, попечительский совет, конкурс концепций, директор музея.

Для цитирования: Жолбарыс Н. Зарубежный опыт назначения руководителей музеев // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), с. 109-117. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.13

FOREIGN EXPERIENCE OF APPOINTING MUSEUM HEADS

N. Zholbarys
Central State Museum of the Republic Kazakhstan (Kazakhstan)

Abstract. This article explores the practice of appointing museum leadership in Western Europe through boards of trustees, as well as in Eastern European and Central Asian countries through authorized cultural institutions. The aim of the research is to implement modern methods of selecting and appointing museum directors in domestic museums. Successful practices are exemplified by the role of boards of trustees in museums in the United Kingdom and the concept competition process for selecting museum leaders in Russia and Uzbekistan, the results of which lead to the appointment of museum directors.

Contemporary museum practices indicate that the Western European model of museum management is considered advanced. Appointing a museum director through a concept competition not only ensures transparency in the selection process but also significantly influences the development strategy of museums and the achievement of their long-term objectives. Adopting a similar approach in Kazakhstan's museums could contribute to the formation of a new generation of skilled museum managers within the domestic museum sector.

The implementation of this approach may require changes to existing regulations and legal frameworks governing the cultural sector. Therefore, the article provides an overview of current legislative and regulatory documents concerning the selection and appointment of museum leadership in Kazakhstan and offers recommendations for optimizing this process.

Materials and methods of research. The data used includes concept proposals from candidates for museum director positions, publications on museum management, materials from official museum websites, legal documents related to Kazakhstan's cultural policies, and information about museum leaders' activities published in the mass media. Research methods include observation and comparative analysis.

Keywords: museums of Kazakhstan, museum, museum management, governance, board of trustees, concept competition, museum director.

For citation: N. Zholbarys. Foreign experience of appointing museum heads // MUSEUM.KZ. 2025. №1 (9), pp. 109-117. DOI 10.59103/muzkz.2025.09.13

Кіріспе. Музейлердің үздіксіз дамып, заманауи музей ретінде қызмет етуі үшін басшы лауазымындағы кадрларға зор жауапкершілік жүктеледі. XXI ғасырдағы музейдің басшысы потенциалы жоғары тұлға болуы тиіс. Музей басшыларына қойылатын салалық жоғары білім мен ұзақ жылдар бойғы еңбек өтілі, тиісті заңнаманы білу сияқты қалыптасқан талаптарға бүгінгі уақытта ғылыми әлеуеті зор, жаңа технологияларды меңгерген, шет тілін білетін, заманауи менеджмент негіздерін тәжірибеде қолдана алатын болуы керек деген талаптар қосылды. Мұндай жаңа талаптар музей басшысының «портретін» де өзгертеді. Бұл тақырып - Қазақстан музейлері үшін де өзекті. Аталған мәселенің шешімдерінің бірі ретінде Батыс Еуропа елдерінде кеңінен қолданысқа енгізілген және Өзбекстан мен Ресей тәрізді мемлекеттерде қолға алына бастаған музей басшыларын концепциялар конкурсы арқылы тағайындау тәжірибесін Қазақстан музейлеріне басшы кадрларды тағайындағанда қолдануға болады.

Музейді басқарушы кадрларды концепциялар конкурсы арқылы іріктеу және тағайындау – заманауи менеджмент талабы.

Нәтижелер және талқылау. Музейді басқарушы кадрлар тақырыбы ICOM-ның (Халықаралық музейлер комитеті – ауд.) музей мамандарына арнап шығарған «Музейді басқару: практикалық нұсқаулық» атты жинағындағы Гари Эдсонның мақаласында жан-жақты қарастырылған. Ол «Музейді басқару» атты мақаласында Рэймонд Белбиннің еңбектеріне сүйене отырып, директорлардың басқару стильдерін дәстүрлі және заманауи деп екіге бөліп көрсетеді (1-кесте) [ICOM, 2004: 133-145].

1-кесте. Мекеме басшыларының басқару стильдері. Рэймонд Белбиннің еңбектеріне сүйеніп, Гари Эдсон жасаған.

Дәстүрлі: «жеке көшбасшы»	**Заманауи: «командалық көшбасшы»**
Еркіндігі шексіз. Барлық іске араласады.	Өзінің басқарушылық рөлін шектейді: рөлдерді ұжым арасында бөледі.
Барлығын өзіне бағынышты етуге тырысады: ұжымды идеяларымен келісуге және оны қабылдауға міндеттейді.	Жұмысты персоналдың түрлігіне қарай бөледі: позитивті түрде бағалайды және осыдан ұйымның күшін көре алады.
Айналасына өзіне жағымды қызметкерлерді жинайды. Жаңа идея айтушыларды қабылдай алмайды.	Белсенді түрде талантты адамдарды іздейді: ерекше мүмкіндігі бар адамдардан қорықпайды.
Барлық қызметкерге өзіне тәуелді адам тәрізді қарайды.	Негізгі мәселе команданы дамыту мен алға жылжыту екенін түсінеді: әріптестерінің мықты жақтарын бағалайды.
Кім не істейтінін және қалай істейтінін анықтап көрсетеді.	Ұйымның миссиясын түсіндіруді қамтамасыз етеді.

Команда көшбасшысы бола білетін музейдің басқарушы кадрларын тағайындау қазіргі уақытта өзекті мәселелердің бірі. Бұл мәселені музей ісі дамыған елдерде қалай шешеді? Қазақстанмен көрші елдердің бұл жағдайда қандай тәжірибесі бар? Озық тәжірибені енгізу үшін қандай қадамдар жасауымыз керек? Аталған сауалдардың жауабын Батыс Еуропа елдері мен көршілес Өзбекстан, Ресей тәрізді мемлекеттердің музейлерінен іздеуге болады.

Музей ісі озық дамыған елдерде музей басшысын *концепциялар конкурсы* арқылы іріктеу әлемнің бірнеше елінде қолға алынған.

Мысалы, Батыс Еуропаның бірнеше музейінде басшылар Қамқоршылық кеңестер арқылы тағайындалады. Оған Британ музейінің ұзақ жылдар бойғы тәжірибесі мысал бола алады. Британ музейі туралы 1963 жылғы заңға және Ұлыбританияның Музейлер мен галереялар туралы 1992 жылғы заңына сәйкес, музей жанынан Қамқоршылық кеңесі құрылған. Қамқоршылық кеңес 25 адамнан тұрады. Кеңес құрамы король сарайы тағайындаған 1 адам, атқарушы үкіметтің ұсынуымен 15 адам, мемлекеттік хатшылықтың ұсынуымен 4 адам, және 5 адам кеңес мүшелерінің ұсынуымен бекітіледі [БМ ресми сайты, 2025: britishmuseum.org; 28.03.2025]. Қамқоршылық кеңес мүшелерінің мамандығы әртүрлі, мысалы, олардың арасында банкир, заңгер, журналист, педагог және т.б деп мамандық иелері бар. Британ музейінің Қамқоршылық кеңесін басқару немесе оның құрамында болу – британдықтар үшін зор мәртебе. Музейдің Қамқоршылық кеңесін басқаруға 2021 жылғы күзде кіріскен Джордж Осборн «Британ музейінің командасына қосылғаныма қуаныштымын. Кеңес құрамында болуға өтінім беріп, оның құрамына кіріп және оны басқару мен үшін – абырой» деген сөзі осыны айғақтайды [ZM сайты, 2025: https://zimamagazine.com/2021/06/byvshij-kancler-dzhordzh-osborn-vozglavit-popechitelskij-sovet-britanskogo-muzeya/ 24.03.2025]. Бұрын бизнес саласында ауқатты кәсіпкер ретінде танылып, үкімет құрамында Ұлыбританияның Қазынашылық канцлері болған лауазымды тұлғаның Британ музейінің Қамқоршылық кеңесін басқаруы музей үшін табысты болары сөзсіз.

Дәл осындай қамқоршылық кеңес Виктория мен Альберт музейінде де құрылған. Мұндай тәжірибе АҚШ-та және Еуропаның басқа елдері Италия, Испанияда және Катар, Біріккен Араб әмірліктерінде кеңінен тараған. Бұл елдердің музей ісіндегі қамқоршылық кеңестерінің Британ музейіндегі қамқоршылық кеңестен құрамындағы кеңес мүшесінің саны немесе оның кеңеске мүше болу тәртібі арқылы ғана ерекшеленеді.

Музей ісіндегі қамқоршылық кеңестердің негізгі миссиясы бір. Олар музейлерге инвестиция тартумен, музей басшылығының қызметін (есеп алу арқылы) және музейдің стратегиялық жоспарының жүзеге асу деңгейін қадағалаумен айналысады.

Қамқоршылық кеңестері құқықтық статусқа ие Батыс Еуропа елдерінің музейлеріндегі қамқоршылық кеңестердің негізгі қызметінің бірі – музейді басқарушы лауазымды тұлғаны ашық немесе жабық дауыс беру арқылы таңдау және тағайындау. Музейді басқаруға ниетті үміткерлер музейлердің қамқоршылық кеңестерінде музейді дамытудың белгілі бір мерзімге арналған концепциясын ұсынады. Қамқоршылық кеңестің оң қорытындысына ие болған концепцияның авторы-үміткер белгілі бір мерзімге музей басшысы ретінде тағайындалады. Әдетте бұл мерзім 4-5 жылдан аспайды.

Батыс Еуропада басталған бұл тәжірибе Қазақстанмен шекаралас Өзбекстан Республикасы мен Ресей Федерациясының тәжірибесіне де енгізілді. Екі мемлекетте де өткізілген концепциялар конкурсы ұйымдастырылуы жағынан ұқсас, тек конкурс географиясы тұрғысынан ғана өзгеше болды.

Аталған екі елдің музейді дамытудың ұзақ мерзімді концепцияларына арналған конкурсы Батыс Еуропа елдерінің музейлерімен салыстырғанда ерекшеленеді. Батыс Еуропа елдерінде концепцияны қамқоршылық кеңестер қарастыратын болса, Өзбекстан мен Ресейде мәдениет саласындағы уәкілетті органдар қарастырады.

Музейді дамытуға арналған концепциялар конкурсы заманауи музей менеджментінде өте маңызды. Бұл тәжірибеде музей директорының бос лауазым орнына емес, музейдің жаңа концепциясы үшін конкурс жарияланады. Концепция арқылы музей құрылтайшысы (қамқоршылық кеңестер, уәкілетті органдар) музейдің алдағы төрт немесе бес жылға дейінгі даму стратегиясын көре алады. Яғни, музейді басқаруға үміткерлер музейдің 4 немесе 5 жылға дейінгі даму концепциясын әзірлеп, құрылтайшыға ұсынады.

Музейді дамытуға арналған концепциялар конкурсының бірі Ресей Федерациясында «А. В. Щусев атындағы архитектура музейінің жаңа концепциясының конкурсы» деген атаумен өтті [РФ Мәдениет министрлігінің сайты, 2025: https://culture.gov.ru/press/news/v-minkultury-proshla-prezentatsiya-kontseptsiy-raz/ 11.02.2025]. Концепциялар конкурсы 2016 жылғы желтоқсанда басталып, үміткерлер бір ай мерзім ішінде құжаттарын тапсырды. Жинақталған құжаттар интернет ресурстарында жарияланып, 7 үміткердің ұсынған концепциялары қоғамдық талқылауға шығарылды. Қоғамдық талқылауға тарихшылар, музейтанушылар, өнертанушылар және музейдің бейіне сай келетіндіктен архитекторлар қатысты. Талқылау үш айға созылып, комиссия отырысына ұсынымдар берілді. Комиссия отырысы интернет коммуникациялар арқылы тікелей эфирде көрсетіліп, конкурстың ашықтығы қамтамасыз етілді. Комиссияға 7 үміткердің құжаттарымен бірге қоғамдық талқылаудың қорытынды пікірлері ұсынылды. Концепциялар конкурсының жеңімпазы ашық дауыс беру арқылы анықталды. Нәтижесінде А.В.Щусев атындағы архитектура музейінің аға ғылыми қызметкері – үміткер Елизавета Лихачева ұсынған концепция үздік деп танылды. Конкурстық комиссия оны 1 жыл сынақ мерзімімен 4 жылға директор етіп тағайындады. Е.Лихачева ұсынған концепцияда музейдің дәстүрлі жұмыстарына өзгерістер енгізу көзделген. Олардың қатарында музейдің ғылыми қызметіне жаңа талап қою, көрме қызметінің концепциясын қайта қарау, штат кестелеріне өзгерістер енгізу бар. Қазіргі заманауи тәжірибелердің ішінен музей кеңесін құру, қаржыландыру көздерін өзгерту, музейді қала кеңістігіндегі форумға айналдыру тәрізді мақсат та Е.Лихачеваның концепциясында көрініс тапқан [Интерфакс сайты, 2025: https://www.interfax.ru/culture/554765/ 11.02.2025].

Концепциялар конкурсы Ресей Федерациясының өзге музейлерінде де жүзеге асырылды. Ол музейлердің қатарында Мәскеу академиялық театрының музейі, И.С.Тургенов музей-қорығы, Ресей этнографиялық музейі бар.

Тәуелсіз мемлекеттер достастығы елдері арасында Ресейден кейін бұл тәжірибені Өзбекстан Республикасы енгізді. Өзбекстандағы концепциялар конкурсы Қарақалпақстан астанасы Нүкісте орналасқан «И. В. Савицский атындағы Өнер музейінің басшысы

лауазымына арналған халықаралық конкурс» деген атаумен өтті [Өзбекстан Республикасының Мәдениет және өнерді дамыту қорының сайты, 2025: https://old.acdf.uz/oz/news/obyavlen-mezhdunarodnyy-konkurs-na-dolzhnost-direktora-muzeya-im-ivsavickogo/ 12.02.2025].

И. В. Савицский атындағы Өнер музейі көпшілікке «Шөлдегі Лувр» деген атпен танымал. Ұлыбританияның The Guardian газеті «әлемнің ең керемет музейлерінің бірі» деп атаған бұл музейдің қорында 90 мыңдай көркемөнер туындысы бар [«Вести Узбекистана» сайты, 2025: https://vesti.uz/the-telegraph-3-10/ 14.02.2025]. Өзбекстан мәдениетінің мақтанышына айналған, Орталық Азияға беттеген туристердің міндетті түрде баратын музейлерінің бірі ретінде танымал болған өнер орталығын басқаруды музей ісінің білікті маманына тапсыруды мақсат еткен өзбек билігі 2019 жылы халықаралық деңгейдегі конкурс жариялады. Конкурс талаптарында сұратылған құжаттар тізбесінде аталған лауазымды неліктен таңдағанын түсіндіретін хат, музейді дамытуға арналған мақсаты мен міндеті туралы хат және музейді дамыту туралы арнайы жоба талап етілген. Музейді дамытуға арналған жобаның бөлімдері музейге келушілерді тарту, қор сақтау жұмысын дамыту және халықаралық байланыс тәрізді үш тараудан тұруы керектігі де көрсетілген [Өзбекстан Республикасының Мәдениет және өнерді дамыту қорының сайты, 2025: https://old.acdf.uz/oz/news/obyavlen-mezhdunarodnyy-konkurs-na-dolzhnost-direktora-muzeya-im-ivsavickogo/ 12.02.2025].

Ресей мен Өзбекстанда өткен концепциялар конкурстары мазмұны жағынан бірдей болғанымен, конкурстың георграфиясында өзгешеліктер болды. Ресей Федерациясы концепциялар конкурсын федеральдық деңгейде өткізсе, Өзбекстан Республикасы конкурсты халықаралық деңгейде жариялады. Сөйтіп Өзбекстандағы конкурстың географиясы ауқымды болды. Қазақстан, Германия, Ресей және Өзбекстанның өз азаматтары да қатысты. Конкурс туралы хабарландыру жариялау, құжат қабылдау, концепцияларды ашық қорғау, жеңімпаздарды жариялау тәрізді кезеңдерден тұрған концепциялар конкурсында ресейлік археолог, өнер тарихшысы Тигран Мкртычев жеңімпаз деп танылды.

Т. Мкртычев 2021 жылғы қаңтарда И. В. Савицский атындағы Өнер музейін басқаруға кірісіп, 2024 жылғы желтоқсанда қызметін аяқтады. Осы аралықта «музейге келушілер саны артқан, музей бюджеті ақылы қызметтер есебінен толыға түскен, кәдесый өнімдерін шығару жолға қойылған» [«Газета.Уз» сайты, 2025:https://www.gazeta.uz/ru/2025/01/21/nukus-museum/ 24.02.2025].

Өзбекстан музей ісінің тарихында алғаш рет басшылық лауазымға ие болған шетелдік басшының ұжыммен бірге жеткен жетістіктерінің қатарында И.В.Савицский атындағы Өнер музейінің халықаралық деңгейдегі көрмелері де бар. Аталған музейдің қорындағы өнер туындылары Әзербайжан, Ресей, Франция, Италия елдерінде өткен көрмелерге қойылды.

Ресей Федерациясы мен Өзбекстан Республикасының бұл тәжірибесін Қазақстан музейлеріне басшылық кадрларды тағайындау кезінде қолдануға болады. Музей басшысын концепциялар конкурсы негізінде тағайындау конкурстың қоғам алдындағы ашықтығын қамтамасыз етіп қана қоймай, музейдің кәсіби қауымдастықтағы рөлі қандай болатынын және мәдени институт ретіндегі қызметінің негізгі даму бағыттарын айқындауға мүмкіндік береді.

Отандық мәдениет саласындағы және еңбек қатынастарын реттейтін өзге де нормативтік-құқықтық актілерді қарастырғанда музей басшысын концепциялар конкурсы негізінде тағайындауға тиым салатын құжаттар кездеспейді. Керсінше, қолданыстағы нормативтік-құқықтық актілерді толықтыру арқылы заманауи менеджментті енгізуге мүмкіндігі бар екені байқалады.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы 31 желтоқсандағы «Азаматтық қызметшілерге, мемлекеттік бюджет қаражаты есебінен ұсталатын ұйымдардың қызметкерлеріне, қазыналық кәсіпорындардың қызметкерлеріне еңбекақы төлеу жүйесі туралы» № 1193 қаулысының блоктар бойынша сыныптамасында республикалық, облыстық, қалалық және аудандық мемлекеттік мекемелер мен мемлекеттік қазынашылық кәсіпорын

басшыларын «А1» тобына жатқызады. Қазақстандағы музейлердің басшылары осы «А1» тобына жататын азаматтық қызметшілер болып саналады [«Әділет» базасы, 2025: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1500001193/ 06.03.2025]. Ал Қазақстан музейлеріне басшылар азаматтық қызметші ретінде Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрінің 2015 жылғы 25 желтоқсандағы «Мемлекеттік білім беру ұйымының бірінші басшысы мен педагогін қоспағанда, азаматтық қызметке кіру және азаматтық қызметшінің бос лауазымына орналасуға конкурс өткізу қағидаларын бекіту туралы» № 1017 бұйрығына [«Әділет» базасы, 2025: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500012696 / 06.03.2025] және Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің 2015 жылғы 2 ақпандағы «Мемлекеттік кәсіпорынның басшысын тағайындау және аттестаттау жүргізу, сондай-ақ оның кандидатурасын келісу қағидаларын бекіту туралы» № 70 бұйрығына сәйкес конкурспен тағайындалады [«Әділет» базасы, 2025: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500010379 / 06.03.2025].

Мәдениет саласындағы уәкілетті орган бос лауазым орнына конкурс ұйымдастыру (өткізу) кезінде үміткерден конкурсқа қатысу туралы өтініш, түйіндеме, өмірбаян, білімі туралы құжат, еңбек өтілін растайтын құжат, денсаулық жағдайы туралы анықтама, жеке куәлік көшірмесі, сыбайлас жемқорлық жасамағаны туралы анықтаманы талап етеді [ҚР МжАМ ресми сайты, 2025: https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/documents/details/752384?lang=kk / 10.03.2025]. Осы аталған міндетті құжаттардың қатарына музейді дамытуға арналған концепцияны қосу – заман талабы. Музейді дамытуға арналған концепция халықаралық тәжірибе көрсеткендей 4 немесе 5 жылға арналуы тиіс. Мұндай талап музейлерді басқаруға біліктілігі жоғары кадрларды тартуға мүмкіндік жасайды және бұл қадам отандық музей ісінің дамуына жаңа леп әкелері сөзсіз.

Үміткерлерден музейді дамытуға арналған концепцияны талап ету қолданыстағы нормативтік-құқықтық актілерге өзгерістер енгізуді немесе жаңа ереже шығару тәрізді құқықтық сұрақтарды туындатуы мүмкін. Бірақ бұл экономиканың нақты секторы – мәдениет саласының дамуына оң ықпал ететін қадам. Бұл талапты енгізу қосымша қаржы шығындары мен өзге де ресурстарды қажет етпейді. Сонымен қатар өзге де нормативтік-құқықтық актілерге кереғар болмайды.

Қорытынды. Қазақстан Республикасы мәдени саясатының 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы отандық музейлерге жаңа міндет жүктеп отыр. Тұжырымдамада көрсетілген музейге келушілер санын арттырудан бастап, музей заттарын кеңінен насихаттау, музей кеңістігін тиімді пайдалану тәрізді міндеттерді жүзеге асыру үшін музейге заманауи басшы – көшбасшы қажет. Дәстүрлі түрде қалыптасқан бос лауазым орнына жариялайтын конкурстардың ережесіне өзгеріс енгізу арқылы музей менеджментін жаңа сатыға көтеру болады.

ӘДЕБИЕТ

Access to information about the British Museum [Электронды ресурс] Британ музейінің ресми сайты. 2025. Лондон. Қолжетімді режим: britishmuseum.org (қаралған күні: 10 наурыз, 2025).

I.V. Saviskiy nomidagi Davlat san'at muzey direktori lavozimiga Xalqaro tanlov e'lon qilinmoqda [Электронды ресурс] Өзбекстан Республикасының Мәдениет және өнерді дамыту қорының сайты. Ташкент. 2025. Қолжетімді режим: https://old.acdf.uz/oz/news/obyavlen-mezhdunarodnyy-konkurs-na-dolzhnost-direktora-muzeya-im-ivsavickogo (қаралған күні: 02 ақпан, 2025).

Бывший канцлер Джордж Осборн возглавит попечительский совет Британского музея [Электронды ресурс] ZM сайты. Лондон. 2025. Қолжетімді режим: https://zimamagazine.com/2021/06/byvshij-kancler-dzhordzh-osborn-vozglavit-popechitelskij-sovet-britanskogo-muzeya/ (қаралған күні: 10 наурыз, 2025).

В Минкультуры прошла презентация концепций развития Музей архитектуры имени Щусева [Электронды ресурс] РФ Мәдениет министрлігінің сайты. Мәскеу. 2025. Қолжетімді режим: https://culture.gov.ru/press/news/v-minkultury-proshla-prezentatsiya-kontseptsiy-raz/ (қаралған күні: 16 ақпан, 2025).

Директором музея архитектуры им. Щусева назначена Елизавета Лихачева [Электронды ресурс] Интерфакс сайты. Мәскеу. 2025. Қолжетімді режим: https://www.interfax.ru/culture/554765 (қаралған күні:16 ақпан, 2025).

Музей Савицкого – на 3 месте в топ-10 удивительных путешествий [Электронды ресурс] «Вести Узбекистана» сайты. Ташкент. 2025. Қолжетімді режим: https://vesti.uz/the-telegraph-3-10/ (қаралған күні: 09 ақпан, 2025).

Нукусский музей не случайный этап в моей жизни. Тигран Мкртычев – о работе в музее Савицкого [Электронды ресурс] «Газета.Уз» сайты. Ташкент. 2025. Қолжетімді режим:https://www.gazeta.uz/ru/2025/01/21/nukus-museum/ (қаралған күні: 21 ақпан, 2025).

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы 31 желтоқсандағы «Азаматтық қызметшілерге, мемлекеттік бюджет қаражаты есебінен ұсталатын ұйымдардың қызметкерлеріне, қазыналық кәсіпорындардың қызметкерлеріне еңбекақы төлеу жүйесі туралы» № 1193 қаулысы [Электронды режим] «Әділет» базасы. Астана. 2025. Қолжетімді режим: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1500001193 (қаралған күні: 03 наурыз, 2025).

Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрінің 2015 жылғы 25 желтоқсандағы «Мемлекеттік білім беру ұйымының бірінші басшысы мен педагогін қоспағанда, азаматтық қызметке кіру және азаматтық қызметшінің бос лауазымына орналасуға конкурс өткізу қағидаларын бекіту туралы» № 1017 бұйрығы [Электронды режим] «Әділет» базасы. Астана. 2025. Қолжетімді режим: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500012696 (қаралған күні: 03 наурыз, 2025).

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің 2015 жылғы 2 ақпандағы «Мемлекеттік кәсіпорынның басшысын тағайындау және аттестаттау жүргізу, сондай-ақ оның кандидатурасын келісу қағидаларын бекіту туралы» № 70 бұйрығы [Электронды режим] «Әділет» базасы. Астана. 2025. Қолжетімді режим: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500010379 (қаралған күні: 12 наурыз, 2025).

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министірлігінің Мәдениет комитетінің «Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі» республикалық мемлекеттік қазыналық кәсіпорны директорының бос лауазымына байқау жариялайды [Электронды режим] ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің ресми сайты. Астана. 2025. Қолжетімді режим: https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/documents/details/752384?lang=kk (қаралған күні: 03 наурыз, 2025).

Управление музеем: практическое руководство / ICOM. Париж, 2004. 133-145 бб.

REFERENCES

Access to information about the British Museum [Elektrondy resurs] Britan muzeiınıñ resmi saity. London. 2025. Kholzhetımdi rezhim: britishmuseum.org (qaralğan künı: 10 nauryz, 2025). (In Kazakh)

Savicskiy I.V. nomidagi Davlat san'at muzey direktori lavozimiga Xalqaro tanlov e'lon qilinmoqda [Elektrondy resurs] Özbekstan Respublikasynyñ Mädeniet jäne önerdı damytu qorynyñ saity. Taşkent. 2025. Kholzhetımdi rezhim: https://old.acdf.uz/oz/news/obyavlen-mezhdunarodnyy-konkurs-na-dolzhnost-direktora-muzeya-im-ivsavickogo (kharalgan kuni: 10 aqpan, 2025). (In Uzbek)

Byvshi kansler Jorj Osborn vozglavit popechitelski sovet Britanskogo muzeia [Elektrondy resurs] ZM saity. London. 2025. Kholzhetımdi rezhim: https://zimamagazine.com/2021/06/byvshij-kancler-dzhordzh-osborn-vozglavit-popechitelskij-sovet-britanskogo-muzeya/ (kharalgan kuni: 10 nauryz, 2025). (In Russian)

V Minkultury proshla prezentacia koncepcii razvitia Muzei arhitektury imeni Shuseva [Elektrondy resurs] RF Madeniet ministrlıgının saity. Maskeu. 2025. Kholzhetımdi rezhim:

https://culture.gov.ru/press/news/v-minkultury-proshla-prezentatsiya-kontseptsiy-raz/ (kharalgan kuni: 16 aqpan, 2025). (In Russian)

Direktorom muzeia arhitektury im. Shuseva naznachena Elizaveta Lihacheva [Elektrondy resurs] İnterfaks saity. Maskeu. 2025. Kholzhetımdi rezhim: https://www.interfax.ru/culture/554765 (kharalgan kuni:16 aqpan, 2025). (In Russian)

Muzei Saviskogo – na 3 meste v top-10 udivitelnyh puteshestvi [Elektrondy resurs] «Vesti Uzbekistana» saity. Taşkent. 2025. Kholzhetımdi rezhim: https://vesti.uz/the-telegraph-3-10/ (kharalgan kuni: 09 aqpan, 2025). (In Russian)

Nukusski muzei ne sluchainyi etap v moei zhizni. Tigran Mkrtychev – rabote v muzee Saviskogo [Elektrondy resurs] «Gazeta.Uz» saity. Tashkent. 2025. Kholzhetımdi rezhim: https://www.gazeta.uz/ru/2025/01/21/nukus-museum/ (kharalgan kuni: 21 aqpan, 2025). (In Russian)

Khazakhstan Respublikasy Ukımetinin 2015 zhylgy 31 zheltoksandagy «Azamattykh khyzmetshılerge, memlekettık budzhet kharazhaty esebinen ustalatyn uiymdardyn khyzmetkerlerine, khazynalykh kasıporyndardyn khyzmetkerlerıne enbekakhy toleu zhuiesi turaly» № 1193 qaulysy [Elektrondy rejim] «Adilet» bazasy. Astana. 2025. Kholzhetımdi rezhim: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1500001193 (kharalgan kuni: 03 nauryz, 2025). (In Kazakh)

Khazakhstan Respublikasy Densaulykh sakhtau zhane aleumettik damu ministrinin 2015 zhylgy 25 zheltokhsandagy «Memlekettik bilim beru uiymynyn birinshi basshysy men pedagogin khospaganda, azamattykh khyzmetke kiru zhane azamattykh khyzmetshinin bos lauazymyna ornalasuga konkurs otkizu khagidalaryn bekitu turaly» № 1017 būiryğy [Elektrondy rejim] «Adilet» bazasy. Astana. 2025. Kholzhetımdi rezhim: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500012696 (kharalgan kuni: 03 nauryz, 2025). (In Kazakh)

Khazakhstan Respublikasy Ulttykh ekonomika ministrinin 2015 zhylgy 2 akhpandagy «Memlekettik kasıporynnyn basshysyn tagaiyndau zhane atestattau zhurgizu, sondai-ak onyn kandidaturasyn kelisu khagidalaryn bekitu turaly» № 70 buirygy [Elektrondy rejim] «Adilet» bazasy. Astana. 2025. Kholzhetımdi rezhim: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500010379 (kharalgan kuni: 12 nauryz, 2025). (In Kazakh)

Khazakhstan Respublikasy Madeniet zhane akhparat ministirliginin Madeniet komitetinin «Khazakhstan Respublikasynyn Ulttykh muzeii» respublikalykh memlekettik khazynalykh kasiporny direktorynyn bos lauazymyna baikhau zharialaidy [Elektrondy rejim] «Khazakhstan Respublikasy Madeniet zhane akhparat ministrliginin resmi saity». Astana. 2025. Kholzhetımdi rezhim: https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/documents/details/752384?lang=kk (kharalgan kuni: 03 nauryz, 2025). (In Kazakh)

«Upravlenie muzeem: prakticheskoe rukovodstvo» / ICOM; - Parij, 2004, pp. 133-145. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Жолбарыс Нұрсерік – ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің ғылыми қызметкері, музейтанушы (050051 Алматы қаласы, Самал-1, 44, Қазақстан). E-mail: zholbarysnurserik@gmail.com

Сведения об авторе: Жолбарыс Нурсерик – научный сотрудник Центрального государственного музея Республики Казахстан, музеолог (050051 г. Алматы, Самал-1, 44, Казахстан). E-mail: zholbarysnurserik@gmail.com

Information about the author: Zholbarys Nurserik – research worker of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, museologist (050051 Almaty, Samal-1, 44, Kazakhstan). E-mail: zholbarysnurserik@gmail.com

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 10.03.2025.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 18.03.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 28.03.2025.

МАЗМҰНЫ

З.В. Доде
Шеңгелді жібектері: жоғалған мәтін іздері 5

Вера Майерик, Борбала Нири.
Төменнен жоғарыға – Венгриядағы кіші қоғамдық археология жобасы 26

В.Я. Қыдыева
А.В. Анохин атындағы Алтай Республикасының
Ұлттық музей қорындағы әйел киімі - чегедектер коллекциясы 33

Р.Н. Шойбеков
Наурыз – жылдың ұлы мейрамы.....40

Ж. Шайгозова, Ғ. Темиртон
Замануи музейлердің визуалды стратегиялары
оның ұлттық бірегейленудегі репрезентативтік рөлі.....50

С.Т. Шаметов, Б.Қ. Байболов
Музей коммуникациясы: теориялық және практикалық аспектілері 58

А.Т. Бокачева, Р.У. Чекаева
Орталық Қазақстандағы ортағасырлық сәулет ескерткіші 65

М. Тұяқбаев, Т. Өсеров
Вакф және Халим аба жайлы деректер 74

А.Х. Тұрсынов
Тарихи-мәдени мұраны насихаттаудағы музейде ұйымдастырылатын
үйірме жұмыстары: «Әзірет Сұлтан» музей-қорығының тәжірибесінде 80

Ә.С. Моллақанағат
Ясауи Хикметтері мен Тайқазан жазуларындағы мораль мен этика және
олардың Наурыз философиясымен байланысы 88

М. Мағзұмов, Ә.А. Мұханбет
Ағаш бұйымдарының философиялық және символикалық мағынасы.....95

Г. Атабаева
Музей педагогикасы: құрылымдық бөлімнен ғылыми пәнге дейін.....103

Н. Жолбарыс
Музей басшыларын тағайындаудағы шетел тәжірибелері 109

СОДЕРЖАНИЕ

З.В. Доде
Шенгельдинские шелка: фрагменты утраченного текста 5

Вера Майерик, Борбала Ньири.
Снизу вверх – маломасштабный проект общественной археологии в Венгрии 26

В.Я. Кыдыева
Коллекция женской одежды – Чегедек в фондах
Национального музея Республики Алтай имени А.В. Анохина 33

Р.Н. Шойбеков
Наурыз – великий праздник года 40

Ж. Шайгозова, Г. Темиртон
Замануи музейлердің визуалды стратегиялары
және ұлттық бірегейленудегі репрезентативтік рөлі 50

С.Т. Шаметов, Б.Қ. Байболов
Музейная коммуникация: теоретические и практические аспекты 58

А.Т. Бокачева, Р.У. Чекаева
Средневековый архитектурный памятник Центрального Казахстана 65

М. Туякбаев, Т. Озеров
Данные о Вакф и Халим аба 74

А.Х. Турсынов
Организация музейной кружковой работы по продвижению историко-культурного
наследия: на опыте музея-заповедника «Азрет Султан» 80

А.С. Моллаканагат
Мораль и этика в Хикметах Ясауи и надписях на Тайказане
и их связь с философией Наурыза 88

М. Магзумов, А.А. Муханбет
Философско-символическое значение изделий из дерева 95

Г. Атабаева
Музейная педагогика: от структурного подразделения до научной дисциплины 103

Н. Жолбарыс
Зарубежный опыт назначения руководителей музеев 109

CONTENT

Z.V. Dode
Shengeld silks: fragments of a lost text.....5

Vera Majerik, Dr. Borbála Nyíri.
From the bottom up – a small-scale community archaeology project in Hungary 26

V.Ya. Kydyeva
Women's clothing collection - Chegedek in the funds
of the Altai Republic National museum named after A.V. Anokhin 33

R.N. Shoibekov
Nauryz is the great holiday of the year.....40

Zh. Shaygozova, G. Temirton
Visual strategies of modern museums and their role in the representation of national identity .50

S.T. Shametov, B.K. Baibolov
Museum communication; theoretical and practical aspects 58

A.T. Bokachyova, R.U. Chekaeva
Medieval architectural monument of Central Kazakhstan 65

M. Tuyakbaev, T. Ozerov
Data about Waqf and Halim aba 74

A.Kh. Tursynov
Organizing museum circle work to promote historical and cultural heritage:
based on the experience of the Museum-Reserve "Azret Sultan".....80

A.S. Mollakanagat
Morality and ethics in Yasawi's Hikmets and the inscriptions
on the Tayqazan and their connection with the philosophy of Nowruz.....88

M. Magzumov, A.A. Mukhanbet
Philosophical and symbolic meaning of wooden products 95

G. Atabayeva
Museum Education: from a Structural Department to a Scientific Discipline.....103

N. Zholbarys.
Foreign experience of appointing museum heads 109

БАС РЕДАКТОР:
Атығаев Нұрлан Әділбекұлы
тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдуллах Гюндогду, тарих ғылымдарының докторы, Анкара университетінің тілдер және тарих-география факультетінің профессоры, жалпы түрік тарихы бөлімінің меңгерушісі (Түркия).

Ахметжан Қалиолла Саматұлы, Қазақстан Республикасы көркемсурет Академиясының академигі, тарих ғылымдарының кандидаты, этнограф-қару зерттеуші (Қазақстан).

Әбіл Еркін Аманжолұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).

Кенжебаев Ғабит Қапезұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі Абай атындағы Қаз ҰПУ Тарих және құқық институтының директоры (Қазақстан).

Ғабитов Тұрсын Хафизұлы, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің философия және саясаттану факультетінің философия кафедрасының профессоры (Қазақстан).

Жолт Биро Андраш, антрополог, профессор (Венгрия).

Жұматаев Ринат Серікұлы, PhD доктор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Тарих факультетінің археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі (Қазақстан).

Ишанходжаева Замира Райиымқызы, тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Улугбек атындағы Ұлттық университетінің профессоры (Өзбекстан).

Картаева Тәттігүл Ерсайынқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Тарих факультетінің археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры (Қазақстан).

Петров Павел Николаевич, тарих ғылымдарының кандидаты, Ресей жаратылыстану ғылымдары академиясының профессоры (Ресей).

Подушкин Александр Николаевич, тарих ғылымдарының докторы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің профессоры (Қазақстан).

Уәли Нұргелді Мақажанұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің бас ғылыми қызметкері (Қазақстан).

Файзуллина Галия Шаукетовна, тарих ғылымдарының кандидаты, «Тұран» университетінің Туризм және қонақжайлылық жоғары мектебінің қауымдастырылған профессоры (Қазақстан).

Харипова Рашида Ерімқызы, педагогика ғылымдарының магистрі (Қазақстан).

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР:
Темиртон Галия
PhD докторы

РЕДАКЦИЯ КЕҢЕСІ:
Қыстаубаева Айгүл, Төрежанова Набира, Белтенов Жасұлан,
Мякишева Ольга, Жайнақов Ерсін, Балаева Арайлы, Жолбарыс Нұрсерік

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Атыгаев Нурлан Адилбекович
кандидат исторических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдуллах Гондугду, доктор исторических наук, профессор факультета языков, истории и географии университета Анкары, заведующий кафедрой общей истории Турции (Турция).

Ахметжан Калиолла Саматович, кандидат исторических наук, академик Академии художеств Республики Казахстан, этнограф-оружейник (Казахстан).

Абиль Еркин Аманжолович, доктор исторических наук, профессор (Казахстан).

Кенжебаев Габит Капезович, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК, директор Института истории и права Каз НПУ им. Абая (Казахстан).

Габитов Турсун Хафизович, доктор философских наук, профессор кафедры философии и социологии факультета философии и социологии Казахского национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Жолт Андраш Биро, антрополог, профессор (Венгрия).

Жуматаев Ринат Серикович, доктор PhD, заведующий кафедрой археологии, этнологии и музеологии факультета истории Казахского Национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Ишанходжаева Замира Райимовна, доктор исторических наук, профессор Национального университета имени Мирзо Улугбека (Узбекистан).

Картаева Таттигул Ерсайыновна, кандидат исторических наук, профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии факультета истории Казахского Национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Петров Павел Николаевич, кандидат исторических наук, профессор Российской Академии Естествознания (Россия).

Подушкин Александр Николаевич, доктор исторических наук, профессор Южно-Казахстанского государственного педагогического университета (Казахстан).

Уали Нургелди Макажанович, доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан).

Файзуллина Галия Шаукетовна, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Высшей школы туризма и гостеприимства университета «Туран» (Казахстан).

Харипова Рашида Еримовна, магистр педагогических наук (Казахстан).

НАУЧНЫЙ РЕДАКТОР:
Темиртон Галия
PhD доктор

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:
Кистаубаева Айгуль, Торежанова Набира, Белтенов Жасулан,
Мякишева Ольга, Жайнаков Ерсин, Балаева Арайлы, Жолбарыс Нұрсерік

EDITOR-IN-CHIEF:
Nurlan A. Atygayev
Candidate of Historical Sciences, professor

EDITORIAL BOARD:

Abdullah Gündoğdu, Doctor of Historical Sciences, Professor at the Faculty of Languages, History and Geography of Ankara University and Head of the Department of General History of Turkey (Turkey).

Akhmetzhan Kaliolla Samatovich, Candidate of Historical Sciences, Academician of the Academy of Arts of the Republic of Kazakhstan, ethnographer-gunsmith (Kazakhstan).

Abil Erkin Amanzholovich, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan).

Kenzhebaev Gabit Kapezovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the Faculty of History and Law of Abay Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan).

Gabitov Tursun Khafizovich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor at the Department of Philosophy and Sociology, Faculty of Philosophy and Sociology, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

András Zsolt Biro – anthropologist, Professor (Hungary).

Zhumataev Rinat Serikovich, PhD, Head of the Department of Archaeology, ethnology and museology, Faculty of History, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

Ishankhodjaeva Zamira Rayimovna, Doctor of Historical Sciences, Professor at the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek (Uzbekistan).

Kartaeva Tattigul Ersayinovna, Candidate of Historical Sciences, Professor at the Department of Archaeology, ethnology and museology, Faculty of History, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

Petrov Pavel Nikolaevich, Candidate of Historical Sciences, Professor at the Russian Academy of Natural Sciences (Russia).

Podushkin Aleksandr Nikolayevich, Doctor of Historical Sciences, Professor at South Kazakhstan State Pedagogical University (Kazakhstan).

Uali Nurgeldi Makazhanovich, Doctor of Philological Sciences, Professor, Chief Researcher at the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan).

Fayzullina Galiya Shauketovna, Candidate of Historical Sciences, associate professor of the Higher School of Tourism and Hospitality of the Turan University (Kazakhstan).

Kharipova Rashida Erimqyzy, Master of Pedagogical Sciences (Kazakhstan).

SCIENTIFIC EDITOR:
Temirton Galiya
PhD

EXECUTIVE EDITORS:
Aigul Kystaubaeva, Nabira Torezhanova, Zhasulan Beltenov,
Olga Myakisheva, Ersin Zhainakov, Balayeva Araily, Zhulbarys Nurserik

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Самал-1 ықшам ауданы, 44
Қазақстан Республикасы
Мемлекеттік орталық музейі
«MUSEUM.KZ» журналының редакциясы
Тел.: +7(727) 264 08 44
E-mail: museum.kz@mail.ru

050100, Республика Казахстан,
г. Алматы, микрорайон Самал-1/44
Центральный государственный музей
Республики Казахстан
Редакция журнала «MUSEUM.KZ»
Тел.: +7(727) 264 08 44
E-mail: museum.kz@mail.ru

050100, Republic of Kazakhstan,
Almaty, district Samal-1, 44
The Central State Museum of the
Republic of Kazakhstan
Editorial board of the journal «MUSEUM.KZ»
Tel.: +7(727) 264 08 44
E-mail: museum.kz@mail.ru